



ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 8 Sayı: 8

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 8 Issue: 8

2026

Beynəlxalq İndekslər / International Indexing



TOGETHER WE REACH THE GOAL



© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© qedim.2012@aem.az

© info@aem.az

© aem.az

Təsisçi

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Baş redaktor

Assoc. Prof. Dr. Yeganə QƏHRƏMANOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>

Prof. Dr. Himmet Karadal, Bolu Abant İzzet Baysal Universiteti / Türkiyə
<https://orcid.org/0000-0002-8050-5564>

Prof. Dr. Nigar GÖZƏLOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2749-9556>

Prof. Dr. Validə PAŞAYEVA, Atatürk Universiteti / Türkiyə
<https://orcid.org/0000-0002-1600-2911>

Assoc. Prof. Dr. Adel Mohammed SEDDİK, King Salman International University / Misir
<https://orcid.org/0000-0002-8420-5905>

Assoc. Prof. Dr. Sevinc VƏLİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0000-0710-6324>

Redaktor köməkçiləri

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0001-4530-5874>

Doktorant Xavər ƏLƏKBƏRLİ, Macarıstan Dövlət Xidməti Universiteti / Macarıstan
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>

Doktorant Rəya MİRZƏBƏYOVA, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-1614-5103>

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Elçin İSMAYILOV, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Eldar CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Kərim ŞÜKÜROV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqsünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGİ, Bağdad Universiteti / İraq
Prof. Dr. Ziyabek KABULDİNOV, Ç. Vəlixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun baş direktoru / Qazaxıstan
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Azamat ZİYO, Özbəkistan Tarix İnstitutu / Özbəkistan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Glaucia COELHO PEREIRA, Santa Maria Federal Universiteti / Braziliya

Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALİ, Abdelhamid Ibn Badis Universiteti / Əlcəzair

Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, İ.Arabayev adına Qırğızıstan Dövlət Universiteti / Qırğızıstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya

Founder

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. Yeganə GAHRAMANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-3730-7674>
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Editor

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-0506-3353>

Prof. Dr. Himmet Karadal, Bolu Abant İzzet Baysal University / Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-8050-5564>

Prof. Dr. Nigar GOZALOVA, A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2749-9556>

Prof. Dr. Valida PASHAYEVA, Atatürk University / Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-1600-2911>

Assoc. Prof. Dr. Adel Mohammed SEDDIK, King Salman International University / Egypt
<https://orcid.org/0000-0002-8420-5905>

Assoc. Prof. Dr. Sevinj VALIYEVA, Nakhchivan Teachers Institute / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0000-0710-6324>

Assistant Editors

Assoc. Prof. Dr. Afaq ZEYNALOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0001-4530-5874>

PhD student Khavar ALAKBARLI, University of Public Service / Hungary
<https://orcid.org/0000-0001-9988-3189>

PhD student Roya MIRZABAYOVA, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-1614-5103>

Language Editors

Assoc. Prof. Dr. Elchin ISMAYILOV, Azerbaijan National Academy of Sciences / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Eldar JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Karim SHUKUROV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Siham Abdulmejeed ZENGI, University of Baghdad / Iraq
Prof. Dr. Ziyabek KABULDINOV, Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology / Kazakhstan
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Azamat ZIYO, Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan / Uzbekistan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yıldırım / Türkiye
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Glaucia COELHO PEREIRA, Federal University of Santa Maria / Brazil
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTEN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Leila BENSTAALI, Abdelhamid Ibn Badis University / Algeria

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mirkul ESENGULOVA, Kyrgyz State University named after I. Arabayev / Kyrgyzstan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Religious Freedom, Interethnic Harmony, and the Prevention of Coercive Proselytism: The Experience of New Uzbekistan

Mansur Musayev 

Abstract. *This article examines the relationship among freedom of conscience, interethnic and interconfessional harmony, and the prevention of coercive proselytism in contemporary Uzbekistan. It combines two lines of inquiry that are often treated separately: the analysis of manipulative missionary strategies and the study of Uzbekistan's institutional experience in sustaining solidarity within a multiethnic and multiconfessional society. The research uses normative-legal analysis, comparative interpretation, systems analysis, and institutional synthesis. It distinguishes lawful religious communication and voluntary conversion from practices involving coercion, deception, exploitation of vulnerability, intrusive data use, or incitement to hostility. The findings show that durable security cannot be achieved through prohibition alone. It requires a rights-based preventive model in which constitutional guarantees, proportionate law enforcement, religious literacy, media literacy, social support, interfaith dialogue, cultural institutions, education, mahalla participation, and accessible complaint mechanisms reinforce one another. The article proposes a four-part policy framework: protection of individual freedom of conscience; prevention of coercive and manipulative conduct; development of intergroup trust; and continuous, evidence-based evaluation. The experience of New Uzbekistan is interpreted not as a finished or universally transferable formula but as an evolving model whose strength depends on legal equality, civic inclusion, and the capacity to reconcile national cohesion with religious and cultural diversity.*

Keywords: *freedom of conscience, coercive proselytism, missionary strategy, interethnic harmony, interconfessional dialogue, religious tolerance, New Uzbekistan, human rights, prevention, media literacy*

Department of Social Sciences and Humanities, Doctor of Political Sciences, Sarbon University, Tashkent, Uzbekistan

E-mail: pnr9323@mail.ru

Received: 19 April 2026; Accepted: 17 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Dini azadlıq, millətlərarası harmoniya və məcburi prozelitizmin qarşısının alınması: Yeni Özbəkistan təcrübəsi

Mansur Musayev Tursunpo'latoviç 

Xülasə. Məqalədə müasir Özbəkistanda vicdan azadlığı, millətlərarası və konfessiyalararası həmrəylik, eləcə də məcburedici prozelitizmin qarşısının alınması arasındakı əlaqə araşdırılır. Tədqiqat, adətən, ayrı öyrənilən iki istiqaməti birləşdirir: manipulyativ missioner strategiyalarının təhlili və çoxmillətli, çoxkonfessiyalı cəmiyyətdə ictimai həmrəyliyin qorunmasına dair Özbəkistan təcrübəsi. Normativ-hüquqi təhlil, müqayisəli şərh, sistemli yanaşma və institusional sintez metodlarından istifadə edilmişdir. Qanuni dini ünsiyyət və könüllü etiqad dəyişikliyi məcburetmə, aldatma, sosial zəiflikdən istifadə, şəxsi məlumatlara müdaxilə və düşmənçiliyə təhrik kimi hallardan fərqləndirilir. Nəticələr göstərir ki, davamlı təhlükəsizlik yalnız qadağalarla təmin edilə bilməz. Konstitusion təminatlar, proporsional hüquq tətbiqi, dini və media savadlılığı, sosial müdafiə, dinlərarası dialoq, təhsil, mədəniyyət müəssisələri, məhəllə iştirakı və əlçatan şikayət mexanizmlərinin uzlaşdırıldığı hüquq əsaslı profilaktik model tələb olunur. Məqalədə vicdan azadlığının müdafiəsi, məcburedici davranışın qarşısının alınması, qruplararası etimadın inkişafı və sübuta əsaslanan davamlı qiymətləndirmədən ibarət dörd komponentli model təklif edilir. Nəticələr göstərir ki, hüquqi təminatlar, institusional dialoq və media savadlılığı birlikdə tətbiq edildikdə dini seçim azadlığının qorunması və məcburedici təsirlərin qarşısının alınması daha səmərəli olur.

Açar sözlər: vicdan azadlığı, məcburedici prozelitizm, missioner strategiyası, millətlərarası həmrəylik, konfessiyalararası dialoq, dini tolerantlıq, Yeni Özbəkistan, insan hüquqları, profilaktika, media savadlılığı

Sosial və Humanitar Elmlər Kafedrası, Sarbon Universiteti, Siyasi elmlər doktoru, Daşkənd, Özbəkistan

E-poçt: pnr9323@mail.ru

Daxil oldu: 19 Aprel 2026; Qəbul edildi: 17 July 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Globalization, transnational mobility, digital communication, humanitarian networks, and expanding contact among religious traditions have transformed the environment in which belief is expressed and transmitted. These developments create opportunities for dialogue and voluntary religious choice, but they also permit manipulative actors to reach socially vulnerable groups, conceal organizational purposes, and use digital platforms to intensify emotional pressure. The political problem is therefore not religion itself or the mere circulation of religious ideas. It is the boundary between protected persuasion and conduct that violates autonomy, dignity, equality, or public order.

The two source texts combined in this study approach the issue from different directions. The first focuses on missionary strategies, including targeted outreach to vulnerable persons, charitable assistance tied to recruitment, information control within closed groups, and the use of social media. The second examines Uzbekistan's experience of interethnic solidarity, religious tolerance, cultural diversity, and state-supported dialogue. Read separately, the first may produce an excessively defensive interpretation, while the second may become primarily descriptive. Their integration makes possible a more balanced

question: how can society protect freedom of conscience while preventing coercion and strengthening intergroup trust?

The rights-based starting point of this study is the protection of the individual's freedom to have, adopt, change, manifest, or decline a religion or belief. In Uzbekistan, this principle is expressed through the constitutional guarantee of freedom of conscience and the inadmissibility of compulsory imposition of religion (Constitution of the Republic of Uzbekistan, 2023). The analytical consequence is clear: prevention must be directed at coercive conduct and demonstrable harm, not at belief as such.

The Constitution of Uzbekistan guarantees freedom of conscience, the right to profess or not to profess any religion, and the inadmissibility of compulsory imposition of religion (Constitution of the Republic of Uzbekistan, 2023). The 2021 Law on Liberty of Conscience and Religious Organizations establishes the national legal framework for exercising these rights and regulating religious organizations (Law of the Republic of Uzbekistan on liberty of conscience and religious organizations, 2021). These norms require a methodological distinction between belief, speech, association, charitable work, and conversion on the one hand, and coercion, fraud, exploitation, incitement, or unlawful interference on the other.

Interethnic and interconfessional harmony is not simply the absence of open conflict. It is a positive social capacity built through equality before the law, everyday cooperation, trusted institutions, cultural recognition, and channels for resolving disagreement. Uzbekistan's official discourse treats harmony as a practical system of equality, cultural recognition, education, and civic cooperation. Mirziyoyev's addresses emphasize that interethnic friendship and solidarity are closely connected with peace, social stability, and prosperity (Mirziyoyev, 2017; Mirziyoyev, 2024). Harmony therefore cannot be secured only by controlling contentious messages; it must be reproduced through shared civic life.

The purpose of this article is to formulate an integrated framework for analyzing missionary influence, coercive proselytism, religious freedom, and interethnic harmony in New Uzbekistan. It asks three questions: Which missionary practices should be treated as lawful religious communication and which should be evaluated as coercive or manipulative? What institutional mechanisms convert diversity into stable cooperation? How can prevention remain proportionate, evidence-based, and consistent with human rights?

Methods

The study has a qualitative and interdisciplinary design. It draws on two author-prepared Uzbek-language analytical texts: one concerning contemporary missionary strategies and the other concerning interethnic and interconfessional harmony in New Uzbekistan. They are used as conceptual working materials, not as independently verified empirical datasets. Legal and policy claims are cross-checked against the Constitution of Uzbekistan, the 2021 Law on Liberty of Conscience and Religious Organizations, and the official policy sources listed in the References. Claims concerning particular conflicts, organizations, or covert political control are not treated as established facts without independently verifiable evidence.

Normative-legal analysis was used to compare the source material with the Constitution of Uzbekistan and the Law on Liberty of Conscience and Religious Organizations. Comparative interpretation identified their shared concern: the protection of belief and association together with the prevention of coercion, discrimination, violence, and abuse of rights (Law of the Republic of Uzbekistan on liberty of conscience and religious organizations, 2021; Constitution of the Republic of Uzbekistan, 2023).

Systems analysis mapped the interaction of legal guarantees, education, family, mahalla, religious organizations, cultural institutions, social welfare, media, civil society, and state agencies. Institutional analysis then examined the specific role and limits of each actor. The method rejects both institutional isolation and unlimited coordination. Cooperation is necessary, but it must preserve confidentiality, due process, equality, and the autonomy of lawful religious and civic organizations.

A risk-based classification was applied to missionary practice. The analytical indicators were voluntariness, transparency of identity and purpose, informed consent, proportionality of influence, respect for withdrawal, protection of personal data, absence of material dependency, and non-incitement. Conduct was evaluated by observable methods and consequences rather than by the theological content or foreign origin of a belief. This protects minority religions from collective suspicion while allowing targeted responses to harmful behavior.

The study is conceptual and does not measure the prevalence of missionary activity, religious conversion, ethnic tension, or public attitudes. It does not establish criminal or administrative responsibility in any individual case. Its results are a methodological model intended to guide future surveys, interviews, content analysis, institutional assessment, and legal-policy evaluation.

Statement on the Use of Artificial Intelligence. OpenAI's ChatGPT was used solely for language editing, reference-consistency checking, and formatting. The author reviewed and approved all revisions and remains fully responsible for the manuscript.

Results

The first result is a four-category distinction among religious communication practices. The first category is protected expression: public teaching, publication, worship, interpersonal discussion, and voluntary association carried out transparently and peacefully. The second is ethically sensitive but generally lawful persuasion, such as intensive advocacy or charitable activity, which requires safeguards when directed at minors or dependent persons. The third is coercive or manipulative proselytism involving deception, threats, exploitation of poverty, conditioning essential aid on religious participation, persistent harassment, information isolation, or abuse of authority. The fourth consists of independently unlawful conduct such as incitement to violence, trafficking, fraud, unlawful detention, or financing prohibited activity. The response should correspond to the category rather than treat every form of mission as identical.

This distinction follows the logic of freedom of religion or belief. Religious freedom protects unpopular and minority beliefs as well as majority traditions; it also protects the individual from forced religion. The state's duty is therefore dual: it must neither impose belief nor permit private actors to destroy meaningful choice through coercion. Accordingly, broad and undifferentiated restrictions may weaken public trust, whereas conduct-based and rights-respecting institutions create a more durable basis for security (Law of the Republic of Uzbekistan on liberty of conscience and religious organizations, 2021).

The literature supplied by the author also frames missionary influence as a political, ideological, and organizational problem requiring differentiated analysis. Allen's classic study of missionary method is useful for distinguishing open religious witness from institution-centered expansion strategies (Allen, 1956). In the Uzbek context, Hasanboev examines state–religion relations and ideational struggle involving religious organizations and movements (Hasanboev, 2014), while Pakhrutdinov analyzes threats to social development as a subject of political assessment (Pakhrutdinov, 1999). Quronov's discussion of concealed ideological influence likewise underscores the need to look beyond an

organization's public image and assess its actual methods (Quronov, 2018). These works are used here as analytical perspectives, not as proof that every missionary or foreign religious activity is coercive.

The second result is a vulnerability model of manipulative recruitment. Social isolation, bereavement, disability, unemployment, family conflict, migration, illness, and weak institutional trust may increase susceptibility to organizations that promise belonging, material help, certainty, or status. Vulnerability does not eliminate agency and must not be used to stigmatize recipients of aid. It does, however, justify stronger ethical duties for organizations working in shelters, schools, hospitals, care homes, prisons, or humanitarian settings.

Charity is particularly sensitive because it can serve both genuine solidarity and concealed recruitment. A rights-based approach does not presume that faith-based assistance is improper. It requires that essential aid remain unconditional, recipients be informed of the provider's identity, participation in worship be voluntary, personal data be protected, and refusal have no negative consequences. Transparent rules protect beneficiaries and also protect reputable religious organizations from generalized suspicion.

The third result concerns digital missionary strategy. Bekpo'latov and Mamadaliev's analysis of information attacks under globalization is especially relevant to the need for critical media competence and institutional resilience (Bekpo'latov & Mamadaliev, 2016). Social media lowers the cost of reaching individuals, permits precise audience targeting, and rewards emotionally intense short-form content. Harmless religious education, interfaith communication, misinformation, and manipulative recruitment can appear on the same platforms. Prevention should therefore emphasize media literacy, disclosure of sponsorship, reporting tools, protection of minors, and investigation of concrete unlawful acts. Blanket blocking is a weak long-term solution because it may drive activity into less visible spaces and reduce opportunities for critical engagement.

The fourth result is an institutional model of interethnic and interconfessional harmony. Constitutional equality provides the legal foundation; schools develop civic and religious literacy; cultural centers preserve linguistic and artistic diversity; religious communities supply moral, charitable, and communal resources; mahallas connect residents to everyday cooperation; civil society creates dialogue and oversight; and state institutions guarantee rights and respond to harm. The model is effective only when each actor remains within a defined mandate.

Uzbekistan's policy framework connects national development with interethnic friendship, religious tolerance, and civic unity. In his address marking the twenty-fifth anniversary of the Republican International Cultural Center, President Shavkat Mirziyoyev described interethnic friendship and solidarity as an important condition of national peace and prosperity (Mirziyoyev, 2017). His 2024 People's Friendship Day greeting identifies the strengthening of interethnic harmony and tolerance as a priority of the New Uzbekistan reforms and notes the role of national cultural centers, Friendship Houses, education in several languages, and civil-society institutions (Mirziyoyev, 2024). The official 2026 greeting further characterizes peace, interethnic and interreligious friendship, tolerance, and solidarity as a priceless social asset and emphasizes culture and art as a moral bridge among peoples (Mirziyoyev, 2026). These official sources support the article's institutional interpretation of harmony through concrete national practices rather than through abstract declarations alone.

The national discourse on spirituality adds a further preventive dimension. In his address to the expanded meeting of the Republican Council for Spirituality and Enlightenment, Mirziyoyev argued that

spirituality must become a new force and movement in social life (Mirziyoyev, 2023). Applied to this study, that proposition means that tolerance and civic solidarity should be reproduced through sustained education, cultural practice, and community responsibility rather than confined to ceremonial events. A 2024 report on the international conference "Religious Tolerance in New Uzbekistan" also records expert discussion of religious tolerance, interfaith accord, and interconfessional solidarity as factors of peace and identifies unresolved issues as subjects for continued analysis and proposals (UzA, 2024).

The fifth result is that harmony is strengthened by interaction, not only by representation. Cultural festivals, conferences, multilingual education, and public recognition are useful, but their effect depends on whether people cooperate across group boundaries in schools, neighborhoods, professions, volunteering, and problem-solving. The practical value of such interaction is also reflected in official accounts of cultural festivals, Friendship Houses, national cultural centers, multilingual education, and joint public initiatives (Mirziyoyev, 2024; Mirziyoyev, 2026). These mechanisms create repeated opportunities for cooperation before political or social tensions arise.

The sixth result is a preventive cycle with four stages. First, rights and responsibilities are taught through civic, legal, religious, and media literacy. Second, institutions identify risks through lawful complaints, community dialogue, transparent monitoring, and professional assessment. Third, responses are calibrated: counseling, mediation, safeguarding, administrative correction, or criminal investigation is selected according to evidence and severity. Fourth, outcomes are evaluated for both security and rights: reduction of harm, public trust, equal treatment, and the absence of discriminatory side effects.

This cycle transforms prevention from episodic campaigning into accountable governance. Its indicators should include knowledge of rights, confidence in complaint mechanisms, willingness to cooperate across ethnic and religious lines, media-literacy competence, transparency of charitable practice, perceptions of equal treatment, and the proportionate resolution of reported incidents. Counting conferences or publications alone does not demonstrate improved harmony.

Discussion

The combined analysis corrects two opposite methodological errors. The first is securitization without differentiation: the tendency to interpret missionary activity, foreign religious connections, conversion, or minority organization as inherently dangerous. This approach risks violating freedom of conscience, encouraging social suspicion, and obscuring the difference between peaceful belief and harmful conduct. The second error is formal liberalism without safeguarding: the assumption that any activity described as religious expression must be accepted regardless of pressure, dependency, deception, or harm.

A defensible policy uses conduct-based criteria. Coercion may be physical, legal, economic, psychological, or informational. It can include threats, the abuse of professional authority, conditional aid, repeated unwanted contact, isolation from family or independent information, and deliberate concealment of obligations. Yet disagreement, persistent argument, emotional testimony, or a change of religion is not sufficient by itself to prove coercion. Evidence must concern the method and the impairment of free choice.

The principle of proportionality is essential. Restrictions on religious activity must have a clear legal basis, pursue a legitimate protective aim, and be applied proportionately. Registration and legal-personality rules should facilitate lawful religious community life and should not become tools for arbitrary exclusion (Law of the Republic of Uzbekistan on liberty of conscience and religious organizations, 2021; Constitution of the Republic of Uzbekistan, 2023).

This approach supports national cohesion more effectively than collective labeling. When minority communities trust that their lawful activity is protected, they have stronger incentives to cooperate with public institutions against fraud, violence, and extremist manipulation. Conversely, when entire groups are stigmatized, internal accountability becomes more difficult and grievances may deepen. Religious freedom and security should therefore be treated as mutually reinforcing rather than mutually exclusive, an approach consistent with the national commitment to protect conscience while strengthening interconfessional accord (Mirziyoyev, 2024).

Education is the central long-term mechanism. Religious literacy helps citizens understand the difference between religions, denominations, movements, and unlawful organizations without theological prejudice. Legal literacy explains the rights to belief, non-belief, conversion, privacy, association, and complaint. Media literacy enables users to identify emotional manipulation, undisclosed sponsorship, false authority, and algorithmic amplification. Together these capacities turn citizens from passive objects of protection into informed moral and legal agents.

Interethnic harmony also requires material and institutional fairness. Cultural celebration cannot compensate for discrimination, unequal access, corruption, or weak social mobility. Social vulnerability is reduced when families can obtain assistance without ideological conditions, young people have meaningful educational and employment pathways, and local institutions respond fairly. Inclusion thus prevents both coercive recruitment and ethnoreligious polarization.

The concept of tolerance should not be reduced to passive endurance. In the context of New Uzbekistan, tolerance is increasingly interpreted as active civic coexistence rather than passive endurance: distinct communities preserve identity while sharing constitutional citizenship and responsibility for peace. The 2024 international conference material similarly connects religious tolerance, interfaith accord, and interconfessional solidarity with peace and sustained institutional dialogue (UzA, 2024).

The model nevertheless has risks. Coordination among mahallas, schools, religious organizations, and law-enforcement bodies may become intrusive if roles are undefined. Prevention programs may produce formalism if they reward the number of events rather than improved trust and competence. Digital monitoring may threaten privacy. These risks require clear legal mandates, data minimization, professional training, independent review, and avenues for appeal.

The study also cautions against unsupported geopolitical explanations. Transnational religious organizations may carry cultural, financial, or political influence, but foreign origin does not establish unlawful purpose. Claims of covert control must be tested with evidence concerning funding, governance, instructions, conduct, and legal violations. This evidentiary discipline improves both academic credibility and policy legitimacy.

Future research should combine nationwide surveys with regional case studies. It should measure experiences of religious freedom, unwanted pressure, intergroup trust, exposure to online religious content, and confidence in institutions. Interviews with religious communities, converts, non-believers, educators, mahalla representatives, social workers, and law-enforcement officials would reveal how legal principles operate in practice. Comparative studies could test which elements of Uzbekistan's model are context-specific and which are transferable.

Conclusion

Missionary strategy and interethnic harmony should not be studied as unrelated subjects. They meet at the question of how a diverse society protects meaningful freedom of conscience while preventing the abuse of vulnerability and preserving civic peace. The central analytical task is differentiation: peaceful religious expression, voluntary persuasion, coercive proselytism, and independently unlawful conduct require different legal and institutional responses.

The experience of New Uzbekistan points toward an integrated model based on constitutional equality, enlightenment, cultural recognition, dialogue, education, community participation, and proportionate prevention. Its success cannot be measured only by the absence of conflict or the number of public events. It must be assessed by citizens' ability to exercise belief or non-belief freely, obtain unconditional assistance, resolve grievances lawfully, cooperate across group boundaries, and trust that institutions will act without discrimination.

Four principles summarize the proposed framework. First, the individual—not an abstract institution—is the bearer of freedom of conscience. Second, prevention should target coercive methods and demonstrable harm rather than religious identity. Third, interethnic and interconfessional harmony must be built through equal rights and everyday cooperation. Fourth, policy should be continuously evaluated through evidence, transparency, proportionality, and independent review.

Under these conditions, national cohesion and religious diversity need not be opposites. A secure society is not one in which beliefs cease to compete, but one in which competition remains peaceful, informed, voluntary, and bounded by dignity and law. Such an approach strengthens both the moral foundations of society and the legitimacy of the institutions responsible for protecting them.

Conflict of interest

The author declares no conflict of interest.

References

- Allen, R. (1956). *Missionary methods: St Paul's or ours?* World Dominion Press. (Original work published 1912).
- Bekpo'latov, H., & Mamadaliev, R. (2016). Globallashuv sharoitida axborot xurujlariga qarshi kurashning ayrim masalalari (Some issues of countering information attacks under globalization). *O'zbekistonda ijtimoiy fanlar*, 1, 15.
- Constitution of the Republic of Uzbekistan*. (2023). LexUZ.
<https://lex.uz/docs/6451070>
- Hasanboev, O'. (2014). *O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari (State-religion relations in Uzbekistan)*. Toshkent Islom universiteti.
- Law of the Republic of Uzbekistan on liberty of conscience and religious organizations*. Law No. LRU-699 (2021). LexUZ.
<https://lex.uz/docs/6117508>
- Mirziyoyev, Sh. M. (2017, January 25). Millatlararo do'stlik va hamjihatlik – xalqimiz tinchligi va farovonligining muhim omilidir (Interethnic friendship and solidarity are an important factor of peace and prosperity). *Xalq so'zi*, 18.

- Mirziyoyev, Sh. M. (2023, December 23). Ma'naviyat hayotimizda yangi kuch, yangi harakatga aylanishi kerak (Spirituality must become a new force and movement in our life). *Yangi O'zbekiston*, 267.
- Mirziyoyev, Sh. M. (2024, July 29). *O'zbekiston xalqiga Xalqlar do'stligi kuni munosabati bilan bayram tabrigi* (Holiday greeting to the people of Uzbekistan on People's Friendship Day). President of the Republic of Uzbekistan. <https://president.uz/uz/lists/view/7437>
- Mirziyoyev, Sh. M. (2026, July 30). *O'zbekiston xalqiga bayram tabrigi* (Holiday greeting to the people of Uzbekistan). President of the Republic of Uzbekistan. <https://president.uz/uz/lists/view/9466>
- Pakhrutdinov, Sh. (1999). *Mustaqillik va jamiyat taraqqiyotiga tahdid muammosi (siyosiy tahlil tajribasi)* (The problem of threats to independence and social development) (Candidate dissertation, specialty 23.00.02). Tashkent.
- Quronov, M. (2018). *Niqob ortiga bir nigoh* (A look behind the mask). Ma'naviyat. <https://constitution.uz/en/clause/index>
- UzA. (2024, November 26). 'Yangi O'zbekistonda diniy bag'rikenglik' mavzusidagi xalqaro konferensiya xorijiy mutaxassislar nigohida (The international conference on religious tolerance in New Uzbekistan through the eyes of foreign experts). UzA. https://uza.uz/uz/posts/yangi-ozbekiston-diniy-bagrikenglik-mavzusidagi-xalqaro-konferenciya-xorizhiy-mutaxassislar-nigohida_660948

Hallucination in Turkish–Arabic LLM Translation Outputs: A Text-Type Based Translation Studies Analysis

Sezer Yılmaz 

Abstract. *Hallucination, which has emerged as a significant research problem in machine translation literature, refers to a phenomenon in which large language models (LLMs), despite producing fluent and seemingly coherent translation outputs, may distort source-text information, generate information not found in the source, or produce outputs with a weak semantic connection to it. This study examines hallucination types that may arise in turkish – arabic machine translation from a translation studies perspective. Considering the morphological and syntactic characteristics of Turkish and Arabic, this language pair offers a productive and distinctive field of inquiry for discussing hallucination in translation. The study analyzes three sample texts representing literary, legal, and medical text types through outputs generated by ChatGPT, Grok, and Gemini. The translation outputs were qualitatively examined in terms of fidelity to the source text, semantic integrity, terminological accuracy, source-external additions, task-irrelevant explanations, and repetition. The qualitative findings were interpreted in relation to BERTScore results calculated in Google Colaboratory. BERTScore was treated as a complementary indicator of semantic proximity between the machine translation outputs and the human reference translation, while the final identification and classification of hallucination and deviation types were based on qualitative comparison with the source text. The analyses show that a high semantic similarity score does not always mean that the translation is free from hallucination. In some outputs, even when the score is high, task-irrelevant explanations, interpretive expansions, terminological deviations, or repetitions can still be found. For this reason, automatic metrics should not be used alone when evaluating hallucinated translation outputs. In this study, hallucination is examined together with source-text fidelity, automatic evaluation metrics, and text type.*

Keywords: *hallucination, machine translation, large language models, turkish–arabic translation, BERTScore, translation studies*

Kırıkkale University, PhD in Philology, Kırıkkale, Türkiye
E-mail: sezeryilmaz@kku.edu.tr

Received: 7 April 2026; Accepted: 10 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Türk–ərəb BDM tərcümə çıxışlarında halüsinasiya: mətn növü əsaslı tərcüməşünaslıq təhlili

Sezer Yılmaz 

Xülasə. Halüsinasiya maşın tərcüməsi ədəbiyyatında mühüm tədqiqat problemi kimi önə çıxır. Bu anlayış böyük dil modellərinin (BDM) axıcı və zahirən tutarlı tərcümə çıxışları yaratmasına baxmayaraq, mənbə mətdəki informasiyanı təhrif etməsi, mənbədə olmayan informasiya əlavə etməsi və ya mənbə mətnlə zəif semantik əlaqəyə malik çıxışlar yaratması ilə bağlıdır. Bu tədqiqat türk–ərəb maşın tərcüməsində ortaya çıxma biləcək halüsinasiya növlərini tərcüməşünaslıq baxımından araşdırır. Türk və ərəb dillərinin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, bu dil cütü tərcüməsində halüsinasiya məsələsinin müzakirəsi üçün məhsuldar və fərqli bir tədqiqat sahəsi təqdim edir. Tədqiqatda ədəbi, hüquqi və tibbi mətn növlərini təmsil edən üç nümunə mətn ChatGPT, Grok və Gemini tərəfindən yaradılan çıxışlar əsasında təhlil edilmişdir. Tərcümə çıxışları mənbə mətnə sadıqlıq, semantik bütövlük, terminoloji dəqiqlik, mənbədən kənar əlavələr, tapşırıqdan kənar izahlar və təkrarlar baxımından keyfiyyətə araşdırılmışdır. Keyfiyyət təhlilinin nəticələri Google Colaboratory mühitində hesablanan BERTScore nəticələri ilə birlikdə şərh edilmişdir. BERTScore maşın tərcüməsi çıxışları ilə insan tərəfindən hazırlanmış istinad tərcüməsi arasındakı semantik yaxınlığı göstərən tamamlayıcı göstərici kimi istifadə edilmiş, halüsinasiya və sapma növlərinin yekun müəyyənləşdirilməsi və təsnifatı isə mənbə mətnlə aparılan keyfiyyət müqayisəsinə əsaslanmışdır. Analizlər göstərir ki, yüksək semantik oxşarlıq göstəricisi tərcümənin halüsinasiyadan tamamilə uzaq olduğu anlamına gəlmir. Bəzi çıxışlarda göstərici yüksək olsa belə, tapşırıqdan kənar izahlar, şərhədiçi genişləndirmələr, terminoloji sapmalar və ya təkrarlar müşahidə oluna bilər. Bu səbəbdən avtomatik metriklər halüsinativ tərcümə çıxışlarını qiymətləndirərkən təkbəşinə istifadə edilməməlidir. Bu tədqiqatda halüsinasiya mənbə mətnə sadıqlıq, avtomatik qiymətləndirmə metrikləri və mətn növü ilə birlikdə araşdırılır.

Açar sözlər: halüsinasiya, maşın tərcüməsi, böyük dil modelləri, türk–ərəb tərcüməsi, BERTScore, tərcüməşünaslıq

Kırıkkale Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Kırıkkale, Türkiyə

E-poçt: sezeyilmaz@kku.edu.tr

Daxil oldu: 7 Aprel 2026; Qəbul edildi: 10 İyul 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Translation has long been one of the main ways of enabling communication between different languages, societies, and cultures. Since translation involves carrying meaning from one language and cultural context into another, its quality is often discussed in translation studies through the concept of equivalence. In this sense, the relationship between the source text and the target text is evaluated not only through semantic correspondence, but also through context and function. Whether machine-generated translations can achieve this kind of equivalence is still an important question.

The development of large language models (LLMs) has changed the field of natural language processing (NLP), especially in areas such as language understanding, text generation, reasoning, and access to information (Huang et al., 2025). One area directly affected by this development is natural language

generation. Natural language generation includes tasks such as summarization, dialogue generation, generative question answering, data-to-text generation, and machine translation. For this reason, it is considered an important but challenging subfield of NLP (Ji et al., 2023).

However, the texts produced by these systems do not always meet expectations in terms of semantic accuracy, contextual appropriateness, and consistency with the user's input. Although large language models can perform well in many tasks, they may sometimes go beyond the given prompt and produce content that is inconsistent with the previous context or factual knowledge. This problem is generally referred to in the literature as hallucination (Zhang et al., 2025).

Hallucination is one of the major issues that limits the reliability of large language models. These models can produce outputs that appear fluent, coherent, and convincing, even when the information they contain is not factually grounded. This makes hallucinated content difficult to detect, especially for users who do not have sufficient knowledge of the subject matter. Since such outputs may influence decision-making processes, they may also lead to misinformation and raise ethical concerns (Huang et al., 2025). The increasing use of artificial intelligence and natural language processing technologies has also made automatic translation systems more accessible. The shift from neural machine translation systems to large language models has made translation faster and easier to use. However, this development has also brought new questions concerning translation quality, equivalence, and reliability. From this perspective, hallucination should not be considered only as a technical problem, but also as an issue that needs to be discussed within translation studies.

Studies on hallucination in machine translation generally focus on widely studied language pairs and translation directions. This creates a limited view of how hallucination may appear in language pairs with different morphological and syntactic structures. Turkish and Arabic, as morphologically rich languages, require particular attention in this regard. Therefore, examining hallucination in Turkish–Arabic machine translation can contribute to a better understanding of how hallucinated deviations emerge in this language pair.

Accordingly, this study examines the types of hallucination that may arise in Turkish–Arabic machine translation from a translation studies perspective. Focusing on literary, legal, and medical texts, it discusses hallucination in relation to fidelity to the source text, semantic and contextual adequacy, terminological accuracy, target-language norms, and the limitations of automatic evaluation approaches.

1. Theoretical Framework

1.1. Equivalence in Translation Studies

To explain why hallucination is a significant issue in translation, it is useful to begin with the concept of equivalence, which is one of the central concepts of translation studies. From this perspective, translation quality is not limited to grammatical correctness. It is also related to how far meaning, context, and function are preserved between the source and target texts. For this reason, the relationship between the source text and the target text is often discussed through the concept of equivalence.

Equivalence refers to the transfer of the meaning in the source text into the target language through different linguistic and structural means (Gürçağlar, 2016). This concept has been explained in different ways in translation studies. Nida (2000) distinguishes between formal equivalence and dynamic equivalence, while also emphasizing that absolute correspondence between languages is not possible. Toury (1980), on the other hand, relates equivalence to the norms governing the translation process.

Baker (2018) discusses equivalence at different levels, including word level, above-word level, grammatical, textual and pragmatic levels. She also states that equivalence is relative and can be affected by linguistic and cultural factors.

Although equivalence has been approached from different theoretical perspectives, the question of whether automatic translation systems can achieve it reliably remains important. This is because machine-generated outputs may sometimes include elements that are not present in the source text. Such outputs may appear fluent and acceptable at first sight, but they can still create serious problems in terms of semantic equivalence. Therefore, hallucination becomes relevant to translation studies at the point where surface fluency conflicts with fidelity to the source text. In this respect, hallucination can be considered a violation of equivalence.

1.2. Quality and Ethics in Machine Translation

Machine translation is a translation process carried out through artificial intelligence-based algorithms and systems based on these algorithms in order to transfer meaning between languages. The widespread use of artificial intelligence systems increases the importance of ethical principles such as transparency, accountability, cultural sensitivity, and human oversight (Kimera et al., 2024). From a Translation Studies perspective, translation ethics is addressed primarily in relation to the translator and encompasses the moral and professional dimensions of the decisions made throughout the translation process. In this respect, translation ethics is closely associated with the translator's professional autonomy, responsibility, and professional conduct. However, with the integration of artificial intelligence into translation processes, ethical considerations are no longer confined to translator-centred decisions. They also extend to the characteristics and functioning of artificial intelligence systems, the reliability of their outputs, the conditions under which they are used, and the distribution of responsibility between human translators and technological systems.

Large language models are considered systems that, through the pre-training process carried out on large text corpora, demonstrate adaptability across various language tasks and offer a task-agnostic framework of use (Brown et al., 2020). This broad structure enables large language models to be used in the field of translation, as in many other tasks. In the modern period, machine translation systems have developed rapidly and have begun to be used in many different fields. Translation has also been directly affected by this development. Unlike earlier approaches, neural machine translation systems process translation through a single neural model. During this process, the model attends to the relevant parts of the source sentence while predicting the target word. This strengthens the connection between the source sentence and the translation output (Bahdanau et al., 2015).

As automatic translation outputs can now be produced in a very short time, evaluating their quality has become equally important. These outputs need to be assessed in terms of fluency, accuracy, coherence, and overall quality. For this reason, several automatic metrics have been developed to evaluate translation quality more quickly and systematically. Automatic evaluation metrics can broadly be divided into traditional metrics such as BLEU, ROUGE, and METEOR, which primarily rely on surface-level lexical overlap, and modern metrics such as BERTScore, LaBSE, and COMET, which focus on contextual and semantic similarity. This distinction is particularly relevant to Arabic–Turkish translation, as surface-level correspondence may remain limited in representing semantic and contextual equivalence between these morphologically complex languages (Yazal, 2026). Among the modern metrics, COMET is designed to correlate more closely with human judgments (Rei et al., 2020), while BERTScore, which is employed in the present study, measures contextual and semantic similarity (Zhang et al., 2020). Although these metrics do not directly detect hallucination in all its forms, they

provide useful complementary evidence regarding the semantic proximity between translation outputs and reference translations. These developments have improved the fluency of translation outputs, but they have also brought some limitations in terms of accuracy and fidelity to the source text. Therefore, it would not be accurate to assume that these systems always produce translations that are both correct and faithful to the source. In some cases, they may generate outputs that appear coherent and fluent, but do not sufficiently correspond to the source text or contain factually inaccurate information.

Machine translation ethics can be evaluated within the framework of reliability, non-misleading communication, clear presentation of information, and accuracy in relation to the outputs produced by automatic and artificial intelligence-based translation systems. In this regard, translation outputs should be examined in terms of accuracy and ethical responsibility. Hallucinated outputs in machine translation can be regarded as an important issue in terms of machine translation ethics, as they not only constitute a violation of equivalence in translation but also carry the risk of misleading users and distorting accurate information.

1.3. *Hallucination: Definition and Classification*

In the context of machine translation, hallucination is defined as the generation of content that is inconsistent with the source text or not present in the source text during the transfer of source-text information into the target language. This problem was identified with the deployment of the first neural machine translation models. Neural machine translation models are reported to tend to sacrifice adequacy for the sake of fluency, especially when evaluated on out-of-domain test sets. In this respect, the concept of hallucination is closely related to the terms faithfulness and factuality in the literature. Faithfulness is defined as the opposite of hallucination and refers to remaining consistent and truthful to the provided source. Factuality, on the other hand, refers to the quality of being actual or based on fact; however, unlike faithfulness, it may vary depending on what is accepted as the source of the "fact" (Ji et al., 2023). In this context, the definition and evaluation of hallucination may differ depending on the task under consideration and the type of information taken as reference.

In the study by Lee et al. (2018), hallucination is informally defined as a case in which the translation of a perturbed input, created by adding a word to the input sentence, has almost no words in common with the translation of the unperturbed input. Studies focusing on summarization systems show that although these systems can produce good outputs in terms of linguistic fluency, they may generate expressions that do not fully correspond to the source text or are not present in the source-text content (Maynez et al., 2020). As the concept of hallucination began to be addressed systematically, approaches to its classification were developed. In this context, drawing on Maynez et al. (2020) approach to content that is unsupported by the source input, Zhou et al. (2021, p. 1394) explain two categories of hallucination, namely intrinsic and extrinsic hallucination:

- *Intrinsic hallucination* refers to the production of information found in the source text in an incorrect, distorted, or source-inconsistent manner in the translation output.
- *Extrinsic hallucination*, on the other hand, refers to the addition of information that is not present in the source text to the translation output.
- Raunak et al. (2021) introduce several definitions to systematize the study of hallucinations in neural machine translation and classify NMT hallucinations into two primary categories:
- *Hallucinations under perturbations*: For a given source input, if the translations generated from the perturbed and unperturbed input sequences differ drastically, the model is considered to generate a hallucination under perturbation.

- *Natural hallucinations*: Natural hallucination refers to cases in which, without any perturbation applied to the source input, the generated translation is severely inadequate.
- Natural hallucinations are further divided into two subcategories:
- *Detached hallucinations*: These refer to fluent but completely inadequate translations.
- *Oscillatory hallucinations*: These refer to inadequate translations that contain repeating n-grams.

Following this classification, Guerreiro et al. (2023) take detachment from the source sequence as the main criterion for distinguishing hallucinations from other translation errors and state that largely fluent hallucinations may appear either as fully detached outputs or as strongly detached outputs that partially support the source content. The examination of hallucinations through different classifications shows that this phenomenon is not a one-dimensional type of error, thereby making the automatic analysis of such categories an important area of research. These classifications indicate that hallucinations should be addressed from a multidimensional perspective in terms of both content and model behavior. To make the hallucination classifications discussed in this section clearer and more understandable, examples are provided for each category:

Hallucination Classifications

Hallucination Type	Explanation	Source Text	Target Text	Analysis
Intrinsic Hallucination (Zhou et al., 2021)	The information contained in the source text is transferred into the target text incorrectly or in a distorted manner.	The committee concluded that the available evidence was insufficient to establish a causal relationship between the treatment and the reported adverse effects.	The committee concluded that the available evidence was sufficient to establish a causal relationship between the treatment and the reported adverse effects.	The source text states that the available evidence was insufficient to establish a causal relationship, whereas the target text states that it was sufficient. This reversal contradicts information explicitly contained in the source text. Therefore, it constitutes an example of intrinsic hallucination under the classification adopted in this study.
Extrinsic Hallucination (Zhou et al., 2021)	The inclusion of additional information or content in the translation output that has no explicit basis in the source text.	The archival documents indicate that the agreement was signed by the two countries in 1978.	The archival documents indicate that the agreement was signed by the two countries in 1978 following five years of secret negotiations.	The target text preserves the source information concerning the parties and the date of the agreement. However, it introduces the claim that the agreement followed five years of secret negotiations, although this information has no basis in the source text. This unsupported addition therefore constitutes an example of extrinsic hallucination.
Detached Hallucination	A case in which the translation is	The prolonged drought caused	The new agricultural	Although the target text is

(Raunak et al., 2021)	fluent but completely inadequate.	grain production in the region to fall to its lowest level in a decade.	support program significantly improved local farmers' access to international markets.	fluent and remains within the general domain of agriculture, it does not convey the source information concerning the prolonged drought or the decline in grain production. Instead, it generates unrelated content about an agricultural support program and access to international markets. The fluent but severely inadequate output is therefore substantially detached from the source content and constitutes an example of detached hallucination.
Oscillatory Hallucination (Raunak et al., 2021)	A case in which an inadequate translation containing repeated n-gram structures occurs in the translation output.	The delegation withdrew the proposal after the negotiations had failed.	The delegation withdrew the proposal after the negotiations had failed, after the negotiations had failed, after the negotiations had failed.	The target text conveys the main source information but repeatedly generates the n-gram sequence "after the negotiations had failed" without any corresponding repetition in the source text. This repetitive generation pattern reduces the adequacy and coherence of the output and constitutes an example of oscillatory hallucination.
Fully Detached Hallucination (Guerreiro et al., 2023)	A case in which the target output has no semantic relation to the source text.	The court ruled that evidence obtained unlawfully could not be admitted in the proceedings.	Recent observations indicate that glaciers in the Southern Hemisphere are melting faster than previously estimated.	Although the target text is fluent and grammatically well formed, it has no semantic relation to the source text. It replaces the legal information concerning the admissibility of evidence with an unrelated statement about glacier melting. This complete disconnection from the source content therefore constitutes an example of fully detached hallucination.
Strongly Detached Hallucination	A case in which the translation output contains	Several pottery fragments dating from the Roman	Pottery fragments dating from the	The target text retains the source information concerning the discovery of Roman-period

(Guerreiro et al., 2023)	a limited element related to the source text but largely moves away from the source content.	period were discovered during the archaeological excavations.	Roman period were discovered during the archaeological excavations, conclusively proving that the settlement was the regional capital of the empire and accommodated approximately fifty thousand soldiers.	pottery fragments. However, it moves substantially beyond the source by claiming that the settlement was the regional capital of the empire and accommodated approximately fifty thousand soldiers. Since only a limited part of the output is supported by the source while the remaining content consists of extensive unsupported claims, the output constitutes an example of strongly detached hallucination.
--------------------------	--	---	---	--

Source. Prepared by the author.

These classifications may seem close to one another at some points, but they do not focus on the same aspect of hallucination. Zhou et al. (2021) make a distinction based on the source of unsupported content: it may result either from the distortion of information in the source text or from the addition of information that is not included in the source. Raunak et al. (2021) discuss hallucinations in neural machine translation through perturbation-based and naturally occurring cases. Guerreiro et al. (2023), however, approach the issue by looking at how far the output moves away from the source sequence. For this reason, these classifications should not be treated as entirely separate or opposing categories. They are better understood as complementary perspectives that explain different sides of hallucination.

From the perspective of translation studies, hallucination is more than a technical error. It also disrupts the equivalence relationship between the source and target texts. When this relationship is weakened, problems may appear in meaning, content, and function. This makes hallucination an important issue in the translation process. Intrinsic hallucinations may harm accuracy and reliability because they involve an incorrect transfer of source meaning or content. Extrinsic hallucinations may weaken fidelity and ethical reliability because they add information that does not exist in the source text. Detached and oscillatory hallucinations may also reduce the acceptability of translation by damaging the integrity and communicative function of the source text. In this sense, hallucination can be seen as a multidimensional translation problem related to reliability, equivalence, accuracy, and acceptability.

The effects of hallucination may also change according to text type. In medical texts, hallucinated translations may create risks that directly affect human health. In commercial or diplomatic texts, they may cause misunderstandings and communication problems. This shows that hallucination has a particularly important place in translation, especially in texts where accuracy and reliability are necessary. In practice, automatic translation outputs cannot always be checked continuously and in detail. For this reason, users should verify these outputs, especially when the content is medical, legal, or official. Translators also play an important role in reducing hallucination-related risks through proofreading and revision. In addition, users should be careful when sharing personal or sensitive information with data-driven systems, since these systems may produce inaccurate or hallucinated outputs.

Methods

This study follows a qualitative research design to analyze hallucination types in Turkish–Arabic machine translation outputs. The analysis is carried out on three Turkish source texts from different text types: literary, legal, and medical/health texts. These texts were chosen because they include linguistic, terminological, and field-related features that can make hallucinated deviations more visible in translation. For each Turkish source text, an Arabic human translation was prepared and used as the reference translation. The same source texts were then translated into Arabic by ChatGPT 5.5, Gemini 3.5 Flash, and Grok 4.3. When obtaining translation outputs from the large language models, the same prompt was given to all systems, and they were asked only to translate the source text into Arabic. Accordingly, the prompt was standardized as "Translate only this text into Arabic". The outputs produced by these systems were compared with the reference translations in order to identify hallucinated deviations. Therefore, the study is not based on researcher-created artificial examples, but on actual translation outputs generated by large language models.

The analysis focused on fidelity to the source text, semantic integrity, terminological accuracy, source-external additions, task-irrelevant explanations, semantic narrowing, and repetition. The literary text was examined in terms of interpretive expansion and task-irrelevant explanation; the legal text in terms of conceptual accuracy, terminological consistency, semantic narrowing, and source-external addition; and the medical/health text in terms of medical terminology and domain-specific meaning transfer. In addition to qualitative analysis, BERTScore was used as a complementary indicator to measure semantic similarity between the system outputs and the reference translations. The BERTScore F1 value ranges between 0 and 1, and a value closer to 1 indicates a higher level of semantic similarity between the candidate translation and the reference translation. The BERTScore calculations were carried out in a Python-based Google Colaboratory environment.

2. Findings

1.4. Hallucination Example in Literary Translation

Source Text:

İkimiz de herkes gibiyiz.

Neden kendi bakışlarını bırakıp yapmacık gözlerle bakar?

Neden çerçevesini bozarsın dudaklarının?

Allı pullu tavırlara kim kanar? (Asaf, 2025, p. 26).

English Translation: We are both like everyone else.

Why do you abandon your own gaze and look through affected eyes?

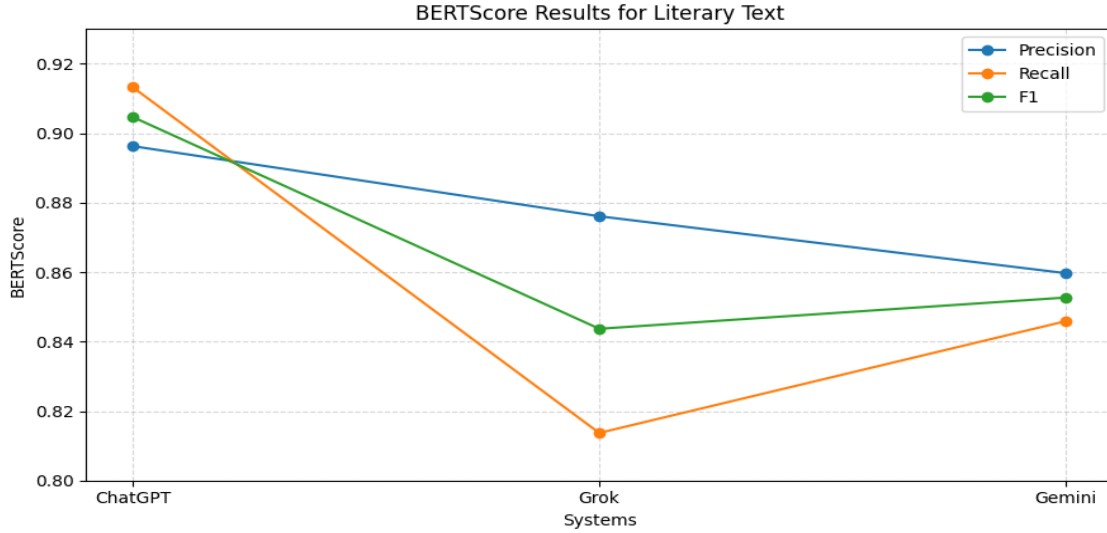
Why do you distort the outline of your lips?

Who is taken in by such ostentatious airs?

Human Translation:

نَحْنُ الْاِثْنَانِ كَسَائِرِ النَّاسِ .
لِمَ تَتْرُكُ نَظْرَتَكَ وَتَنْظُرُ بِعُيُونٍ مُتَكَلِّفَةٍ؟
لِمَ تُفْسِدُ إِطَارَ شَفَتَيْكَ؟
مَنْ يَنْخَدِعُ بِتَصَرُّفَاتٍ مُزْخَرَفَةٍ؟

System	Translation Output	BERTScore F1	Hallucination / Deviation Type
ChatGPT	نَحْنُ، أَنَا وَأَنْتَ، لَا نَخْتَلِفُ عَنْ سَائِرِ الْبَشَرِ، فَلِمَ تَهْجُرُ نَظْرَتَكَ الْحَقِيقِيَّةَ، وَتَسْتَعِيرُ عَيْنَيْنِ مِنْ زَيْفٍ؟ لِمَ تُبْعَثُ رَسْمَ شَفَتَيْكَ؟ وَمَنْ ذَا الَّذِي يَغْتَرُّ بِحَرَكَاتٍ مُزَيَّنَةٍ، لِامْعَةِ كَذِبَةٍ؟ English translation: We–you and I–are no different from the rest of humankind. Why, then, do you abandon your genuine gaze and borrow two eyes of falseness? Why do you scatter the shape of your lips? And who could be deceived by adorned gestures–glittering and false?	0.9047	Interpretive expansion / source-external addition
Grok	نحن الاثنان كالناس جميعاً. فلم تترك نظرتك الحقيقية، وتنظر بعيون مصطنعة مزيفة؟ ولم تُفسد إطارَ شفَتَيْكَ؟ من يخدع بالألوان الزاهية والحركات المزخرفة؟ كلامٌ بيننا... نحن الاثنان كالناس جميعاً English translation: We are both like everyone else. Why do you abandon your genuine gaze and look through artificial, false eyes? Why do you distort the outline of your lips? Who is deceived by the bright colours and ornate gestures? Words between us ... We are both like everyone else.	0.8437	Extrinsic hallucination / repetition / partial semantic expansion
Gemini	إليك ترجمة هذه الكلمات بنبرة شعرية تحاكي روح النص الأصلي: كلانا كبقية الناس، عاديان تماماً... فلم يركد المرء عن نظراته الخاصة، لينظر بأعينٍ مُستعارَةٍ وزائفة؟ ولم تُشوَّه الإطار الطبيعي لشفتيك؟ ومن ذا الذي تُغويه تلك الأطوارُ المُزركشة؟ English translation: Here is a translation of these words in a poetic tone that emulates the spirit of the original text: We are both like everyone else, entirely ordinary ... Why does one hold back from one's own gaze to look through borrowed and false eyes? Why do you distort the natural outline of your lips? And who could be enticed by such ostentatious mannerisms?	0.8527	Task-irrelevant explanation / interpretive addition / partial semantic shift



In this example, when the BERTScore F1 values, that is, the harmonic mean of precision and recall, are examined, it is observed that ChatGPT 5.5 produced the output that is semantically closest to the human translation, with a score of 0.9047. However, the qualitative analysis shows that the ChatGPT output contains interpretive expansions and source-external aesthetic additions that are not present in the source text. Expressions such as "تَسْتَعِيرُ عَيْنَيْنِ مِنْ زَيْفٍ" and "لَامِعَةٍ كَذِبَةٍ" are not directly found in the source text; rather, they appear in the target text as interpretive elements that expand the poetic meaning. Therefore, although the BERTScore value is high, the presence of source-external additions shows that BERTScore may remain limited when used alone to detect hallucinated elements.

Grok 4.3, on the other hand, received the lowest score in this example, with a BERTScore F1 value of 0.8437. The expression "كلامٌ بيننا..." in the output constitutes an addition that is not present in the source text. In addition, the repetition of the first sentence at the end of the output changes the structural organization of the source text. These findings show that the Grok output contains elements of extrinsic hallucination, repetition, and partial semantic expansion. Nevertheless, the fact that the score is still relatively close to 1 indicates that BERTScore can show contextual/semantic proximity, but cannot fully capture hallucinated deviations such as repetition and source-external addition.

Gemini 3.5 Flash produced a result close to Grok, with a BERTScore F1 value of 0.8527. Unlike the other systems, the Gemini output begins with the explanatory sentence "إليك ترجمة هذه الكلمات بنبرة شعرية "تحاكي روح النص الأصلي", which is presented as if it were part of the translation output. Since this sentence does not correspond to any element in the source text and does not belong to the target translation itself, it is evaluated as a task-irrelevant explanation. This indicates that the model moves beyond the expected translation task by inserting a meta-textual comment into the output. In addition, expressions such as "الإطار الطبيعي" and "أعين مستعارة" stand out as interpretive additions that are not directly present in the source text.

In this context, the findings show that BERTScore is useful for indicating semantic proximity between automatic system outputs and human translation. However, it may remain limited on its own in detecting hallucinated deviations in literary texts, such as source-external addition, interpretive expansion, repetition, and task-irrelevant explanation. Therefore, in this study, BERTScore was not used as a tool that directly measures hallucination, but as a complementary indicator supporting qualitative translation analysis.

1.5. Hallucination Example in Legal Translation

Source Text:

Tacirler arasında, diğer tarafı temerrüde düşürmeye, sözleşmeyi feshe, sözleşmeden dönmeye ilişkin ihbarlar veya ihtarlar noter aracılığıyla, taahhütlü mektupla, telgrafla veya güvenli elektronik imza kullanılarak kayıtlı elektronik posta sistemi ile yapılır (Türk Ticaret Kanunu, 2011).

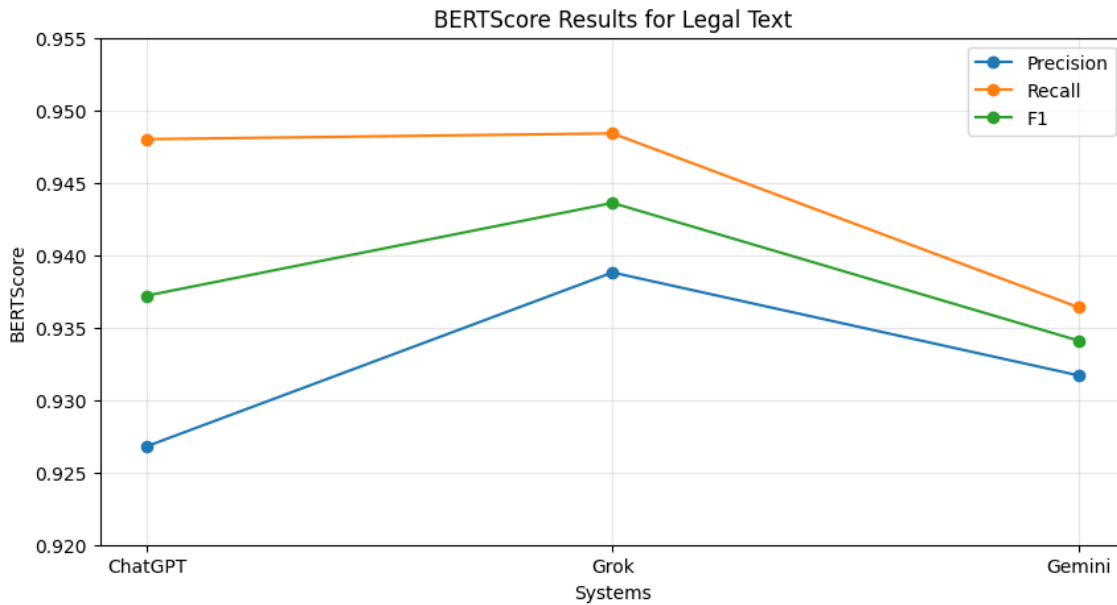
English Translation: Between merchants, notices or warnings relating to placing the other party in default, terminating the contract, or rescinding it shall be served through a notary public, by registered letter, by telegram, or through the registered electronic mail system using a secure electronic signature.

Human Translation:

تُجرى الإخطارات أو الإنذارات بين التجار، المتعلقة بوضع الطرف الآخر في حالة تخلف عن الوفاء أو بفسخ العقد أو بالرجوع عنه، بواسطة كاتب العدل أو برسالة مسجلة أو بالبرقية أو عبر نظام البريد الإلكتروني المسجل باستخدام التوقيع الإلكتروني الآمن.

System	Translation Output	BERTScore F1	Hallucination Deviation Type	/
ChatGPT	توجّه الإخطارات أو الإنذارات المتبادلة بين التجار، والمتعلقة بإعذار الطرف الآخر وجعله في حالة تخلف عن الوفاء، أو بفسخ العقد، أو بالرجوع عنه، بواسطة الكاتب بالعدل/الموثق، أو بموجب كتاب مسجل، أو برقية، أو عن طريق نظام البريد الإلكتروني المسجل باستخدام التوقيع الإلكتروني الآمن. <i>English translation: Notices or warnings exchanged between merchants concerning formally notifying the other party and placing them in a state of failure to perform, terminating the contract, or withdrawing from it shall be delivered through a notary public/notary, by registered letter, by telegram, or through the registered electronic mail system using a secure electronic signature.</i>	0.9372	No clear hallucination / limited explanatory expansion	
Grok	بين التجار، تتم الإشعارات أو الإنذارات المتعلقة بإيقاع الطرف الآخر في التخلف عن الوفاء (التمرد)، أو فسخ العقد، أو الرجوع عن العقد، عن طريق الكاتب العدل (الموثق)، أو بالخطاب المسجل، أو بالبرقية، أو عن طريق نظام البريد الإلكتروني المسجل باستخدام التوقيع الإلكتروني الآمن. <i>English translation: Between merchants, notices or warnings concerning placing the other party in a state of failure to perform (rebellion), terminating the contract, or withdrawing from the contract shall be delivered through a notary public (notary), by registered letter, by telegram, or through the registered electronic mail system using a secure electronic signature.</i>	0.9436	Intrinsic hallucination / terminological deviation / source-external addition	
	تتم الإخطارات أو الإنذارات المتبادلة بين التجار، والمتعلقة بإعذار الطرف الآخر (وضعه في حالة التخلف عن السداد)، أو فسخ العقد، أو	0.9341	Extrinsic hallucination	/

System	Translation Output	BERTScore F1	Hallucination Deviation Type	/
Gemini	العدول عنه، عن طريق الكاتب بالعدل، أو الخطاب المسجل بعلم الوصول، أو البرق، أو عبر نظام البريد الإلكتروني المسجل باستخدام التوقيع الإلكتروني الآمن. <i>English translation: Notices or warnings exchanged between merchants concerning formally notifying the other party (placing them in a state of failure to make payment), terminating the contract, or withdrawing from it shall be delivered through a notary public, by registered letter with acknowledgment of receipt, by telegraph, or through the registered electronic mail system using a secure electronic signature.</i>		intrinsic narrowing	semantic



In this example, when the BERTScore F1 values are examined, it is observed that Grok 4.3 produced the output that is semantically closest to the human translation, with a score of 0.9436. ChatGPT 5.5 and Gemini 3.5 Flash produced results that are close to each other and to Grok 4.3. However, the qualitative analysis shows that these scores do not, on their own, indicate whether legal terms are transferred in a reliable, accurate, and hallucination-free manner.

When the ChatGPT 5.5 output is examined, it is observed that the general meaning of the source text is largely preserved. The expression "إعذار الطرف الآخر" constitutes an appropriate legal equivalent for placing the other party in default. However, the additional phrase "وجعله في حالة تخلف عن الوفاء" restates the concept of default in an explanatory manner. Since this phrase does not introduce information that contradicts or departs from the source meaning, it should not be regarded as a source-external hallucination. Therefore, although the ChatGPT 5.5 output does not constitute a clear case of hallucination, it can be evaluated as a limited explanatory expansion. The Grok 4.3 output, despite having the highest BERTScore F1 value, constitutes a hallucinated example in terms of qualitative analysis. Although the expression "التخلف عن الوفاء" broadly conveys the legal concept of default, the

parenthetical addition "التمرد" introduces an unsupported and legally inaccurate gloss. Since this addition shifts the source concept into a different semantic field and evokes meanings such as rebellion, revolt, or resistance, it constitutes an intrinsic hallucination, a terminological deviation, and a source-external addition.

In the Gemini 3.5 Flash output, the expression "التخلف عن السداد" limits the concept of default only to the non-payment of a debt. However, the concept of "temerrüt" in the source text refers to a broader legal context. Therefore, this expression leads to intrinsic semantic narrowing. In addition, the expression "يعلم الوصول" was added to the target text as an element not present in the source text and thus constitutes a source-external addition.

1.6. Hallucination Example in Medical Translation

Source Text:

A grubu beta-hemolitik streptokoklara bağlı tonsillofarenjite ikincil olarak gelişen yaygın enflamatuvar bir bağ dokusu hastalığıdır. Streptokok antijenlerine karşı gelişen antikorların eklem, kalp, bazal gangliyon gibi dokularda oluşturduğu hasar sonucu gelişir (TC Sağlık Bakanlığı, 2003, p. 23).

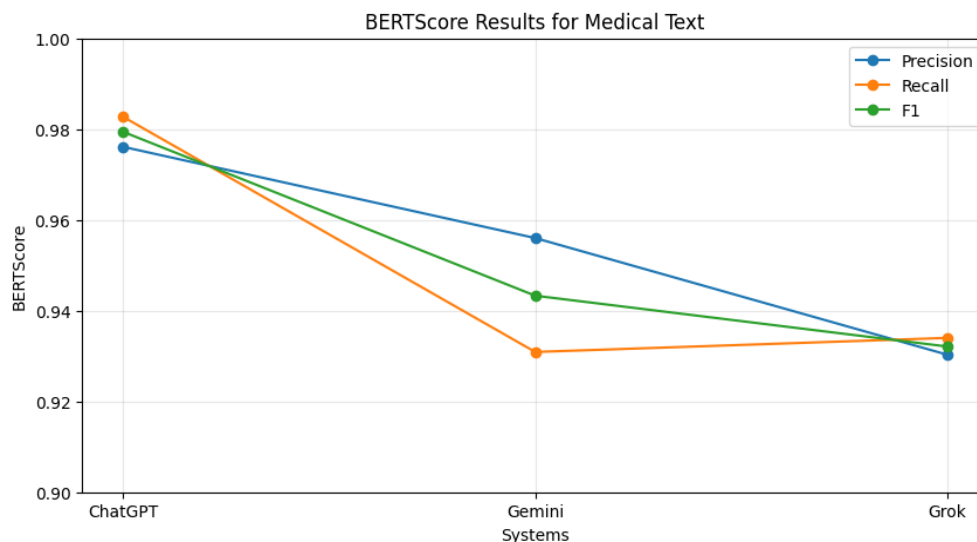
English Translation: It is a widespread inflammatory disease of the connective tissue that develops secondary to tonsillopharyngitis caused by group A beta-hemolytic streptococci. It results from damage caused by antibodies formed against streptococcal antigens in tissues such as the joints, heart, and basal ganglia.

Human Translation:

هو مرضٌ التهابيٌّ منتشر يصيب النسيج الضام، ويتطوّر ثانويّاً لالتهاب اللوزتين والبلعوم الناجم عن العقديات بيتا الحالة للدم من المجموعة A. وينشأ نتيجة الضرر الذي تُحدثه الأجسام المضادة المتكوّنة ضد مستضدات العقديات في أنسجة مثل المفاصل والقلب والعقد القاعدية.

System	Translation Output	BERTScore F1	Hallucination Deviation Type
ChatGPT	هو مرضٌ التهابيٌّ واسع الانتشار يصيب النسيج الضام، ويتطوّر ثانويّاً لالتهاب اللوزتين والبلعوم الناجم عن المكورات العنقودية بيتا الحالة للدم من المجموعة A. وينشأ نتيجة الضرر الذي تُحدثه الأجسام المضادة المتكوّنة ضد مستضدات المكورات العنقودية في أنسجة مثل المفاصل والقلب والعقد القاعدية. <i>English translation: It is a widespread inflammatory disease affecting the connective tissue and develops secondary to tonsillopharyngitis caused by group A beta-hemolytic streptococci. It arises as a result of the damage caused by antibodies formed against streptococcal antigens in tissues such as the joints, heart, and basal ganglia.</i>	0.9794	No clear hallucination
Gemini	هو مرض التهابي واسع النطاق يصيب النسيج الضام، ويتطور كعامل ثانوي لالتهاب اللوزتين والبلعوم الناجم عن المكورات العنقودية الحالة للدم من المجموعة (أ). ويحدث نتيجة للأضرار التي تسببها الأجسام المضادة المتكوّنة ضد مستضدات المكورات العنقودية في أنسجة مثل المفاصل والقلب والعقد القاعدية.	0.9433	Limited intrinsic semantic shift

System	Translation Output	BERTScore F1	Hallucination Deviation Type	/
Grok	<i>English translation: It is a wide-ranging inflammatory disease affecting the connective tissue and develops as a secondary factor to tonsillopharyngitis caused by group A hemolytic streptococci. It occurs as a result of the damage caused by antibodies formed against streptococcal antigens in tissues such as the joints, heart, and basal ganglia.</i> الترجمة إلى العربية: هو مرض منتشر في النسيج الضام الالتهاب يتطور ثانوياً لالتهاب اللوزتين والبلعوم الناتج عن المكورات العقدية بيتا-هيموليتيكية من المجموعة A. ينشأ نتيجة الضرر الذي تسببه الأجسام المضادة المتكونة ضد مستضدات العقديات في أنسجة مثل المفاصل والقلب والبنوى القاعدية (البازال غانغليون).	0.9321	Task-irrelevant explanation / terminological deviation / limited intrinsic semantic shift	
	<i>English translation: Translation into Arabic: It is a widespread disease in the inflammatory connective tissue that develops secondary to tonsillopharyngitis caused by group A beta-hemolytic streptococci. It arises as a result of the damage caused by antibodies formed against streptococcal antigens in tissues such as the joints, heart, and the basal nuclei (the basal ganglion).</i>			

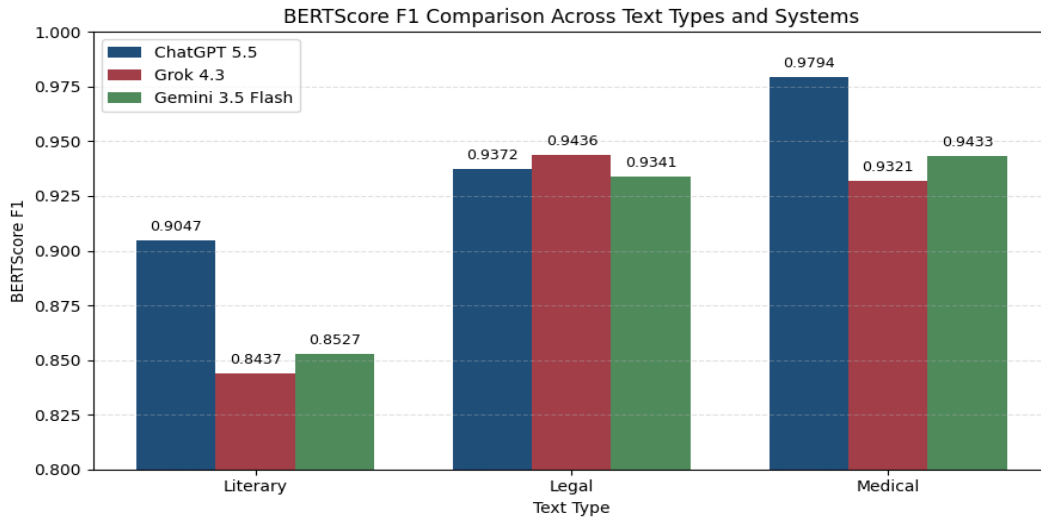


When the BERTScore F1 scores are evaluated, it is observed that ChatGPT 5.5 produced the output that is semantically closest to the human translation, receiving the highest score of 0.9794. Gemini 3.5 Flash, with a score of 0.9433, and Grok 4.3, with a score of 0.9321, received lower scores than ChatGPT 5.5. In this example, the quantitative findings and qualitative analysis results largely overlap. Nevertheless, qualitative analysis remains necessary for identifying deviations involving medical terminology and domain-specific meaning. When the ChatGPT 5.5 output is examined, it is observed that the source meaning and the medical relationship between tonsillopharyngitis, group A beta-hemolytic streptococci, antibodies, and tissue damage are accurately preserved. The medical terms are also rendered

appropriately, and no source-external information or task-irrelevant explanation is introduced. Therefore, no clear hallucination or deviation type was identified in the ChatGPT 5.5 output. In the Gemini 3.5 Flash output, the expression "يتطور كعامل ثانوي" presents the disease as developing "as a secondary factor", whereas the source text states that it develops secondary to tonsillopharyngitis. This formulation partially alters the causal relationship expressed in the source text. Since the general medical meaning is preserved but this relationship is rendered less accurately, the output can be evaluated as containing a limited intrinsic semantic shift.

In the Grok 4.3 output, the phrase "الترجمة إلى العربية" constitutes a task-irrelevant explanation because it is not part of the source text or the requested translation. The formulation "مرض منتشر في النسيج الضام" also partially shifts the source meaning by presenting the condition as a widespread disease "in the inflammatory connective tissue", rather than as a widespread inflammatory disease of the connective tissue. In addition, the rendering "البنوى القاعدية (البازال غانغليون)" constitutes a problematic and non-standard formulation of the medical concept in this context. Therefore, the Grok output contains a task-irrelevant explanation, a terminological deviation, and a limited intrinsic semantic shift.

1.7. General Evaluation



When the findings obtained from the literary, legal, and medical text examples are evaluated together, it is seen that hallucinated deviations in the translation outputs of large language models vary according to text type. BERTScore F1 results provide a useful quantitative indicator for showing the general semantic proximity of system outputs to human translations. However, comparison of the BERTScore results with the qualitative findings reveals that high similarity values do not always indicate fidelity to the source text, terminological accuracy, or translation reliability. While deviations in literary texts appear mainly in the form of interpretive expansion, source-external aesthetic addition, repetition, and task-irrelevant explanation, legal texts foreground terminological deviation, conceptual narrowing, and source-external addition. In the medical text example, BERTScore results and qualitative analysis findings overlap to a greater extent; nevertheless, it is observed that terminologically sensitive uses still need to be evaluated through human expertise. Accordingly, the findings show that automatic metrics are not sufficient on their own in the evaluation of translation hallucinations and should be used as complementary elements alongside qualitative analysis from a translation studies perspective.

Conclusion

This article analyzed hallucination in Turkish–Arabic machine translation outputs from a translation studies perspective and focused on how this issue appears in literary, legal, and medical texts. The outputs produced by ChatGPT 5.5, Grok 4.3, and Gemini 3.5 Flash were compared with Arabic human translations. They were evaluated according to fidelity to the source text, semantic equivalence, terminological accuracy, source-external addition or omission, task-irrelevant explanation, and repetition. The findings show that hallucination does not take the same form in every text type. Instead, it changes according to the nature and function of the text. In literary texts, deviations were mostly seen as interpretive expansion, source-external aesthetic addition, task-irrelevant explanation, and repetition. In legal texts, terminological/conceptual deviation, semantic narrowing, and source-external addition became more visible. In medical texts, the qualitative and quantitative findings were more closely aligned than in the other two text types. However, texts that require terminological precision still cannot be evaluated only through automatic metrics. These findings show that hallucination is not only a technical or linguistic error, but also a multidimensional transfer problem related to source-text fidelity, semantic equivalence, terminological accuracy, reliability, and ethical responsibility.

The study also shows that high BERTScore values do not always indicate full fidelity to the source text, terminological accuracy, or the absence of hallucination. Although BERTScore is a useful supporting tool for indicating the general semantic proximity between the reference translation and the system output, it remains limited in detecting hallucination-related problems such as the addition of information not present in the source text, terminological deviation, task-irrelevant explanation, repetition, and semantic narrowing on its own. In this context, hallucination analysis in machine translation should combine automatic evaluation metrics with qualitative source-based analysis from a translation studies perspective. This study was conducted on three examples in order to demonstrate different manifestations of hallucination in Turkish–Arabic machine translation. Future studies may conduct multidimensional analyses supported by larger datasets, different text types, different machine translation systems, and human evaluators; different automatic evaluation metrics may also be used comparatively. In this respect, the study contributes to the discussion of hallucination in Turkish–Arabic machine translation from a translation studies perspective.

References

- Asaf, Ö. (2025). *Lavinia: Aşk şiirleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bahdanau, D., Cho, K., & Bengio, Y. (2015). Neural machine translation by jointly learning to align and translate. *International Conference on Learning Representations (ICLR)*.
<https://doi.org/10.48550/arXiv.1409.0473>
- Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315619187>
- Brown, T. B., Mann, B., Ryder, N., Subbiah, M., Kaplan, J., Dhariwal, P., Neelakantan, A., Shyam, P., Sastry, G., Askell, A., Agarwal, S., Herbert-Voss, A., Krueger, G., Henighan, T., Child, R., Ramesh, A., Ziegler, D. M., Wu, J., Winter, C., Amodei, D. (2020). Language models are few-shot learners. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 33, 1877–1901.
<https://doi.org/10.48550/arXiv.2005.14165>
- Guerreiro, N. M., Voita, E., & Martins, A. (2023). Looking for a needle in a haystack: A comprehensive study of hallucinations in neural machine translation. In *Proceedings of the 17th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics* (pp. 1059–1075). Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.18653/v1/2023.eacl-main.75>

- Gürçağlar, Ş. (2016). *Çevirinin ABC'si*. Say Yayınları.
- Huang, L., Yu, W., Ma, W., Zhong, W., Feng, Z., Wang, H., Chen, Q., Peng, W., Feng, X., Qin, B., & Liu, T. (2025). A survey on hallucination in large language models: Principles, taxonomy, challenges, and open questions. *ACM Transactions on Information Systems*, 43(2), Article 42, 1–55. <https://doi.org/10.1145/3703155>
- Ji, Z., Lee, N., Frieske, R., Yu, T., Su, D., Xu, Y., Ishii, E., Bang, Y. J., Madotto, A., & Fung, P. (2023). Survey of hallucination in natural language generation. *ACM Computing Surveys*, 55(12), Article 248, 1–38. <https://doi.org/10.1145/3571730>
- Kimera, R., Kim, Y.-S., & Choi, H. (2024). *Advancing AI with integrity: Ethical challenges and solutions in neural machine translation*. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2404.01070>
- Lee, K., Firat, O., Agarwal, A., Fannjiang, C., & Sussillo, D. (2018). *Hallucinations in neural machine translation*. OpenReview.
- Maynez, J., Narayan, S., Bohnet, B., & McDonald, R. (2020). On faithfulness and factuality in abstractive summarization. *Proceedings of the 58th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, 1906–1919. DOI: 10.18653/v1/2020.acl-main.173
- Nida, E. A. (2000). Principles of correspondence. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (126–140). Routledge.
- Raunak, V., Menezes, A., & Junczys-Dowmunt, M. (2021). The curious case of hallucinations in neural machine translation. In *Proceedings of the 2021 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies* (pp. 1172–1183). Association for Computational Linguistics. DOI: 10.18653/v1/2021.naacl-main.92
- Rei, R., Stewart, C., Farinha, A. C., & Lavie, A. (2020). *COMET: A neural framework for MT evaluation*. In *Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*.
- TC Sağlık Bakanlığı. (2003). *Birinci basamağa yönelik tanı ve tedavi rehberleri* (2. basım). TC Sağlık Bakanlığı.
- Toury, G. (1980). *In Search of a Theory of Translation*. Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics.
- Türk Ticaret Kanunu. (2011). *T.C. Resmî Gazete* (14 Şubat 2011, Sayı 27846), Kanun No. 6102.
- Yazal, Y. (2026). BLEU-dan COMET-ə: Ərəb–türk audiovizual tərcüməsində ənənəvi və müasir qiymətləndirmə metriklərinin müqayisəli təhlili. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 8(6), 103–120. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/61/103-120>
- Zhang, T., Kishore, V., Wu, F., Weinberger, K. Q., & Artzi, Y. (2020). *BERTScore: Evaluating text generation with BERT*. In *Proceedings of the 8th International Conference on Learning Representations (ICLR)*.
- Zhang, Y., Li, Y., Cui, L., Cai, D., Liu, L., Fu, T., Huang, X., Zhao, E., Zhang, Y., Chen, Y., Wang, L., Luu, A. T., Bi, W., Shi, F., & Shi, S. (2025). Siren's song in the AI ocean: A survey on hallucination in large language models. *Computational Linguistics*, 51(4), 1373–1418. <https://doi.org/10.1162/coli.a.16>
- Zhou, C., Neubig, G., Gu, J., Diab, M., Guzmán, F., Zettlemoyer, L., & Ghazvininejad, M. (2021). Detecting hallucinated content in conditional neural sequence generation. In *Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL-IJCNLP 2021* (1393–1404). <https://doi.org/10.18653/v1/2021.findings-acl.120>

Characteristics of the Development of the Religious Education System in Karabakh (The Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries)

Elshan Aslanov 

Abstract. *This article examines the development of the religious education system in Karabakh from the second half of the nineteenth to the early twentieth century through historical-comparative, source-critical, and historical-geographical approaches. It analyses the functional distinction between madrasas and mollakhanas, the territorial distribution of religious educational institutions, Shusha's position as a regional centre, curricular content, waqf financing, the social roles of graduates, and changes associated with Russian imperial policy. The comparison of sources shows that religious education was not confined to urban settings: it also operated in mahals and villages, although institutional density and continuity varied according to population, mosque networks, local resources, waqf property, and the availability of trained teachers. Shusha became the principal centre because administrative, economic, religious, and cultural resources were concentrated there, while rural instruction was organised mainly around mosques, mollakhanas, and local teachers. Madrasas trained religious personnel but also transmitted literacy, written culture, classical languages, and skills relevant to local administration. The expansion of secular schools did not immediately displace traditional education; the two sectors coexisted and served partly different social needs. The study argues that the period was characterised not simply by decline, but by uneven adaptation under conditions of administrative supervision, competition, and institutional diversification.*

Keywords: *Karabakh, Shusha, religious education, madrasa, mollakhana, waqf*

Baku State University, PhD in History, Baku, Azerbaijan
E-mail: elshanaslanov@bsu.edu.az

Received: 15 April 2026; Accepted: 17 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Qarabağda dini təhsil sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri (XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəlləri)

Elşən Aslanov 

Xülasə. Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısı - XX əsrin əvvəllərində Qarabağda dini təhsil sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri tarixi-müqayisəli, mənbəşünaslıq və tarixi-coğrafi yanaşmalar əsasında araşdırılır. Mədrəsə və mollaxanaların funksional fərqləri, dini təhsil müəssisələrinin ərazi üzrə yayılması, Şuşanın regional mərkəz kimi mövqeyi, tədris proqramları, vəqf maliyyələşməsi, məzunların sosial fəaliyyəti və Rusiya imperiyasının siyasəti ilə bağlı dəyişikliklər təhlil olunur. Mənbələrin müqayisəsi göstərir ki, dini təhsil yalnız şəhərlərlə məhdudlaşmamış, mahal və kəndlərdə də fəaliyyət göstərmişdir. Lakin müəssisələrin sıxlığı və davamlılığı əhali, məscid şəbəkəsi, yerli icmanın imkanları, vəqf əmlakı və hazırlıqlı müəllimlərin mövcudluğundan asılı olaraq fərqlənirdi. İnzibati, iqtisadi, dini və mədəni imkanların Şuşada cəmləşməsi şəhəri əsas təhsil mərkəzinə çevirmiş, kəndlərdə tədris daha çox məscid, mollaxana və yerli müəllimlər ətrafında təşkil olunmuşdur. Mədrəsələr ruhani kadrlarla yanaşı savadlılıq, yazı mədəniyyəti, klassik dillər və yerli idarəçilik üçün zəruri bacarıqların yayılmasına xidmət etmişdir. Dünyəvi məktəblərin genişlənməsi ənənəvi dini təhsili dərhal aradan qaldırmamış, iki istiqamətli müəyyən müddət paralel fəaliyyət göstərmişdir. Araşdırma dövrünün yalnız tənəzzüllə deyil, inzibati nəzarət, rəqabət və institusional şaxələnmə şəraitində qeyri-bərabər uyğunlaşma ilə səciyyələndiyini göstərir.

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, dini təhsil, mədrəsə, mollaxana, vəqf

Bakı Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: elshanaslanov@bsu.edu.az

Daxil oldu: 15 Aprel 2026; Qəbul edildi: 17 İyul 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The second half of the nineteenth and the early twentieth centuries marked a period of increasing institutional diversity in Karabakh's educational landscape. Traditional religious schools continued to operate while state, urban, rural, Russian-Azerbaijani, and vocational schools expanded. Interpreting this development solely as a conflict between an old and a new school system would simplify a more complex process. Madrasas and mollakhanas remained important providers of religious knowledge, elementary literacy, writing skills, and trained religious personnel even as secular institutions altered their social position.

Religious education in Karabakh cannot be explained without reference to space. The location and continuity of schools, mollakhanas, and madrasas depended on the administrative status and population of settlements, the presence of mosques, local economic resources, waqf property, and access to trained teachers. In towns and large villages where these conditions were more favourable, institutions tended to be more durable; in smaller settlements, instruction was usually organised around mosques or local mollahs. Chingizoglu characterises the network succinctly: "Madrasas and mollakhanas operated in most of these mahals. There were several madrasas and mollakhanas in the city of Shusha" (Çingizoglu, 2013, s. 4). This evidence points to a regional network rather than an exclusively urban phenomenon.

Existing scholarship has examined nineteenth-century schooling, pedagogical thought, the urban and cultural history of Shusha, religious institutions, the Muslim clergy, and imperial confessional policy (Ağayev, 2000; Əhədov, 1991; Əhmədov, 2006; Hacıyev, 2010; Kuliyeva, 2003; Mahmudov və Şükürov, 2009; Məmmədov, 2005, 2016). Bakhishova provides a regional account of culture and education, whereas Farhadov and Agaev establish the broader political and legal context of religious administration (Araev, 2015; Baxışova, 2024; Fərhadov, 2025). However, the territorial organisation of religious education, the contrast between Shusha and rural centres, and the relationship between institutional continuity and local material resources have not been sufficiently integrated within a single historical-geographical analysis. The article therefore asks three related questions: which factors shaped the territorial distribution of religious educational institutions; why did Shusha become the principal regional centre; and how did the expansion of secular schools affect the functions and social position of traditional institutions? Its purpose is to identify the organisational structure, spatial patterns, and changing role of religious education in Karabakh during the period under study.

Methods

The study combines the historical-comparative method, source criticism, and a historical-geographical approach. Its source base includes factual works on education in Karabakh, studies of religious processes and imperial educational policy, and published materials relating to the period. Chingizoglu's encyclopaedic study is the principal source for the names and locations of institutions, teachers, curricula, financing, and the later history of individual schools. Because its evidence is arranged by institutions and persons rather than as a continuous statistical series, comparable facts were grouped thematically and assessed by function, location, and chronology. Bakhishova's regional study was used to contextualise the relationship between traditional and secular education, while Farhadov, Agaev, Bayramov, and Urusmambetova were consulted for the political, legal, and administrative framework. These works differ in scale and purpose: some address Karabakh directly, whereas others examine Northern Azerbaijan or the Caucasus as a whole. General conclusions from the latter were applied to Karabakh only when supported by regional evidence.

Regional evidence was compared with studies of education legislation, the Muslim clergy, and imperial administration. The analysis distinguishes between a source's factual statement, an author's interpretation, and the conclusions advanced here. The terms "mollakhana", "mosque school", "religious school", and "madrasa" are not treated as interchangeable, since their meaning varies across sources. Statistical figures are used cautiously when categories or territorial boundaries differ. All translations from Azerbaijani and Russian sources are by the author unless otherwise indicated.

Results

Functional and Organisational Structure

Within Karabakh's traditional educational environment, mollakhanas and madrasas did not perform identical functions. Mollakhanas generally provided elementary literacy, Qur'anic reading, the Arabic alphabet, and rules of religious conduct. Madrasas required more advanced preparation and offered instruction in the religious sciences, classical languages, written culture, and selected secular fields. Chingizoglu summarises the distinction by stating that "education in Karabakh was conducted in mollakhanas as secondary schooling and in madrasas as higher schooling" (Çingizoğlu, 2013, s. 6). Although this formulation is not an exact equivalent of modern educational levels, it indicates an internal functional hierarchy. Mollakhana instruction was not governed by a uniform state curriculum; it depended on the teacher's preparation and local resources. Pupils learned reading and writing, Qur'anic

recitation, and elementary Arabic and Persian. Age restrictions were flexible, which increased accessibility. Bakhishova accordingly emphasises the mass and non-estate character of traditional Muslim schools and their contribution to elementary literacy (Baxışova, 2024, s. 17).

Madrasas were more structured. Students lived in hujras within the complex, with the largest room used for teaching. Young men over sixteen who possessed initial literacy in their native language and Persian were generally admitted. Small madrasas reportedly enrolled 40-50 students and larger institutions 100-200. Instruction was led by a mudarris, assisted by a khalfa; senior students could also teach lower groups (Çingizoğlu, 2013, s. 11). These figures describe broad institutional types and should not be applied automatically to every madrasa in Karabakh. The distinction between the two institutions was functional rather than absolute. A mollakhana could prepare a pupil for further study, while a madrasa could also reinforce basic reading and writing for students whose earlier preparation was uneven. The quality and breadth of teaching depended heavily on the individual instructor, access to texts, and the stability of local financing. Consequently, the same label could describe institutions of unequal capacity, and administrative statistics do not always reveal the practical level of instruction.

Financial Provision and the Waqf Mechanism

Financial provision was decisive for institutional continuity. Many madrasas were maintained not by the state treasury but through resources assigned by wealthy individuals, benefactors, and local communities. Land, villages, bathhouses, shops, or other income-producing property could be endowed for a madrasa. A waqf deed regulated administration, revenue distribution, and the authority of the mutawalli; in some cases, this responsibility became hereditary (Çingizoğlu, 2013, s. 9-10). Waqf income supported building maintenance, teachers, and students, sometimes through stipends in cash or kind. The statement that "waqf lands constituted the material foundation of madrasa activity" captures the economic significance of this system (Çingizoğlu, 2013, s. 10). Mosque schools could follow a different model, relying on pupil fees, gifts, and the income earned by mollahs from funerals and other ceremonies (Çingizoğlu, 2013, s. 15-16). Religious education was therefore embedded in the economic and social relations of the local community, and its stability varied with local resources.

The waqf mechanism also shaped institutional autonomy. Because revenue was assigned to a defined religious or educational purpose, a madrasa could continue operating despite the absence of regular state funding. At the same time, dependence on a particular estate, shop, garden, or benefactor created vulnerability when income declined or management became disputed. The economic geography of religious education therefore reflected the distribution of property and patronage as much as the distribution of population.

Curriculum and Teaching Methods

The curriculum of Karabakh madrasas extended beyond the reading of religious texts. Sources list fiqh, kalam, sarf, nahw, writing, poetry and prosody, religious history, philosophy, logic, medicine, arithmetic, geometry, astronomy, chemistry, mechanics, and music (Çingizoğlu, 2013, s. 14). This does not mean that every institution taught an identical programme. The range and level of subjects depended on the mudarris, available books, and student preparation, yet the evidence demonstrates the place of the classical Eastern scholarly and literary tradition within religious education.

Study was organised around mastery rather than a fixed duration. It commonly lasted six to eight years and could continue longer. Classes were held five days a week; instruction paused on Thursdays and Fridays and during Ramadan, Muharram observances, Novruz, and a short summer break. Scarcity of

textbooks sometimes required an entire group to use one or two copies, making textual copying and calligraphy integral to learning (Çingizoğlu, 2013, s. 12-13).

The Bayt al-Adab madrasa in Shusha's Merdinli quarter illustrates the breadth of reading. Saadi's Gulistan and Bustan, the Divan of Fuzuli, Tarikh-i Nadir, Jami-i Abbas, and other works served as textbooks or instructional materials. Together they supported language and literary study and introduced students to history, ethics, law, and classical poetics (Çingizoğlu, 2013, s. 16). Teaching methods combined memorisation, oral explanation, textual commentary, copying, and discussion. The scarcity of books increased the importance of the teacher's oral exposition and the collective reading of a single text. It also linked education with manuscript culture: students did not merely read works but reproduced them, thereby acquiring calligraphic and documentary skills. These practices later facilitated employment in clerical and administrative occupations.

Territorial Distribution of Religious Educational Institutions

The madrasa network extended beyond Shusha. The institution in Veysalli in the Varanda mahal was attended mainly by Shia students and was associated with teachers such as Molla Panah Vagif and Mirza Mahammadali bey Munshi. The madrasa in Tumasli in the Dizak mahal primarily served Sunni students. The report that Seyid Molla Ahmad Effendi sent several pupils to Istanbul indicates that a rural institution could maintain links with the wider Muslim educational world (Çingizoğlu, 2013, s. 14-15).

Rural madrasas demonstrate that religious education was not exclusively urban, but its organisational level was uneven. Small or economically weak villages usually relied on a mosque cell or a molla's home. Settlements with larger populations, waqf income, and respected teachers could sustain more durable institutions. The madrasas of Mollaburhan in the Bargushad mahal and Baghirbeyli in the Garachorlu mahal provide further examples. Some Mollaburhan graduates served as mirzas under a mahal deputy, while others worked as village mollas, showing that religious education supplied literate personnel for record-keeping and local administration as well as for religious service (Çingizoğlu, 2013, s. 17). The examples also reveal the importance of confessional and intellectual connections. Veysalli and Tumasli did not simply duplicate the same model in different locations: the former is associated mainly with Shia students, whereas the latter served a predominantly Sunni constituency. The transmission of pupils from Tumasli to Istanbul shows that a village institution could operate as an entry point into a wider network of Muslim learning. Such links increased the prestige of particular teachers and helped selected rural settlements acquire influence beyond their immediate population.

Shusha as a Regional Centre of Religious Education

Shusha became the principal centre of Karabakh's religious education system because administrative authority, trade and crafts, mosque networks, clerical circles, and intellectual activity were concentrated there. Mosque schools remained accessible to lower- and middle-income families, particularly where state-school fees and Russian-language instruction limited participation. The city's institutions also served surrounding settlements, giving Shusha a regional rather than merely municipal function. The Ibrahimiyya and Bayt al-Adab madrasas illustrate the organisational link among mosque, madrasa, and neighbourhood community. Two schools established in 1801 and 1803 operated under the Ibrahim Khalil Khan Mosque, while the Merdinli Mosque financed Bayt al-Adab and provided a khalfa to assist the mudarris (Çingizoğlu, 2013, s. 15-16).

The Govhariyya madrasa was distinguished by its social provision. After restoring the Great Friday Mosque, Govhar Agha allocated a hujra for a madrasa and paid the expenses of poor pupils. In 1917 a Muslim student committee opened a free reading room at the school, indicating that the institution was

acquiring a broader educational function beyond formal religious instruction (Çingizoğlu, 2013, s. 16). The concentration of institutions in Shusha did not mean that the city served only its permanent residents. Its teachers, books, mosques, and endowed premises attracted pupils from surrounding settlements, while graduates could return to villages as mollahs, teachers, or clerks. This circulation of people and knowledge connected the urban centre with a wider educational hinterland. Shusha's importance therefore lay both in institutional density and in its capacity to redistribute trained personnel across Karabakh.

Urban concentration also affected institutional variety. Shusha could sustain mosque schools, larger madrasas, endowed instruction, and later reading-room activity within the same educational environment. Rural settlements generally depended on fewer teachers and narrower financial resources, so a single institution often performed several functions at once. The contrast was therefore not simply between the presence and absence of education, but between a diversified urban centre and smaller local nodes whose survival depended more directly on individual teachers, mosques, and community support.

Imperial Control and the Legal Status of Religious Education

Russian imperial policy sought to place Muslim clergy and religious institutions within an administrative framework. Agaev links the creation of the office of Sheikh al-Islam for the Caucasian Shia in 1823 to efforts to supervise the clergy and reduce the influence of Iranian religious centres. The Regulations on the Shia and Sunni Muslim Spiritual Administrations of the South Caucasus, approved on 5 April 1872, established a Sunni administration under the mufti and a Shia administration under the Sheikh al-Islam (Agaev, 2015, p. 15; Fərhadov, 2025, s. 33). This policy formed part of a broader centralisation of education. Following the regulations of 25 June 1835, the direct administration of educational districts was transferred to trustees, strengthening oversight of the political reliability of schools (Urusmambetova, 2025, p. 41). In 1873 religious schools and madrasas were formally removed from the jurisdiction of school directorates, while the teaching of Russian in these institutions received legal recognition (Baxışova, 2024, s. 16). The apparent contradiction is significant: formal separation from the school administration did not eliminate imperial influence over curriculum and language.

Denominational policy also affected institutional organisation. Bakhishova interprets separate schools for Shia and Sunni Muslims as an instrument of governance that could reinforce communal division. The Shia Muslim state school established in Shusha in 1849 was closed in 1862 on the stated grounds of "insignificance", showing that state support for a religious-school model remained conditional and unstable (Baxışova, 2024, s. 16-17). These measures did not create complete administrative uniformity. Traditional schools continued to depend on local communities and religious authorities, while the imperial state sought influence through registration, clerical hierarchies, language policy, and the regulation of teaching. The result was a layered system in which formal legal status, practical supervision, and local custom did not always coincide. This helps explain why religious institutions could retain substantial local functions while operating within an increasingly centralised political order.

Discussion

The findings answer the first research question by showing that territorial distribution was shaped by a combination of demographic, institutional, and economic conditions. Mosques and local teachers enabled elementary instruction to reach many settlements, but larger madrasas required population concentration, waqf revenue, books, and qualified mudarrises. The network was therefore broad but uneven. This spatial distinction helps explain why individual rural centres could become locally significant without approaching the institutional density of Shusha. Regarding the second question,

Shusha's centrality resulted from the overlap of administrative, economic, religious, and cultural functions. Its mosques, neighbourhood communities, benefactors, teachers, and links with surrounding mahals produced a cumulative advantage. The city did not monopolise religious education, but it concentrated more durable and differentiated institutions and acted as a source of teachers, clerics, mirzas, and written culture for a wider region.

The third question concerns the relationship between traditional and secular schooling. The expansion of district, municipal, real, rural, new-method, and vocational schools broadened educational choice and weakened the previous predominance of religious institutions. Bayramov argues that new schools in the imperial borderlands served ideological as well as practical objectives (Bayramov, 2017, s. 10). Yet the evidence from Karabakh does not support a simple replacement model. Religious schools retained functions in Qur'anic instruction, classical languages, religious service, and traditional writing, while new schools trained personnel for administration, trade, and technical occupations.

Statistics for 1870 list one district school, twenty-three private schools, and eleven religious schools in Shusha; in 1895, 235 educational institutions with 10,100 pupils were recorded in the Yelizavetpol Governorate, including 127 schools and madrasas (Çingizoğlu, 2013, s. 23). Because these categories are heterogeneous, the figures cannot be treated as a precise series for religious education. They nevertheless indicate institutional diversification. The same source notes that religiously oriented schools expanded from 1908-1909, although some were short-lived, while the total number of schools rose sharply between 1902 and 1914 and new commercial, technical, and vocational types appeared (Çingizoğlu, 2013, s. 5).

The principal change was thus not the immediate disappearance of traditional education but a redefinition of its position within a more plural educational landscape. Some institutions broadened their reading materials, accommodated limited secular knowledge, or developed reading-room functions; others remained dependent on local teachers and community finance. Adaptation was selective, territorially uneven, and constrained by administrative supervision and competition. This interpretation qualifies both a decline narrative and an uncomplicated modernisation narrative. The growth of secular schooling expanded access to new subjects and occupational paths, yet it did not remove the demand for Qur'anic instruction, classical languages, or locally recognised religious authority. Conversely, the persistence of madrasas did not imply institutional immobility. The evidence instead points to coexistence, differentiation, and gradual functional adjustment, with Shusha changing more rapidly than many rural localities.

The study's source base also requires caution. Much of the regional evidence is descriptive rather than statistically continuous, and terms for schools are not used consistently across publications. It is therefore possible to identify spatial patterns and institutional functions with greater confidence than to calculate a complete annual series of schools or pupils. This limitation reinforces the value of combining source criticism with historical geography rather than relying on aggregate figures alone.

Conclusion

From the second half of the nineteenth to the early twentieth century, Karabakh's religious education system preserved inherited organisational forms while responding to new social and administrative conditions. Mollakhanas remained important for elementary literacy and religious instruction; madrasas provided more advanced learning in religious sciences, classical languages, and written culture. Their functions differed but were complementary.

The network had a regional character. Madrasas in Veysalli, Tumasli, Mollaburhan, and Baghirbeyli demonstrate the significance of rural centres, while unequal access to population, waqf income, books, and trained teachers produced marked territorial variation. Shusha became the principal centre because it combined administrative status, mosque networks, economic resources, benefaction, and an intellectual environment capable of sustaining several institutional forms. Waqf financing underpinned continuity, and madrasa graduates contributed not only to religious life but also to local administration as mirzas, clerks, and teachers. Imperial policy strengthened administrative supervision, organised clerical structures by denomination, and expanded the role of Russian. Nevertheless, secular expansion did not immediately eliminate religious education. The defining feature of the period was the coexistence of institutions with different legal statuses, financing models, and curricula, accompanied by uneven adaptation rather than a uniform decline.

References

- Agayev, F. A. (2015). *Religioznaya politika sarskoy Rossii v Severnom Azerbaycane v XIX – nachale XX vv.* [Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı].
- Ağayev, Ə. Ə. (2000). *Pedaqoji fikrimiz: Dünənimiz, bu günümüz.* Elm.
- Baxışova, R. R. (2024). *XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ regionunda mədəniyyət* [Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı].
- Bayramov, H. B. (2017). *Çar Rusiyasının Azərbaycandakı təhsil siyasətinin əsas istiqamətləri* [Pedaqogika üzrə elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı]. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
- Çingizoglu, Ə. (2013). *Qarabağda maarif (1750–1950).* Zərdabi LTD MMC.
- Əhədov, A. (1991). *Azərbaycanda din və dini təsisatlar.* Azərənəşr.
- Əhmədov, H. M. (2006). *XIX əsr Azərbaycan məktəbi.* Təhsil.
- Fərhadov, Ə. R. (2025). *XIX–XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dini proseslər* [Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı].
- Hacıyev, Q. Ə. (2010). *Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti.* Təhsil.
- Kuliyeva, V. A. (2003). *Rol i pozitsiya musulmanskogo duhovenstva v sotsialno-politicheskoy i kulturnoy jizni Azerbaycana v XIX – nachale XX vv. v raketse armyano-azerbaydanskikh politicheskikh otnosheniy.* Nurlan.
- Mahmudov, Y. M., & Şükürov, K. K. (2009). *Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər.* Təhsil.
- Məmmədov, N. R. (2005). *Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900–1917-ci illərdə.* ADPU-nun mətbəəsi.
- Məmmədov, N. R. (2016). *Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi.* Avropa.
- Urusmambetova, L. A. (2025). *Osobennosti upravleniya sistemoy obrazovaniya v Rossiyskoy imperii vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vv. (na primere Kavkazskogo uchebnogo okruga).* *Elektronnyy jurnal «Kavkazologiya»,* 2, 37–51.

Türk xalqlarının ortaq əməkdaşlıq tarixi: I Türkoloji Qurultay

Elnarə Məmmədova^{1*} , Təranə İsmayılova² 

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan və Türkiyə arasında tarixən mövcud olan dərin mədəni, dil və elmi əlaqələr, xüsusilə də türkologiya sahəsindəki əməkdaşlıq təhlil edilir. Burada “Bir millət, iki dövlət” prinsipinə əsaslanaraq, hər iki ölkənin türk dünyasının integrasiyasındakı strateji rolu vurğulanır. Tədqiqatda 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti, burada iştirak edən görkəmli azərbaycanlı və türkiyəli alimlərin: Xalid Səid Xocayev, Ruhulla Axundov, Mehmed Fuad Köprülü, Rüşət Axundov, Bəkir Çobanzadə, Zeki Velidi Toğan, Rəşid Rzanur, Sadri Maksudi Arsal və başqalarının rolları geniş işıqlandırılır. Məqalədə Qurultayda müzakirə edilən latın qrafikalı ortaq əlifbaya keçid, terminologiya, dil dərsləklərinin hazırlanması kimi fundamental məsələlərdən, həmçinin böyük türk mütəfəkkiri Mahmud Kaşğarlının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərinin Xalid Səid Xocayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinin türkologiya elminə verdiyi töhfələrdən və müasir dövrdə Türk Dövlətləri Təşkilatı, TÜRKSOY kimi qurumlar vasitəsilə davam etdirilən ortaq layihələrdən bəhs olunur. Qurultayda ana dilinin inkişafı, türk dillərinin ortaq xüsusiyyətləri və terminoloji məsələlər müzakirə olunmuş, Azərbaycan ziyalıları bu müzakirələrdə öz elmi mövqeyi ilə çıxış etmişlər. Onların Qurultayda yaxından iştirak etməsi, dövrün ən aparıcı türkoloqları ilə fikir mübadiləsi aparması türk dünyası mütəfəkkirlərinin əməkdaşlığı kimi səciyyələndirilmiş, qurultay iştirakçıları tərəfindən müsbət qarşılanmış, türkologiya elminin inkişafına, türk dillərinin elmi araşdırmalarına güclü təkan vermişdir.

Açar sözlər: türk xalqları, Azərbaycan dili, türk dili, türkologiya, mədəniyyət

¹ Azərbaycan Tibb Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

² Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

* Məsul müəllif. E-poçt: emammedova69@mail.ru

Daxil oldu: 4 Mart 2026; Qəbul edildi: 21 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The History of Cooperation Among Turkic Peoples: The First Turkological Congress

Elnara Mammadova^{1*} , Tarana Ismaylova² 

Absrtact. The article analyzes the deep cultural, linguistic and scientific ties that have historically existed between Azerbaijan and Turkey, especially cooperation in the field of turkology. Here, based on the principle of "One nation, two states", the strategic role of both countries in the integration of the turkic world is emphasized. The study extensively highlights the historical significance of the First Turkological Congress held in Baku in 1926, the roles of prominent Azerbaijani and turkish scientists

who participated in it, such as Khalid Said Khojaye, Ruhulla Akhundov, Mehmed Fuad Köprülü, Rufat Akhundov, Bekir Chobanzadeh, Zeki Velidi Toğa, Reshid Rzanur, Sadri Maksudi Arsal and others. Fundamental issues discussed at the congress, such as the transition to a common Latin script alphabet, terminology, and the preparation of language textbooks, are examined. Also, the contributions of the translation of the great turkish thinker Mahmud Kashgarli's "Divan-u Lugat-it-Türk" into Azerbaijani by Khalid Said Khojaye to the science of Turkology and the joint projects continued in modern times through organizations such as the Organization of Turkic States and TURKSOY are highlighted. The development of the mother tongue, common features of turkic languages and terminological issues were discussed at the congress, and Azerbaijani intellectuals expressed their scientific positions in these discussions. Their close participation in the congress and exchange of views with the most leading Turkologists of the time were characterized as thinkers of the Turkic world, were positively received by the congress participants, and gave a strong impetus to the development of the science of turkology and scientific research on turkic languages.

Keywords: turkic peoples, Azerbaijani language, turkish language, turkology, culture

¹Azerbaijan Medical University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

²Baku State University, Baku, Azerbaijan

*Corresponding author. E-mail: emammedova69@mail.ru

Received: 4 March 2026; Accepted: 22 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyə ortaq dilə, mədəniyyətə, tarixə sahib olan qardaş xalqlardır. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlər tarixi, mədəni və dil baxımından dərin köklərə malikdir. “Bir millət, iki dövlət” prinsipi əsasında formalaşan bu münasibətlər zamanla daha da möhkəmlənərək müxtəlif sahələrdə – siyasi-iqtisadi, elmi, mədəni və xüsusilə də təhsil sahəsində ortaq əməkdaşlıqla zənginləşmişdir (Məhərrəmov, 1999). Bu əməkdaşlıq türk dünyasının integrasiyası və birliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda strateji addımdır. Azərbaycan dilinin və Türkiyə türkcəsinin ortaq cəhətlərinin tədqiqi, ortaq türk layihələri və türk dünyası terminologiyasının vahidləşdirilməsi sahəsində görülən işlər ortaq elmi əməkdaşlığın mühüm nəticələrindəndir. Həmçinin, ortaq əlifba, ortaq dərslik və tədris materiallarının hazırlanması, konfrans və forumlarda qarşılıqlı iştirak iki ölkə arasındakı elmi-mədəni bağları gücləndirir. Xüsusilə Azərbaycan və Türkiyə arasında türkologiya üzrə əməkdaşlıq son dövrlərdə genişlənərək yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Türkologiya elmi türk dillərinin, ədəbiyyatlarının, tarixlərinin və mədəniyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə hədəfləyən bir sahədir. Bu elm sahəsində türk xalqları tarixən sıx əməkdaşlıq etmiş, birgə elmi ənənələr formalaşdırmışdır. Bu məqalədə türkologiya sahəsində türk xalqları arasında həyata keçirilən elmi əməkdaşlıq, bu əməkdaşlığın tarixi, müasir mərhələsi və gələcək perspektivləri baxımından təhlil edilir (İsmayılov, 2011). 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay iki ölkə arasında elmi təmələ əsaslanan ilk geniş əməkdaşlıq nümunəsi olmuşdur (Məmmədli, 2024). Tədqiqatçılar, haqlı olaraq, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayı yalnız dilçilik və əlifba məsələlərini müzakirə edən elmi platforma deyil, eyni zamanda türk xalqlarının mədəni yaxınlaşmasında və ortaq elmi yaddaşın formalaşmasında müstəsna tarixi mərhələ hesab edirlər. Məqalədə bu qurultayda iştirak edən azərbaycanlı və türk alimlərinin rolu, eyni zamanda müasir dövrdə universitetlərarası ortaq

layihələr, konfranslar və nəşrlər ətraflı şəkildə araşdırılır. Azərbaycan və Türkiyə arasında türkologiya üzrə birgə tədqiqatlar, ortaq terminologiya işlər və dil korpusları sahəsində əməkdaşlıq xüsusi vurğulanır. Nəticə etibarilə, bu əməkdaşlıq türkologiyasının inkişafına, gələcək nəsillər tədqiqatçıların formalaşmasına töhfə verir.

Tədqiqatçı-alim R.Əskərin XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügət-it-türk” əsərində Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) kəlamlarını təqdim etməsi də bu qövmin qədim tarixi və genetik bağlılığını ifadə edir (Əskər, 2006). Mahmud Kaşğarının türklər haqqında yazdıqları bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Türk xalqlarının ortaq dili, mədəniyyəti və tarixi yaddaşı əsasında formalaşan birlik ideyası artıq sadəcə elmi düşüncə deyil, türkoloqların ortaq dəyəri olaraq onları birləşdirən bir mərkəzə çevrilmişdir. Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının dil, mədəniyyət və elm sahəsindəki əməkdaşlığının təməl daşlarından biri olmuşdur. Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya, Krım və digər bölgələrdən 100-dən artıq alim və ziyalı iştirak etmişdir (İsmayılova, 2024). Bu toplantı ortaq əlifba, terminologiya və türk dillərinin elmi əsaslarla tədqiqi baxımından mühüm rol oynamışdır (Əliyeva, 2020). Qurultayda əsas məqsəd türk xalqları arasında dil birliyinə nail olmaq, ortaq əlifba və leksik sistem yaratmaq, qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqini genişləndirmək idi. Toplantıda müxtəlif bölgələrdən gələn nümayəndələr dilin fonetikasi, morfologiyası, sintaksisi və lüğətçilik sahəsində fikir mübadiləsi aparmışlar.

Qurultayda fəal iştirak edən türkoloqlar sırasında Xəlid Səid Xocayev, Rühulla Axundov, Bəkir Çobanzadə, Əhməd Cavad, Mehmet Fuat Köprülü, Zeki Velidi Toğan, Əli bəy Hüseynzadə, Sadri Maksudi Arsal, Səməd Ağamalıoğlu, Hənəfi Zeynalli, Cəlil Məmmədquluzadə və s. kimi şəxsiyyətlər yer almışdır. Onların çıxışları və təqdim etdiyi elmi tezislər bu sahədə uzun illər davam edəcək elmi əməkdaşlıqların əsasını qoymuşdur (Əlizadə, 2002). Xüsusilə latın qrafikalı ortaq əlifbaya keçid məsələsi və terminoloji vahidlik üzərindəki müzakirələr müasir türksoylu ölkələrin dil siyasətinə ciddi təsir göstərmişdir.

Qurultayda iştirak edən alimlərin sırasında bir çox tanınmış türkoloq və ziyalılar yer almışdır. Onların hər biri müxtəlif aspektlərdən türk dili və mədəniyyəti ilə bağlı təqdimatlar etmişdir:

- Xəlid Səid Xocayev – “Divanü Lügət-it-Türk” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, qədim yazılı abidələrin araşdırılması sahəsində çıxış edib.
- Rühulla Axundov – Qurultayın təşkilində və ideoloji xəttinin müəyyən edilməsində aparıcı rol almışdır.
- Bəkir Çobanzadə – leksikologiya və terminologiya üzrə təqdimatları ilə tanınır.
- Mehmet Fuat Köprülü – Qurultayın beynəlxalq elmi dəyərini artıran türkiyəli alimdir. Türk dilinin tarixi inkişaf mərhələlərinə dair elmi yanaşmalar təqdim etmişdir.
- Əhməd Cavad – ədəbi dilin inkişafı və dil təlimi məsələlərinə dair məruzələrlə çıxış etmişdir.
- Sadri Maksudi Arsal – türk dillərinin hüquqi statusu və dil siyasəti ilə bağlı fikirlər irəli sürmüşdür.
- Əli bəy Hüseynzadə – ideoloji və fəlsəfi baxışları ilə türklüyün birlik ideyasını müdafiə etmişdir.

İştirakçılar yalnız o dövr üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də dəyərli elmi irs yaratmışlar. Türk tədqiqatçılarının iştirakı sayəsində qurultayda geniş fikir mübadiləsi aparılmış, türkologiya elminə yeni yanaşmalar gətirilmiş və bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuşdur. Qurultayın qərarları sonrakı onilliklərdə türkoloji tədqiqatlar istiqamətində böyük rol oynamışdır. Bu baxımdan, I Türkoloji Qurultay təkcə elmi hadisə deyil, həm də türk dünyasının birliyinin təməlini qoyan mühüm tarixdir.

Türk xalqlarının ortaq dili, mədəniyyəti və tarixi yaddaşı bu xalqlar arasında birliyin əsas təməllərindəndir. Elmi əməkdaşlıq, təhsil və mədəni layihələr bu birliyin qorunub saxlanması və inkişafı üçün əsas amillərdəndir. Bu həm elmi, həm də strateji baxımdan zəruridir. Bu məqalənin məqsədi I Türkoloji Qurultayda türk xalqları arasında anlaşmanı artırmaq, ortaq dəyərləri möhkəmləndirmək və dil birliyinə doğru təcridi keçidi təmin etmək məqsədilə aparılan müzakirələri təhlil etməkdir. Məqalədə qurultayın tələblərindən irəli gələrək türk xalqlarının bənzərliyi onların genetik və mədəni bağlılığı, ortaq dil, mədəniyyət və tarixi yaddaş baxımından birliyi, onların formalaşmasında dilin və ədəbiyyatın rolu, mədəni əlaqələr və müasir dövrdə əməkdaşlıq məsələləri araşdırılır. Türk xalqları arasında dillərin morfoloji və leksik yaxınlığı, ortaq dastan və ənənələr, tarixi hadisələrə yanaşma bənzərliyi onların genetik və mədəni bağlılığını təsdiqləyir. Belə ki, türk dilləri Altay dil ailəsinə mənsub olmaqla, fonetik, morfoloji və leksik baxımdan bir çox ortaq xüsusiyyətə malikdir (Məmmədov, 2015).

I Qurultay türkoloji müxtəlif türk xalqları arasında ədəbi və dil əlaqələrini sürətləndirmək məqsədilə keçirilmişdir. Qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlər aşağıdakılar idi:

1. Ortaq əlifba məsələsi – Ən mühüm və mübahisəli mövzu latın qrafikasına keçid idi. Ərəbcə yazı sisteminin türk dillərinin fonetik quruluşuna uyğun olmaması, savadsızlığın yüksək səviyyədə qalması bu dəyişikliyi zəruri etmişdi.
2. Türk dillərinin təsnifatı və öyrənilməsi – Fonetika, qrammatika və leksikaya dair metodoloji yanaşmalar müzakirə olunmuş, türkologiyanın elm kimi inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdi.
3. Terminologiya və tədris dili – Ortaq elmi terminlərin yaradılması, türkdilli xalqlarda təhsilin ana dilində aparılması məsələlərinə dair təkliflər irəli sürülmüşdür.
4. Mədəni inteqrasiya – Türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi və elmi əməkdaşlığın formalaşdırılması müzakirə olunmuşdur.

Göytürk yazıları, Orxon-Yenisey abidələri və Mahmud Kaşğarlının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsəri türk dillərinin tarixən bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu göstərir. Müasir dövrdə ortaq türk dili, əlifba, təhsil layihələri və mədəni əməkdaşlıq bu ortaq bağların möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır.

Metodlar

- Bu tədqiqatda türk xalqlarının ortaq mədəni-elmi əməkdaşlığı və I Türkoloji Qurultayın tarixi rolu kompleks yanaşma prinsipi əsasında araşdırılmışdır.
- İşin əsas metodoloji bazasını tarixi-müqayisəli, analitik və sintez üsulları təşkil edir.
- Tədqiqat prosesində 1926-cı il Bakı I Türkoloji Qurultayının materialları və dövrün elmi mətbuatı sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.
- Eyni zamanda, Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin qurultaydakı fəaliyyəti, onların irəli sürdükləri elmi ideyalar mətnşünaslıq və mənbəşünaslıq prinsipləri çərçivəsində dəyərləndirilmişdir.
- Məqalədə ortaq əlifba, terminologiya və Mahmud Kaşğarlının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərinin tərcümə tarixi kimi fundamental məsələlər hermenevtik təhlil metoduna istinadən öyrənilmişdir.
- Müasir dövrə aid aspektlərin işıqlandırılmasında isə Türk Dövlətləri Təşkilatı və TÜRKSOY-un fəaliyyətinə dair cari məlumatlar ümumiləşdirilmişdir.
- Bütövlükdə, tətbiq edilən bu metodoloji vasitələr məqalənin elmi obyektivliyini təmin etməklə yanaşı, türkologiya tarixindəki inteqrasiya proseslərini dərinlən açmağa imkan vermişdir.

Müzakirə

Birinci Türkoloji Qurultay türk dilləri, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və əlifba məsələlərini əhatə edən mühüm elmi tədbir oldu. Türk dünyasının mədəni irsinin öyrənilməsində və qorunmasında Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən görkəmli türkoloqların qurultay dövründə sərgilədikləri elmi mövqə gələcək nəsillər üçün möhkəm təməl yaratmışdır. Qurultayda tanınmış türkoloqlar arasında Azərbaycanın siyasi, ictimai və elmi həyatında mühüm rol oynamış ziyalılarından biri olan Ruhulla Axundov da yaxından iştirak etmişdir. O Azərbaycan dilinin inkişafı və türk dilləri ilə inteqrasiyası istiqamətində mühüm çıxışlar etmiş, ümumtürk mədəni əlaqələri ön plana çəkmişdir.

I Türkoloji Qurultayda həyata keçirilən müzakirələ nəticəsində:

1. Latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid qərara alındı;
2. Türk dillərinin qrammatik strukturlarının qarşılaşdırılması təşəbbüsünə start verildi;
3. Türkologiya sahəsində ortaq elmi istiqamətlər müəyyən edildi;
4. Terminologiya, orfoqrafiya və metodika məsələləri gündəmə gətirildi.

Türk dillərinin öyrənilməsində və ana dilimizin zənginləşməsində silinməz iz qoymuş bu qurultayın ən böyük xidmətlərindən biri də böyük türkoloq Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərinin 1935-1937-ci illərdə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinə imkan yaratmaq olmuşdur. Bu tərcümə türkologiya elminin əsas təməldaşlarından biri kimi tanınan, qurultayın fəxri üzvü Azərbaycanın görkəmli maarifçi və türkoloqlarından biri olan Xalid Səid Xocayev tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu tərcümə əsasında türk dillərinin tarixi fonetikasi, leksikası və sintaksisi ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürülmüş, müasir Azərbaycan dilinin qədim türk dilləri ilə əlaqələri açıq şəkildə göstərilmişdir (Vəliyev, 2010). Onun tərcümə və şərtləri türk dillərinin öyrənilməsi və dil tarixi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xalid Səid Xocayev qurultayda Azərbaycan nümayəndəsi kimi iştirak etmiş və xüsusilə “Türk dillərində vahid əlifba” məsələsində fəal olmuşdur (Əliyev, 2011).

1937-ci illər Stalin represiyası nəticəsində digər türkoloqlar kimi Xocayev də “Xalq düşməni” damğası ilə həbs olunmuş və güllələnmişdir. Lakin onun tərcümələri və araşdırmaları bu gün də türkologiya elmində əsas mənbələrdən biri olaraq dəyərləndirilir (İsmayılova, 2024; Qasımov, 2018). Bu tərcümə təkcə dilçilik sahəsində deyil, ümumən türk dünyasının mədəni-mənəvi irsinin araşdırılması və tanınması baxımından mühüm addım idi. Həmin tərcümə əsasında türk dillərinin tarixi fonetikasi, leksikası və sintaksisi ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürülmüş, müasir türk dillərinin qədim kökləri açıq şəkildə göstərilmişdir.

Nəticə

Türk xalqlarının ortaq dil layihələrinə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

Türk xalqları ortaq tarixi yaddaşa malikdir. Böyük imperiyalar – Göytürk, Səlcuq, Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu – bu xalqların tarixində mühüm iz buraxmışdır. Tarix boyunca müxtəlif siyasi və mədəni əlaqələr türk xalqları arasında qarşılıqlı təsirləri artırmışdır. Müasir dövrdə Türk Dövlətlər Təşkilatı, TÜRKSOY və digər beynəlxalq qurumlar vasitəsilə türkdilli ölkələr arasında dil, mədəniyyət və təhsil sahələrində əməkdaşlıq genişlənir (Hüseynova, 2024). Ortaq türk əlifbası, türkologiya konfransları, tələbə mübadiləsi proqramları bu əməkdaşlığın real nəticələridir. Bu qurumlar ortaq elm, mədəniyyət və təhsil layihələri ilə inteqrasiyanı gücləndirir.

I Türkoloji qurultay türk xalqları alimlərinin sonrakı dövrdə aparılan ortaq elmi tədqiqatlarının və ali təhsil müəssisələri arasında münasibətlərin təməli oldu. Bu təməl əməkdaşlığın gələcək inkişaf istiqamətləri və gənc tədqiqatçılar üçün perspektivlər baxımından xüsusi əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

- Əliyev, A. (2011). Xalid Səid Xocayev və onun elmi irsi. *Dil və Ədəbiyyat Jurnalı*, 2, 58–64.
- Əlizadə, Ə. (2002). *Türkoloji Qurultaylar tarixi*. Elm.
- Əliyeva, S. (2020). X. S. Xocayevin terminoloji fəaliyyətinə dair qeydlər. *Humanitar Elmlər Jurnalı*, 1, 45–52.
- Əskər, R. (2006). *M. Kaşğarlı “Divanü lüğət-it-türk” (cild I)*. Şərq-Qərb.
- Hüseynova, M. (2024). Ön söz. *Humanitar Elmlər Araşdırmaları* 2(2), 4–11.
- İsmayılov, M. (2011). *Türkoloji Qurultaylar və Azərbaycan*. Təhsil.
- İsmayılova, M. (2024). Türkologiya elminin banisi M. Kaşğarının “DLT” əsəri. *Humanitar Elmlər Araşdırmaları* 2(2), 49–55).
- İsmayılova, Y. (2024). M. Kaşğarının “DLT” əsəri Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində. *Humanitar Elmlər Araşdırmaları* 2(2), 245–249).
- Qasimov, E. (2018, 15 iyun). Repressiya dövründə itirilmiş alimlər. *Yeni Azərbaycan qəzeti*.
- Məhərrəmov, A. (1999). *Azərbaycan türkoloji fikrinin inkişafı*. Maarif.
- Məmmədli, N. (2024). *M. Kaşğarlı “Divanü lüğət-it-türk” (cild I)*. Elm və Təhsil.
- Məmmədov, R. (2015). Azərbaycan türkologiyasında klassik lüğətçilik ənənələri. *Filologiya məsələləri*, 3, 112–120.
- Vəliyev, Ə. (2010). Divanu lüğət-it-türk və onun türkologiyadakı rolu. *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi*, 4, 30–38.

Çıxışlıq halda olan sözlə işlənən qoşmalarda interpozisiya hadisəsi: struktur-semantik təhlil

Təranə Nağıyeva 

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan dilində çıxışlıq hal forması ilə işlənən qoşmalar arasında müşahidə olunan interpozisiya hadisəsi struktur-semantik baxımdan araşdırılır. Ənənəvi qrammatik təsvirlərdə qoşma ilə onun idarə etdiyi söz arasında sıx sintaktik vahid təşkil edildiyi və araya başqa elementin daxil olmadığı qəbul edilir. Tədqiqatın məqsədi canlı danışq dilində bu qaydadan kənara çıxan nümunələri müəyyənləşdirmək, struktur xüsusiyyətlərini təsnif etmək və hadisənin semantik əsaslarını aydınlaşdırmaqdır. Tədqiqat materialını canlı dil müşahidəsi əsasında toplanmış nümunələr təşkil edir. Təhlil zamanı çıxışlıq hal formasında olan sözlərlə “əvvəl”, “sonra” və “qabaq” qoşmaları arasında işlənən elementlər struktur xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində bağlayıcı, ədat, miqdar və zaman zərfləri, müəyyən və təxmini miqdar bildirən say-isim birləşmələri, eləcə də tərkibli konstruksiyların qoşma ilə çıxışlıq hal forması arasında işləmə bildiyi müəyyən edilmişdir. Xüsusilə “əvvəl” və “sonra” qoşmalarında zaman məsafəsini konkretləşdirən elementlərin yerləşməsi interpozisiyanı şərtləndirən semantik amillərdən biri kimi çıxış edir. Tədqiqatın elmi yeniliyi çıxışlıq hal ilə işlənən qoşmalı konstruksiylarda interpozisiyanın sistemli müəyyənləşdirilməsi və struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilməsidir.

Açar sözlər: qoşma, çıxışlıq hal, interpozisiya, qoşmalı konstruksiya, zaman qoşmaları, struktur-semantik təhlil

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: terane.nagiyeva.79@mail.ru

Daxil oldu: 28 Fevral 2026; Qəbul edildi: 29 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Interposition Phenomenon in Postpositions Used With Words in the Ablative Case: A Structural-semantic Analysis

Tarana Naghiyeva 

Abstract. This article examines interposition between postpositions used with the ablative case in Azerbaijani from a structural-semantic perspective. Traditionally, postpositions are held to form a syntactically indivisible unit with the word they govern, admitting no intervening element. The study identifies examples that deviate from this rule in spoken language, classifies their structural characteristics, and explores the semantic basis of the phenomenon. The material consists of examples from natural spoken language. Elements occurring between ablative-case forms and the postpositions əvvəl ("before"), sonra ("after") and qabaq ("before") were classified structurally.

The analysis shows that conjunctions, particles, adverbs of degree and time, numeral-noun combinations denoting exact or approximate time, and complex constructions can all occur in this position. Particularly with əvvəl and sonra, elements specifying temporal distance appear to condition interposition semantically. The novelty of the study lies in the systematic identification and structural-semantic classification of this phenomenon.

Keywords: *postposition, ablative case, interposition, postpositional construction, temporal postpositions, structural-semantic analysis*

Azerbaijan State Pedagogical University, PhD in Philology, Baku, Azerbaijan

E-mail: terane.nagiyeva.79@mail.ru

Received: 28 February 2026; Accepted: 29 May 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri arasında qoşmalar xüsusi mövqeyə malikdir: müstəqil leksik məna daşımasa da, müxtəlif hallarda işlənən sözlərlə əlaqəyə girərək onlar arasında məna və sintaktik münasibətlər yaradır. Qoşmaların başlıca xüsusiyyəti idarə etdikləri sözlə birlikdə işlənməsi və müəyyən hal tələb etməsidir. Hüseynzadənin qeyd etdiyi kimi, qoşmalar müstəqil tam məna ifadə etmir, hallanan sözlərə qoşulduqda konkret məna münasibətləri yaradır (Hüseynzadə, 2007, s. 220). Tanrıverdi qoşmaların adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında zaman, istiqamət, səbəb, məqsəd, bənzətmə, birgəlik və fərqləndirmə kimi semantik münasibətlər ifadə etdiyini göstərir (Tanrıverdi, 2017, s. 331).

Əliyeva (2025) köməkçi nitq hissələrini iki qrupa ayırır: söz və cümlələr arasında əlaqə yaradan qoşma və bağlayıcılar, emosional-ekspressiv münasibət ifadə edən ədat və modal sözlər. Qoşma birinci qrupa aiddir və əsas funksiyası sözlər arasında qrammatik əlaqə yaratmaqdır (Əliyeva, 2025, s. 109). Kazımov zaman məzmunlu qədər, dək, can, cən, əvvəl, sonra, bəri, qabaq kimi qoşmaların zamanın başlanğıcını, son həddini, ardıcılığını konkretləşdirdiyini qeyd edir (Kazımov, 2010, s. 139). Ənənəvi təsvirlərdə qoşma ilə əlaqələndirdiyi söz arasında sıx sintaktik münasibət əsas götürülür; xüsusilə çıxışlıq halda işlənən əvvəl, sonra, qabaq həmin sözlə birbaşa əlaqələndiyi qəbul edilir. Mirzəzadə “sonra” qoşmasının özündən əvvəl çıxışlıq halda söz tələb etdiyini və hadisənin bu zaman nöqtəsindən sonrakı müddətə aid olduğunu göstərir (Mirzəzadə, 1990, s. 196).

Türk dilində də qoşmalar idarə etdikləri sözün ardınca işlənərək sintaktik-semantik münasibətlər yaradır (Alışova Demirdağ, 2023). Lewis (2000) türk dilində ingilis prepozisiyalarının bir qisminin hal şəkilçiləri, digərinin qoşmalar vasitəsilə ifadə olunduğunu və qoşmaların çıxışlıq hal ilə də əlaqələndirildiyini göstərir (Lewis, 2000, pp. 83–92). Kuzgun və Atlamaz (2023) Türkiyə türkcəsində sonra qoşmasının çıxışlıq halda olan tamamlılıqla əlaqələndiyini, sen-den sonra nümunəsində bu əlaqənin birbaşa olduğunu göstərir (Kuzgun & Atlamaz, 2023, p. 174). Başbuğ (2017) Çulım dilində qoşmaları məkan, zaman, müqayisə, bənzətmə, birgəlik, səbəb-nəticə və ölçü münasibətləri baxımından təsnif edir (Başbuğ, 2017, pp. 9–20).

Galieva və Gatiatullin (2020) Tatar dilində qoşmalı konstruksiyaların semantikasının yalnız qoşmadan deyil, əlaqələndiyi sözlərin və predikatın xüsusiyyətlərindən də asılı olduğunu göstərir (Galieva & Gatiatullin, 2020, pp. 149–154). Kazımov və Georgieva türk dillərində hal göstəricilərinin qoşmalı

konstruksiyaların sintaktik quruluşundakı rolunu, morfoloji quruluşla sintaktik paylanma arasındakı əlaqəni vurğulayır (Kazımov, 2010; Georgieva, 2024, pp. 468–470), Qəhrəmanova isə türk dillərindəki qoşmalı konstruksiyaların tarixini araşdırır, onların şumer dili ilə müqayisəsini təqdim edir (Qəhrəmanova, 2013; Qahramanova, 2014; Qahramanova, 2020). Tədqiqatın məqsədi çıxışlıq hal şəkilçili sözlərlə işlənən zaman qoşmalarının iştirakı ilə yaranan interpozisiyalı konstruksiyaları müəyyənləşdirmək, struktur xüsusiyyətlərini təsnifləndirmək və araya daxil olan elementlərin funksiyalarını üzə çıxarmaqdır. Bu məqsədlə:

1. Çıxışlıq hal ilə qoşma arasına daxil olan vahidləri müəyyənləşdirmək;
2. Interpozisiya elementlərini struktur xüsusiyyətlərinə görə təsnifləndirmək;
3. Sadə və tərkibli konstruksiyaları fərqləndirmək;
4. Araya daxil olan elementlərin zaman məzmununun formalaşmasındakı rolunu müəyyənləşdirmək;
5. Interpozisiyanın qoşma-çıxışlıq hal əlaqəsinə təsirini araşdırmaq vəzifələri qarşıya qoyulmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi canlı dil materialı əsasında bu konstruksiyaların mövcud araşdırmalar çərçivəsində ayrıca struktur-semantik hadisə kimi sistemləşdirilməsi və interpozisiya elementlərinin funksional xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasıdır. Digər yenilikçi cəhət interpozisiyanın formal söz sırası dəyişməsi deyil, zaman münasibətinin dəqiqləşdirilməsi, ölçülməsi və vurğulanması ilə bağlı semantik mexanizm kimi nəzərdən keçirilməsidir. Beləliklə, qoşmalı konstruksiyaların struktur sabitliyi ilə canlı nitqdəki funksional çevikliyi arasındakı münasibətə diqqət yetirilir.

Metodlar

Tədqiqat materialının əsasını müəllifin canlı danışiq dili üzərində apardığı müşahidələr təşkil edir; etibarlılığı artırmaq üçün bəzi hallarda yazılı ədəbi mənbələrdən əlavə müqayisəli nümunələr də cəlb edilmişdir. Müşahidələr zamanı çıxışlıq hal şəkilçisi (*-dan/-dən*) ilə *əvvəl, sonra, qabaq* qoşmaları arasında əlavə dil vahidlərinin işlənməsi diqqətə alınmış, nümunələr struktur xüsusiyyətlərinə və interpozisiya elementinin nitq hissəsinə görə qruplaşdırılmışdır. Təhlildə təsviri və struktur-semantik yanaşmalardan istifadə edilmiş, hər nümunədə çıxışlıq hal forması, interpozisiya elementi və qoşma arasındakı münasibət müəyyənləşdirilmişdir. Məqsəd nümunələri kəmiyyət baxımından ümumiləşdirmək deyil, mövcud araşdırmalarda ayrıca sistemləşdirilməmiş bu hadisənin mövcudluğunu üzə çıxarmaq və modellərini müəyyənləşdirməkdir.

Struktur model iki formada ümumiləşdirilə bilər:

Əsas model: $N + \text{-dan/-dən} + Q$

Interpozisiyalı model: $N + \text{-dan/-dən} + X + Q$

Burada N – nominal vahid, -dan/-dən – çıxışlıq hal şəkilçisi, X – interpozisiya elementi, Q – qoşmanı bildirir. Material əsasən canlı danışiq dilinə əsaslandığından, modellərin bütün funksional üslublarda yayılma tezliyi barədə statistik nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Korpus və yazılı mənbələr əsasında daha geniş araşdırma gələcək tədqiqat üçün perspektiv istiqamət hesab olunur.

Nəticə

Müşahidələr göstərir ki, çıxışlıq hal forması ilə işlənən *əvvəl, sonra, qabaq* qoşmaları bəzi nümunələrdə idarə etdikləri sözlə bilavasitə deyil, araya əlavə vahidin daxil olması ilə əlaqələninir. Bu, ənənəvi “çıxışlıq hal + qoşma” modelindən fərqlənən interpozisiyalı konstruksiya kimi nəzərdən keçirilir.

Struktur-funksional xüsusiyyətlərinə görə bir neçə model fərqləndirilir:

1. Ədatların interpozisiyası. *Səndən lap əvvəl bu məsələ müzakirə olunmuşdu; Bundan məhz sonra hadisələr dəyişdi.* Burada “*səndən*”, “*bundan*” çıxışlıq halındadır, “*lap*” və “*məhz*” ədatları isə *əvvəl/sonra* qoşmaları ilə onların arasında yerləşərək əsas zaman münasibətini deyil, onun gücünü və ya dəqiqliyini bildirir – interpozisiya qoşmanın semantik funksiyasını pozmur, ona əlavə məna çaları gətirir.

2. Zərflərin interpozisiyası. *Məndən xeyli sonra gəldi; Bundan çox əvvəl baş vermişdi; Sizdən bir qədər sonra iclas başlayacaq; Sağollaşdıqdan dərhal sonra oradan ayrıldım.* İlk üç nümunədə *xeyli, çox, bir qədər* zaman məsafəsinin dərəcəsini dəqiqləşdirir; “*dərhal*” isə hərəkətlər arasındakı zaman yaxınlığını bildirir. Miqdar zərfləri münasibətin dərəcəsini dəyişdirir, ismi birləşmələr isə (aşağıda) konkret və ya təxmini intervalı ayrıca ifadə edir.

3. Dəqiq zaman intervalı bildirən say + isim birləşmələrinin interpozisiyası. *Bundan iki gün sonra görüş keçirildi; Müharibədən üç il əvvəl şəhərə köçmüşdülər.* “*İki gün*”, “*üç il*” çıxışlıq hallı söz ilə qoşma arasında yerləşərək zaman məsafəsinə dəqiq ölçü vahidi ilə konkretləşdirir: *çixışlıq hal forması + say + zaman məzmunlu isim + qoşma*. Beləliklə, “*məndən sonra*” modeli “*məndən iki gün sonra*” formasında genişlənir.

Bu model yazılı ədəbi dilə də xasdır: *Məmməd şirin səhər yuxusuna xələl qatar, işə vaxtından da yarım saat qabaq gəlirdi* (AMEA Nəsimi adına dilçilik İnstitutu, 2006). “*Vaxtından*” çıxışlıq hal formasını, “*yarım saat*” interpozisiya mövqeyindəki *say + isim birləşməsini*, “*qabaq*” isə qoşmanı təmsil edir. Tək nümunə statistik ümumiləşdirmə üçün kifayət etməsə də, modelin şifahi nitqlə məhdudlaşmadığını göstərir.

4. Təxmini zaman intervalı bildirən birləşmələrin interpozisiyası. *Aqil o hadisədən bir neçə ay sonra kəndə qayıtdı; Adil ondan xeyli vaxt əvvəl gəlmişdi.* “*Bir neçə ay*”, “*xeyli vaxt*” zaman intervalını təxmini şəkildə müəyyənləşdirir – əvvəlki qrupdan fərqli olaraq, məsafə konkret rəqəmlə ifadə olunmur.

5. Kompleks interpozisiya konstruksiyaları. *Bu hadisədən düz bir il əvvəl mən onu görmüşəm; Adil ondan təxminən bir il əvvəl gəlmişdi; Günəş çıxmamışdan düz onca saniyə əvvəl qapının döyüldüyünü eşitdim.* Burada ədat, zərf, say və zaman məzmunlu isim birlikdə iştirak edir: “*düz*”, “*təxminən*” dəqiqlik dərəcəsini, “*bir il*”, “*onca saniyə*” isə intervalın ölçüsünü bildirir və, beləliklə, bir neçə funksional elementin qarşılıqlı iştirakı ilə formalaşan geniş struktur model yaranmış olur.

Koordinativ konstruksiya: interpozisiyanın sərhəd hadisəsi. *Səndən həm əvvəl, həm də sonra dünya vardı. Həm... həm də* bağlayıcısı “*əvvəl*” və “*sonra*” qoşmalarını koordinativ münasibətdə birləşdirir, “*səndən*” isə hər iki qoşma ilə ortaq əlaqə yaradır. Buna görə bu nümunə klassik interpozisiyaya deyil, struktur münasibətin dəyişməsi baxımından sərhəd hadisəsinə aid edilir.

Müzakirə

İnterpozisiya hadisəsini təsadüfi struktur dəyişiklik kimi qiymətləndirmək olmaz: xüsusilə zaman məzmunlu qoşmalarla işlənən konstruksiyalarda interpozisiya elementləri müəyyən semantik funksiyaya malikdir və qoşma-çixışlıq hallı söz əlaqəsini aradan qaldırmaq əvəzinə ona semantik məzmun əlavə edir. Bunun mümkün səbəbi zaman qoşmalarının referensial nöqtə ilə zaman məsafəsi

arasında münasibət yaratmasıdır: “*məndən sonra*” ifadəsində “*məndən*” istinad nöqtəsini, “*sonra*” sonrakı münasibəti bildirir; “*məndən iki gün sonra*” ifadəsində isə “*iki gün*” intervalı konkretləşdirir. Eyni məntiq “*müharibədən üç il əvvəl*” ifadəsi üçün də keçərlidir. Deməli, *çıxışlıq hallı söz + zaman intervalı + qoşma modeli* təsadüfi genişlənmə deyil, əlavə semantik informasiya yaradan strukturdur. İnterpozisiya elementlərinin funksiyası struktur tipindən asılıdır: ədatlar (*lap, məhz, düz*) münasibəti qüvvətləndirir/konkretləşdirir; miqdar zərfləri (*xeyli, çox, bir qədər*) məsafənin dərəcəsini bildirir; say-isim birləşmələri (*iki gün, üç il*) intervalı ölçülə bilən vahid kimi təqdim edir; təxmini birləşmələr (*bir neçə ay, xeyli vaxt*) isə qeyri-dəqiq xarakteri ifadə edir. Beləliklə, üç semantik funksiya fərqləndirilir: ölçmə, təxmini müəyyənləşdirmə və dəqiqləşdirmə. Bu da hadisənin sırf formal deyil, struktur-semantik təbiətini göstərir.

Bu müşahidələr tipoloji yanaşmalarla da müqayisə oluna bilər. Reinöhl (2020) müxtəlif dillərdə nominal ifadələrin elementləri arasındakı münasibətlərin fərqli struktur formalarda təşkil oluna bildiyini göstərir (Reinöhl, 2020, pp. 88–90). Bu, Azərbaycan materialına ümumi müqayisəli cərgivə versə də, burada müşahidə olunan hadisə ondan fərqlənir: interpozisiya elementi konkret olaraq zaman münasibətinin ölçüsünü, təxmini xarakterini və ya dəqiqliyini ifadə edir. Hadisənin məhz çıxışlıq hallı sözlə *əvvəl, sonra, qabaq* qoşmalarında daha aydın müşahidə olunması sualı tam həll edilməmiş qalır (Qəhrəmanova, 2018; Gahramanova, 2022; Gurbat, 2023). Çıxışlıq hallı sözlə ayrılma/başlanğıc nöqtəsi münasibəti ilə zaman qoşmalarının temporal istiqamət bildirməsinin birləşməsi əlverişli struktur-semantik mühit yarada bilər, lakin bu, yalnız zaman semantikasi ilə tam izah edilmir, digər qoşmalarda analogi modellərin olub-olmaması ayrıca korpus araşdırması tələb edir. Müşahidə materialına əsaslanma nəticələrin ümumiləşdirilməsini məhdudlaşdırır: toplanmış nümunələr hadisənin mövcudluğunu göstərsə də, üslublar üzrə yayılma tezliyi barədə statistik nəticəyə imkan vermir. Gələcək tədqiqatlarda elektron korpuslar, yazılı və şifahi materiallar əsasında bu tezlik və üslubi yayılma araşdırılmalıdır.

Nəticə

Aparılmış müşahidələr göstərir ki, çıxışlıq hallı sözlə işlənən *əvvəl, sonra, qabaq* qoşmaları bəzi nümunələrdə araya əlavə dil vahidinin daxil olması ilə əlaqələndə bilər ki, bu da ənənəvi “*çıxışlıq hallı söz + qoşma*” modelindən fərqlənən interpozisiyalı konstruksiyadır. İnterpozisiya mövqeyindəki elementlər struktur-funksional xüsusiyyətlərinə görə ədatlara, zərflərə, dəqiq və təxmini zaman intervalı bildirən birləşmələrə və kompleks konstruksiyalara ayrılır; onlar qoşmanın semantik funksiyasını dəyişdirmir, əksinə, zaman münasibətini qüvvətləndirir, konkretləşdirir, ölçür və ya təxmini müəyyənləşdirir.

Araşdırmanın əsas nəticəsi: interpozisiya yalnız formal söz sırası dəyişməsi deyil, zaman münasibətinin semantik strukturunun formalaşmasında iştirak edən hadisədir. Bu baxımdan “*çıxışlıq hallı söz + X + qoşma*” modeli struktur və semantik komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşan konstruksiya kimi səciyyələndirilə bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi bu konstruksiyaların ayrıca dil hadisəsi kimi sistemləşdirilməsi, əsas struktur modellərinin müəyyənləşdirilməsi və interpozisiya elementlərinin semantik funksiyalarının üzə çıxarılmasındadır. Tədqiqatın məhdudiyyəti materialın əsasən canlı danışq dili müşahidələrinə əsaslanmasıdır; buna görə hadisənin bütün funksional üslublarda yayılma tezliyi barədə statistik ümumiləşdirmə mümkün deyil. Gələcək araşdırmalarda elektron korpus və daha geniş yazılı-şifahi material əsasında yayılma tezliyi, üslubi xüsusiyyətlər və digər qoşmalarla əlaqə ayrıca tədqiq edilə bilər.

Beləliklə, çıxışlıq hallı sözlə zaman qoşmaları arasındakı münasibət ənənəvi modeldən daha geniş struktur imkanlara malikdir, interpozisiya isə bu münasibətin canlı nitqdə reallaşma formalarından biridir.

Ədəbiyyat

- Alışova Demirdağ, E. (2023). The Function of qoşma (Postposition) in Azeri and Its Counterpart in Turkish and Azeri Model in Classifying edat (Particle) in Turkish. *Dil Araştırmaları*, 32, 35–54. <https://doi.org/10.54316/dilarastirmalari.1218071>
- AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*. Azərbaycan dilinin elektron lüğətlər korpusu. <https://korpus.azerbaycandili.az/dictionary/explanatory>
- Bashbug, F. (2017). Osobennosti posledojnix konstruksiy v çulımskom yazıke. *Nauçnyy dialog*, (5), 9–20. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2017-5-9-20>
- Əliyeva, G. (2025). Azərbaycan və rus dillərində köməkçi nitq hissələrinin sintaktik funksiyaları və ifadə vasitələri. *Dilçilik araşdırmaları*, (2), 107–115. <https://doi.org/10.59849/2664-5432.2025.2.107>
- Gahramanova, Y. G. (2022). Ancient phonetic-morphological elements in the case system of Turkic languages. *Revista Universidad y Sociedad*, 14(4), 421–427.
- Galieva, A. M., & Gatiatullin, A. R. (2020). Semantics of Postpositional Constructions with the Postposition 'Белән' in the Tatar Language: Corpus Analysis. *Philology. Theory & Practice*, 13(10), 149–154. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.10.29>
- Georgieva, E. (2024). Predicting syntactic distribution from morphological structure: The PP syntax of converb clauses in Uralic and Turkic. *Acta Linguistica Academica*, 71(4), 468–510. <https://doi.org/10.1556/2062.2024.00802>
- Gurbat, G. Y. (2023). The place of the case category in the language system. *European Journal of Humanities & Social Sciences*, 30, 45–52.
- Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. Morfologiya III. Şərq-Qərb.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili*. Sintaksis. Təhsil.
- Kuzgun, A., & Atlamaz, Ü. (2023). The genitive case with postpositions in Turkish. *Proceedings of the Workshop on Turkic and Languages in Contact with Turkic*, 8, 173–187. <https://doi.org/10.3765/q4etaf68>
- Qahramanova, Y. (2020). Structural-typological comparison of sumerian and turkish case systems. *Universidad y Sociedad*, 12(5), 415–420.
- Qahramanova, Y. G. (2014). The case category of Azerbaijani language as a part of common Turkic case system. *The Way of Science*, 77, 35–38.
- Qəhrəmanova, Y. (2018). Türk dillərində hal kateqoriyasının yaranma tarixi haqqında bəzi qeydlər. *TURAN-SAM (Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergi)*, 10(40), 776–780.
- Qəhrəmanova, Y. K. (2013). Sümer-Azərbaycan dilində durum kateqoriyası. *7th International EMI Entrepreneurship & Social Sciences Congress*, 20-22 June 2022, Tashkent – Uzbekistan, 42–45.
- Lewis, G. (2000). "Postpositions" In *Turkish Grammar* (pp. 83–92). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198700364.003.0007>
- Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. ADU nəşriyyatı.
- Reinöhl, U. (2020). Continuous and discontinuous nominal expressions in flexible (or "free") word order languages – Patterns and correlates. *Linguistic Typology*, 24(1), 71–111. <https://doi.org/10.1515/lingty-2019-0029>
- Tanrıverdi, Ə. (2017). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşr. Elm və təhsil.

Modeling the Cumulative Impact of Information Asymmetry on Algerian Insurers' Turnover: A Panel ARDL Approach (2010-2024)

Oucif Mohamed Saleh^{1*} , Saad Kouider² , Abbas Zahra³ 

Abstract. *This study aims to evaluate and analyze the impact of information asymmetry manifested through adverse selection and moral hazard on the premium turnover and operational efficiency of the Algerian insurance market during the period from 2010 to 2024. Utilizing a panel data approach, the study examines a sample of 14 domestic insurance companies, yielding 196 dynamic observations. Methodologically, after validating slope heterogeneity and cross-sectional dependence, the Panel ARDL approach (Pooled Mean Group estimator) was deployed to capture both short- and long-run equilibrium relationships. The econometric results reveal significant structural heterogeneity among insurers in their vulnerability to informational imbalances. Notably, the error correction term (COINTEQ) was estimated at -0.18, being both negative and statistically significant. This confirms a long-run equilibrium adjustment mechanism whereby approximately 18% of short-run disequilibrium is corrected in each time period. Long-run estimations demonstrate a powerful, statistically significant negative impact of the loss ratio (LR) on corporate turnover, whereby a 1% increase in the loss ratio induces a 1.54% structural contraction in turnover. This outcome underscores the long-term accumulation of claims triggered by fraudulent tendencies and unrationalized customer behaviors. Furthermore, the reinsurance ratio (RI) exerts a significant negative long-run impact of 0.28%, highlighting that while risk-transfer mitigates uncertainty, it simultaneously dilutes domestic premium retention. Based on these insights, the study recommends empowering regulatory bodies and the "Alfa Agency" to institute specialized behavioral laboratories to detect the 50% of uninvestigated fraudulent claims, alongside adopting risk-bundling mechanisms and dynamic pricing models to stabilize the market.*

Keywords: *information asymmetry, loss ratio, reinsurance ratio, turnover, panel ARDL*

¹Bechar University, PhD in Economic Sciences, Bechar, Algeria

²Djelfa University, PhD in Economic Sciences, Djelfa, Algeria

³8 Mai 1945 University, PhD in Economic Sciences, Guelma, Algeria

*Corresponding author. E-mail: mouhoucif37@gmail.com

Received: 26 January 2026; Accepted: 19 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

İnformasiya asimetriyasının Əlcəzair sığorta şirkətlərinin dövryyəsinə kumulyativ təsirinin modelləşdirilməsi: Panel ARDL yanaşması (2010-2024)

Oucif Mohamed Saleh^{1*} , Saad Kouider² , Abbas Zəhra³ 

Xülasə. Bu tədqiqat 2010–2024-cü illər ərzində Əlcəzair sığorta bazarında mənfi seçim (*adverse selection*) və mənəvi risk (*moral hazard*) ilə xarakterizə olunan informasiya asimetriyasının sığorta haqlarının dövryyəsinə və əməliyyat səmərəliliyinə təsirini qiymətləndirmək və təhlil etmək məqsədi daşıyır. Tədqiqat 14 yerli sığorta şirkətini əhatə edən panel məlumatlar bazasına əsaslanır və ümumilikdə 196 müşahidəni əhatə edir. Metodoloji baxımdan meyl əmsallarının heterogenliyi və kəşifən asılılıq yoxlanıldıqdan sonra həm qısamüddətli dinamikaları, həm də uzunmüddətli tarazlıq əlaqələrini müəyyən etmək üçün Pooled Mean Group (PMG) qiymətləndiricisi əsasında Panel ARDL modeli tətbiq edilmişdir. Ekonometrik nəticələr sığorta şirkətlərinin informasiya asimetriyasına məruzqalma səviyyəsində əhəmiyyətli struktur fərqlərinin olduğunu göstərir. Səhv düzəlişi əmsalı (COINTEQ) – 0,18 olaraq qiymətləndirilmiş, mənfi və statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmuşdur ki, bu da hər dövrdə qısamüddətli tarazlıqdan kənarlaşmanın təxminən 18%-nin aradan qaldırıldığını və uzunmüddətli tarazlıq əlaqəsinin mövcudluğunu təsdiq edir. Uzunmüddətli qiymətləndirmələr göstərir ki, zərər əmsalının (*Loss Ratio – LR*) 1% artması sığorta haqlarının dövryyəsinə təxminən 1,54% azalmaya səbəb olur. Bu nəticə saxta iddiaların və sığortalıların fərsətçi davranışlarının uzunmüddətli maliyyə nəticələrinə mənfi təsir göstərdiyini nümayiş etdirir. Eyni zamanda, təkrarsığorta əmsalı (*Reinsurance Ratio – RI*) da uzunmüddətli dövrdə mənfi və statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərərək, onun 1% artmasının dövryyəni təxminən 0,28% azaltdığını göstərir. Bu iş risklərin ötürülməsi ilə daxili sığorta haqlarının saxlanması arasında mövcud olan tarazlığı əks etdirir. Öldə olunan nəticələr əsasında tənzimləyici qurumların və “Alfa Agentliyi”nin nəzarət imkanlarının gücləndirilməsi, araşdırılmamış saxta iddiaların aşkar edilməsi üçün ixtisaslaşmış davranış laboratoriyalarının yaradılması, eləcə də bazarın sabitliyini təmin etmək məqsədilə risklərin birləşdirilməsi və dinamik qiymətdöymə modellərinin tətbiqi tövsiyə olunur.

Açar sözlər: informasiya asimetriyası, mənfi seçim, mənəvi risk, zərər əmsalı, təkrarsığorta əmsalı, sığorta haqlarının dövryyəsi, panel ARDL

¹Bechar Universiteti, İqtisadiyyat elmləri namizədi, Bechar, Əlcəzair

²Djelfa Universiteti, İqtisadiyyat elmləri namizədi, Djelfa, Əlcəzair

³8 may 1945-ci il Universitet İqtisadiyyat elmləri namizədi, Guelma, Əlcəzair

*Məsul müəllif. E-poçt: mouhoucif37@gmail.com

Daxil oldu: 26 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 19 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The insurance sector is considered one of the driving forces for economic development, as it participates directly or indirectly in economic, social, and financial development (Arena, 2008). This participation aims to relieve individuals and evolving economic activities from risks; consequently, there has been an urgent increase in the need to insure these risks and avoid their losses, which, if they occur, could lead

to severe damages. For this reason, the insurance sector has become one of the most important financial institution actors, much like the rest of the financial and monetary components of the economy, if not its fundamental pillar. It is regarded as a financial institution that produces services through a contractual relationship, whereby the service seeker (the insured) meets with its provider (insurance companies) to cover a risk expected to occur in the future. These contractual arrangements are structured institutionally within what is known as the "insurance market" (Cummins & Doherty, 2006).

The concept of the market in economics occupies a highly important position, deriving its existence from microeconomics. The market is an institution through which goods and services are exchanged between buyers and sellers; without a market, the economy cannot function (Pindyck, 2018). When resources are allocated efficiently in the market, the marginal cost is equal to the marginal revenue ($MC = MR$), meaning that there is equilibrium (Hol, 2014). However, in such a case, the state of equilibrium is considered an exception, as the market is more prone to a state of disequilibrium known as "market failure" (Bator, n.d.1958). Market failure is characterized by a mismatch between supply and demand, increased costs over generated revenues, and inefficient resource allocation. This term is often associated with non-competitive markets (Pindyck, 2018).

Modern insurance economics have been significantly influenced by developments in contract theory, and the insurance market has been one of the most promising fields for the empirical application of this theory. Indeed, it can be argued that insurance data, by their very nature, provide a near-ideal material for testing the predictions of contract theory (Chiappori et al., 2006). Most of these predictions are expressed in terms of the relationship between the form of the contract and the "performance" that characterizes the outcome of the relationship, influencing the firm's overall productive performance and market stability (Dionne et al., 2013). Furthermore, it is difficult for insurance companies to offer a standardized contract model due to the complexity of the required information, the diverse nature of individuals and the structure of insurance markets. Given that information has become a key determinant of transactions between parties, it must possess certain qualitative characteristics to instill rationality in decision-making. Insurance companies must also thoroughly understand various aspects related to the evolution of contract theory, such as: the design of optimal insurance contracts, the state of equilibrium under perfect information, the state of equilibrium under imperfect information, linear and non-linear contracts, the nature and form of competition, and the role of the state in public regulation. Understanding these aspects is considered fundamental to the success of insurance companies in light of complex information and risks that cannot be measured or predicted.

In addition to the aforementioned, market forces typically drive insurance companies to engage in risk classification to mitigate information problems and establish a sound foundation for decision-making. This is achieved by identifying risk pools, offering optimal insurance contracts tailored to various risk levels, and avoiding consequences that negatively or incorrectly categorize individuals regarding their degree of risk (Crocker & Snow, 2011). Here, we discuss two types of classifications and their implications: exogenous (external) risk classification and endogenous (internal) risk classification. A common feature of these classifications is that they need to be linked to heterogeneity, perceived as fair by consumers, and possess the attribute of reliability.

Determining these classifications is one of the critical decisions within insurance companies, as the firm's success in investment, business operations, and maintaining financial solvency depends heavily upon them. In addition to the paramount importance of these classifications, certain aspects must be taken into account when pricing insurance policies. These include the nature of price competition among insurers, the expected volume of demand for insurance policies, the extent of compliance with rules and

conditions issued by regulatory bodies, and the trend advocating for the deregulation of the insurance industry (Biener et al., 2016). Furthermore, insurance companies must not overlook the presence of information asymmetry when setting prices, as well as the impact of this equilibrium price on ensuring the soundness of their financial position (Albercher, 2017).

The American economist George Akerlof (1978) was the first to introduce the phenomenon of asymmetric information in his seminal paper titled "The Market for Lemons", for which he was awarded the Nobel Prize in Economic Sciences in 2001. The American economist chose this title because his research examined an economic example of the used-car market, where Americans colloquially refer to defective or poor-quality cars as "lemons". He applied his research to several fields, including financial markets and insurance economics, concluding that contractual relationships are predominantly characterized by an imbalance of information between the parties involved, which leads to inaccurate outcomes due to flawed decision-making (George, 1978).

The problem of information asymmetry is considered a variable that negatively impacts the determination of the baseline price for an insurance policy, which must be carefully accounted for (Acqua, 2026). In this context, we distinguish two types of risk associated with this problem: adverse selection and moral hazard (Yan & Lee, 2023). It is essential here to differentiate between these two concepts, which differ in their temporal nature; existing literature indicates that adverse selection occurs *prior* to the signing of the contract, whereas moral hazard occurs *after* the contract has been signed (Pauly, 2024). It is worth noting that a distinguishing feature of this situation is that policyholders can alter their behavior. Consequently, insurance companies must implement the necessary measures to balance these two phenomena, which can adversely affect their operations, overall performance, and productive efficiency (Sheth, 2021).

In this regard, it is notable that studies assessing and estimating the losses incurred by insurance companies due to asymmetric information risks within the European Union have estimated the cost to be 10% of the total amount of claims. This percentage is subject to increase in countries suffering from a lack of insurance regulatory and supervisory systems, as is the case in developing nations (Najar et al., 2025). Turning to the Algerian insurance market, according to the "Alfa" agency, only 50% of financial losses resulting from insurance fraud cases are investigated. The remainder goes undetected due to the shortage of specialized laboratories dedicated to studying behavioral aspects by analyzing policyholders' decisions regarding insurance fraud (Banulescu-Radu & Yankol-Schalck, 2024). This, in turn, leads to the emergence of irrational variables manifested as risks of asymmetric information. Therefore, it is of significant interest to examine the impact of this problem on the Algerian insurance market and the efficiency of insurance companies, as well as to analyze its various effects. Based on the foregoing, the following research problem can be posed:

To what extent does the problem of information asymmetry impact the Algerian insurance market?

To address this research problem and examine its various dimensions, this study seeks to achieve a set of core objectives, which are outlined as follows:

- **Deconstructing the Mechanisms of Information Asymmetry:** By determining how the phenomena of adverse selection and moral hazard affect the structure of the Algerian insurance market and their relationship with policyholders' behavior.

- Diagnosing the Reality of Fraud and Behavioral Impact: By monitoring and analyzing the irrational variables and regulatory gaps that contribute to increasing the proportion of undetected financial losses in the national market.
- Providing Practical Solutions and Mechanisms: By proposing preventive measures and quantitative or behavioral models that assist Algerian insurance companies in balancing these risks and improving their productive efficiency and overall performance.
- Furthermore, this study derives its paramount importance from its practical and analytical nature, where the research's value added lies in:
- Bridging the National Knowledge Gap: Addressing the scarcity of local studies (and specialized laboratories) that integrate the behavioral dimension into the analysis of fraud decisions within the Algerian insurance environment, compared to the available European studies.
- Supporting Decision-Makers and Insurance Companies: Providing an accurate diagnosis and benchmark indicators for the "Alfa Agency" and regulatory bodies to reduce the volume of financial losses resulting from insurance fraud (which exceeds the 50% threshold for undetected losses according to available indicators).
- Enhancing Economic Efficiency: Contributing to laying the strategic foundations for fair and sound pricing of insurance policies, thereby enhancing trust and transparency between the parties of the contractual relationship and serving the national economy as a whole.

Previous Studies

Recent economic and financial literature has extensively examined the phenomenon of information asymmetry and its distinct dimensions namely, adverse selection and moral hazard identifying it as one of the most critical challenges threatening the efficiency and sustainability of insurance and reinsurance markets. The reviewed literature can be categorized into several key thematic pillars that reflect both the methodological and geographical evolution in studying this phenomenon:

Geographical Scope: Contrasting Developed and Developing Markets

The literature demonstrates a consensus that the operational manifestation of information asymmetry varies fundamentally based on the developmental stage of the market's institutional and regulatory framework. In developed markets characterized by complex organizational structures and massive datasets, Wen (2010) provided definitive empirical evidence of the simultaneous existence of both adverse selection and moral hazard within United States insurance and reinsurance companies (Wen, 2010).

Conversely, Hussain and Ahmed (2019) introduced new analytical horizons regarding the unique specificities of developing nations through their application to the Pakistani market (Hussain & Ahmed, 2019). They argued that testing for the existence of adverse selection using conventional, classical methodologies (commonly deployed in advanced economies) often yields mixed results or "limited" evidence. This limitation is primarily attributed to the structural deficiencies in ex-ante risk screening mechanisms. Nevertheless, their study demonstrated that the problem in developing countries assumes a different dimension, directly intersecting with contractual vulnerabilities in sensitive lines such as health insurance. This friction triggers severe financial imbalances that necessitate innovative, protective strategies tailored to these developing environments.

Information Asymmetry within the Reinsurance Market

The reinsurance sector occupies a central position in these academic debates. Wen (2010) in the US (Wen, 2010) and Maharjan (2021) in Nepal reached a consensus that the process of risk transfer from

primary insurers to reinsurance companies yields a highly fertile environment for information asymmetry.

The Nepalese study utilized an econometric approach that established a strong positive correlation between the incurred loss ratio and the reinsurance ratio across various portfolios (fire, marine, and motor insurance). This implies that primary insurers either tend to cede risks that are highly susceptible to losses (the essence of adverse selection) or become less prudent once the risk has been offloaded to the reinsurer (the essence of moral hazard) (Maharjan, 2021).

Productive Efficiency and the Structural Network of Market Stakeholders

Rather than merely mapping the relationship between risk transfer and loss ratios, the literature expanded to quantify both the macro and microeconomic impacts of the phenomenon. Feki (2016) offers a sophisticated model in the Tunisian context by employing advanced parametric and non-parametric quantitative techniques (Chiraz, 2016), specifically the Cobb-Douglas production function and Data Envelopment Analysis (DEA) across extended timeframes. By constructing a baseline model assuming the absence of the problem against an augmented model accounting for its presence, the researcher concluded that the proxy variables for information asymmetry (the loss ratio and reinsurance ratio) trigger a direct structural decline in the operational efficiency of firms.

From another perspective, Rybák (2015) dissected the structural anatomy of the commercial insurance market in the Czech Republic by identifying the motives and sources of information asymmetry across the three primary stakeholders of the insurance value chain: the client, the intermediary, and the insurance company (Rybák, 2015). The study delineated the detrimental reciprocal impacts resulting from each participant's pursuit of concealing data to maximize personal utility.

Proposed Supervisory Mechanisms and Strategic Solutions

Studies with a prescriptive or remedial focus unanimously converged on the necessity of formulating strategic frameworks that transcend static analysis to offer structural remedies. While the Czech study (Rybák, 2015) concentrated on delivering organizational solutions designed to elevate transparency levels between intermediaries and clients (Rybák, 2015), the research on developing nations (Hussain & Ahmed, 2019) put forward a highly significant practical proposal. This framework relies on re-engineering insurance contracts through a "risk bundling" mechanism and mandating group or family coverage within the health insurance sector. This serves as a primary defensive mechanism to counteract adverse selection vulnerabilities and protect insurance markets from potential financial collapse driven by the opportunistic behavioral choices of consumers.

Methods

This study relies on data obtained from a variety of sources, namely the annual reports of the following insurance companies: (TALA, SAPS, CARDIF, CNMA, TRUST, CAIR, ALLIANCE, 2A, SALAMA, GAM, CASH, CAAT, CAAR, SAA).

This covers the period spanning from 2010 to 2024, meaning that $N = 15$, subject to data availability (where $T = 14$). Consequently, the total sample size is $N \times T = 15 \times 14 = 210$. The data will be processed using panel data; the first refers to the Pooled Ordinary Least Squares (POLS) model, the second denotes the Fixed Effects Model (FEM), whereas the third model represents the Random Effects Model (REM). We will differentiate between these models based on certain statistical tests. Initially, we test for the potential presence of an individual effect within the studied sample.

This is conducted via an F-test, where the null hypothesis assumes the appropriateness of the Pooled Regression Model (the absence of an individual effect in the studied sample). Accordingly, we obtain the alternative model for the dependent variable, which is the turnover of insurance company CA .

$$CA_{i,t} = a + \beta_1 LR_{i,t} + \beta_2 RI_{i,t} + \mu_i + Y_t + \varepsilon_{i,t}$$

$CA_{i,t}$: The turnover of insurance companies for firm (i) in time period (t).

$LR_{i,t}$: The loss ratio for firm (i) in time period (t).

$RI_{i,t}$: The reinsurance ratio for firm (i) in time period (t).

μ_i : Unobserved cross-section effects, which vary across companies but remain constant over the same time period.

Y_t : Unobserved time effects, which are shared among the studied companies but vary over time

$\varepsilon_{i,t}$: The random error term, which is assumed to be independently and identically distributed.

Results and Discussion

Determining the Appropriate Model for the Study Data

We will estimate the aforementioned equation using the Ordinary Least Squares (OLS) method. Based on the longitudinal (panel) data of the study, we distinguish between three types of panel data models: the Pooled Regression Model (POOLED), the Fixed Effects Model (FEM), and the Random Effects Model (REM). The first and second models are estimated using Ordinary Least Squares (OLS), whereas the third model is estimated using Generalized Least Squares (GLS). Subsequently, we will differentiate and select the most appropriate model among them (Baltagi, 2021).

Table 1

Estimation of the appropriate model for the study data

Independent Variable	Dependent Variable (CA)		
	Time period: 2010-2024	T=15	N=14
	Pooled Model	Fixed Effects Model	Random Effecte Model
LR	-1.28 (0.00)	-0.35 (0.00)	-0.38 (0.00)
RI	-0.78 (0.00)	-0.48 (0.00)	-0.33 (0.00)
Constant	2.88 (0.00)	3.64 0.00	3.58 (0.00)
R- squared	0.31	0.89	0.08
S.E.of regression	0.37	0.15	0.15
F-statistic	47.73	106.47	9.75
Prob (F-statistic)	0.00	0.00	0.00

Source. Own elaboration based on Eviews 13output.

Initially, we determine the presence or absence of individual effects within the study sample data using a Fisher-type test (F-test). The null hypothesis of this test aligns with the total homogeneity model, indicating the absence of any individual effects in the studied sample. The test hypotheses are formulated as follows:

H_0 : The Pooled Regression Model is the appropriate model.

H_1 : The Fixed or Random Effects Model is the appropriate model.

$$F_1 = \frac{(R2_{MMC} - R2_{MC}) / (N - 1)}{1 - R2_{MMC} / (NT - N - K)}$$

Where:

N: Represents the number of individuals (in our case, 14 companies).

T: Represents the length of the time series proposed in the study (in our case, 15 years).

K: Represents the number of exogenous variables in the model (in our case, there are two variables).

R^2_{MC} : Represents the multiple coefficient of determination under the null hypothesis (restricted model), which in this case is the model with no individual effects, i.e., the total homogeneity model ($R^2_{MC} = 0.31$).

R^2_{RMM} : Represents the multiple coefficient of determination for the unrestricted model under the alternative hypothesis, which in this case is the fixed effects model ($R^2_{RMM} = 0.89$).

Upon applying the Fisher test formula, the calculated F-statistic is $F_c = 78.69$. Meanwhile, the tabulated (critical) F-statistic is $F(0.05, 13, 194) = 1.77$. Consequently, we reject the null hypothesis at the 5% and 10% significance levels, concluding that there is a fixed effect within the sample data.

Testing for Effect Type: The Hausman Test

Following the Fisher test (F-test), which confirmed the presence of individual effects, we proceed to determine the nature of these effects using the Hausman specification test (Hausman, 1978). This test guides the choice between the Fixed Effects Model and the Random Effects Model. The hypotheses for this test are formulated as follows:

$$\left\{ \begin{array}{l} H_0: \text{The Random Effects Model is the appropriate model.} \\ H_1: \text{The Fixed Effects Model is the appropriate model.} \end{array} \right.$$

Table 2

Hausman test

Correlated Random Effects - Hausman Test			
Pool: COM			
Test cross-section random effects			
Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.	Prob.
Cross-section random	13.239685	2	0.0013

Source. Prepared by the researcher based on EViews 13 outputs.

Based on the EViews 11 econometric software outputs and the results of the Hausman test, we observe that the calculated Chi-square statistic ($\chi^2_c = 13.23$) is greater than the tabulated (critical) Chi-square

statistic ($\chi^2_{0,05,2} = 5.99$). Consequently, we reject the null hypothesis, confirming that the Fixed Effects Model is the appropriate specification for the study's sample data. Accordingly, each cross-section (country) possesses its own unique individual effect.

The table below displays the estimation results of the fixed effects for each country:

Table 3
Fixed effects estimation results by country

Company	Effect
<i>Saa</i>	<i>0.631</i>
<i>Caar</i>	<i>0.542</i>
<i>Caat</i>	<i>0.745</i>
<i>Cash</i>	<i>0.615</i>
<i>GAM</i>	<i>-0.259</i>
<i>Salama</i>	<i>-0.103</i>
<i>2a</i>	<i>-0.073</i>
<i>Alliance</i>	<i>-0.061</i>
<i>Cair</i>	<i>0.150</i>
<i>Trust</i>	<i>-0.078</i>
<i>Cnma</i>	<i>-0.519</i>
<i>Cardif</i>	<i>-0.380</i>

Source. Prepared by the researcher based on EViews 11 outputs.

The estimation results of the Fixed Effects Model (FEM) reveal significant heterogeneity among the studied Algerian insurance companies, reflecting varying degrees of susceptibility to information asymmetry. The findings indicate that several companies recorded positive fixed effects. Specifically, CAAT exhibited the highest positive intercept at 0.745, followed by SAA and CASH with values of 0.631 and 0.615, respectively, alongside CAAR at 0.542. These positive parameters imply that these companies possess superior efficiency in information management and underwriting risk assessment. Furthermore, it reflects their capacity to mitigate the adverse impacts of information asymmetry by enhancing internal control mechanisms, developing robust disclosure and communication systems with clients, and adopting more effective risk assessment and contract pricing policies.

Conversely, other companies exhibited negative fixed effects, most notably CNMA at -0.519, followed by CARDIF at -0.380, and GAM at -0.259. These negative coefficients suggest that these firms are more vulnerable to adverse selection and moral hazard issues arising from information asymmetry, which negatively impacts their financial performance and operational efficiency. These negative effects may also be attributed to deficient information systems, weak financial disclosure, or a lack of robust risk assessment and monitoring tools within these corporations. Moreover, the F-test results, which confirmed the statistical significance of the individual effects, demonstrate that Algerian insurance

companies do not share identical characteristics or equal capabilities in addressing information asymmetry. This justifies the adoption of the Fixed Effects Model as the most appropriate specification for capturing individual variations across companies over the study period from 2010 to 2024. Consequently, it can be concluded that information asymmetry affects Algerian insurance companies to varying degrees; while some firms successfully adapt and mitigate its repercussions, others suffer from its adverse impacts on financial performance and stability. These findings underscore the critical importance of fostering transparency, enhancing financial disclosure, and upgrading information systems and corporate governance within the Algerian insurance sector to minimize the information gap and improve overall market efficiency.

Evaluation of the Fixed Effects Model (FEM)

Having established the Fixed Effects Model (FEM) as the most appropriate specification through prior statistical testing, the model's estimated equation can be formulated as follows:

$$CA = a - 0,35LR_{i,t} - 0,48RI_{i,t} + \varepsilon_{i,t}$$

Economic Evaluation (Interpretation of Parameters)

The Loss Ratio (LR) Coefficient: The loss ratio exerts a statistically significant negative impact on the turnover (CA) of Algerian insurance companies. LR 1% increase in the loss ratio (CA) leads to a 0.35% decrease in turnover. Economically, this inverse relationship indicates that an increasing loss ratio reflects a higher volume of claims relative to written premiums. This diminishes corporate profitability, erodes competitive advantage, and ultimately leads to a contraction in underwriting volume and overall insurance activity. **The Reinsurance Ratio (RI) Coefficient:** The reinsurance ratio likewise exhibits a statistically significant negative impact on the turnover of Algerian insurance companies. RI 1% increase in the reinsurance ratio (CA) results in a 0.48% decline in turnover. This negative effect is explained by the fact that a higher level of reinsurance implies ceding a larger share of premiums to reinsurers, thereby reducing premium retention within the domestic company. Consequently, this adversely affects direct turnover, driven by risk aversion towards information asymmetry and market uncertainty.

Statistical Evaluation

The model estimation results reveal a coefficient of determination (R^2) of 0.892 and an Adjusted R^2 of 0.883. This indicates that the exogenous variables included in the model explain approximately 88% to 89% of the variance in the dependent variable, demonstrating a high explanatory power and a robust goodness-of-fit. The remaining variance is attributable to omission factors not captured by the model or to stochastic error. The F-statistic of 106.47, coupled with a highly significant p-value (Prob (Fstatistic) = 0.00), confirms the overall statistical significance of the estimated model. Consequently, the independent variables jointly exert a significant impact on the dependent variable. Regarding estimation quality, the Standard Error of the Regression (S.E. of regression) is approximately 0.153, indicating a relatively low magnitude of residual variance and acceptable estimation precision. Furthermore, information criteria—namely the Akaike Information Criterion (AIC), Schwarz Criterion (SIC/BIC), and Hannan-Quinn Criterion (HQ)—support the model's quality for potential cross-model selection.

Conversely, the Durbin-Watson (DW) statistic of 0.814 indicates the presence of a positive first-order serial correlation (autocorrelation) in the residuals, which warrants further diagnostic testing or corrective procedures to ensure valid statistical inference.

Overall, while the model is acceptable in terms of statistical significance and possesses strong explanatory power, the presence of positive autocorrelation in the residuals implies specification weakness from an econometric standpoint. Accordingly, the estimated static panel model is somewhat

inadequate, thereby justifying the transition to dynamic panel data estimation to capture short- and long-run relationships.

Short- and Long-Run Relationship Estimation: Dynamic Panel Data

Cross-Sectional Dependence Testing:

Cross-Sectional Dependence (CSD) testing is a crucial methodological step in panel data analysis to detect potential contemporaneous correlation across cross-sectional units. The empirical results of the most prominent cross-sectional dependence tests indicate that the calculated statistics reject the null hypothesis of cross-sectional independence. This confirms the presence of a statistically significant cross-sectional dependence across the sampled units, driven by the highly significant test coefficients. This interdependence reflects the systemic linkages among the utilized series (Pesaran, 2015). The table below details these findings:

Table 4
Cross-sectional dependence test results

Variable	Breush-Pagan LM	Pesaran Scaled LM	Pesaran CD
Dependent variable			
CA	596.00 0.00	37.43 0.00	21.00 0.00
Independent Variable			
LR	159.54 0.00	5.08 0.00	1.33 0.00
RI	173.63 0.00	6.12 0.00	-0.75 0.00

Source. Prepared by the researcher based on EViews 13 outputs.

The results of the Breusch-Pagan LM, Pesaran Scaled LM, and Pesaran CD tests indicate the presence of statistically significant cross-sectional dependence among the cross-sections (insurance companies) regarding the dependent variable (Claims/CA) as well as the independent variables (Loss Ratio/LR and Reinsurance Ratio/RI). All probability values (Prob = 0.00) were found to be below the 5% significance level. Regarding the dependent variable (CA), the Breusch-Pagan LM test statistic reached approximately 596.00, while the Pesaran Scaled LM statistic was approximately 37.43, and the Pesaran CD statistic was around 21.00. All these values are statistically significant, confirming a strong correlation among the insurance companies under study, implying that shocks or changes occurring in one company can be transmitted to others.

As for the independent variables, the results also demonstrated significant cross-sectional dependence. The Loss Ratio (LR) recorded values of 159.54 for the LM test and 1.33 for the Scaled LM test, both with strong statistical significance. Similarly, the Reinsurance Ratio (RI) recorded values of 173.63 and 6.12** respectively, all of which are statistically significant.

Consequently, it can be concluded that the study data do not satisfy the assumption of cross-sectional independence; rather, they are characterized by strong cross-sectional dependence among Algerian insurance companies throughout the study period. This reflects a linkage in performance and susceptibility to economic or sectoral shocks. This significant finding suggests the necessity of

employing econometric models that account for this dependence when performing estimations to ensure the accuracy of the results.

Hsiao (1986) Homogeneity Test

The Hsiao (1986) Homogeneity Test is used in panel data to verify whether the model coefficients are homogeneous across cross-sectional units (i.e., whether all countries/institutions follow the same economic relationship) or whether they differ from one unit to another.

The test is based on the null hypothesis (H0), which assumes the homogeneity of coefficients across all cross-sections, against the alternative hypothesis, which assumes heterogeneity (variation) in the coefficients among the units. If the resulting p-value is statistically significant ($p < 0.05$), the null hypothesis is rejected. This implies that the model is heterogeneous and that the relationship between variables differs from one entity to another; consequently, using a simple Pooled OLS model is inappropriate, and it is preferable to employ models that allow for variation, such as Fixed Effects or Random Effects models, or dynamic panel data models. Conversely, if the result is not statistically significant, this indicates the presence of coefficient homogeneity, and thus, a unified model can be used to explain the relationship for all units.

In general, the Hsiao (1986) test is a fundamental step prior to estimating panel data models, as it determines whether the data should be treated as a single homogeneous unit or as units with differing economic behaviors.

Table 1

Hsiao test

Hypotheses	F-Stat	P-Value
H1	44.353	6.97E-70
H2	5.090	2.59E-11
H3	79.368	3.02E-70

Source. Own elaboration based on Eviews 13 output.

The Hsiao (1986) specification test results serve to examine the degree of homogeneity or heterogeneity in panel data by comparing three primary hypotheses regarding the nature of the relationship between cross-sectional units (companies) over time. The results indicate that all statistics for the three tests (H1, H2, H3) were statistically significant at very high levels of confidence, with p-values in all cases approaching zero (well below 0.05), leading to the rejection of their corresponding null hypotheses. For the first test (H1), the F-statistic reached approximately 44.35 with a p-value of 6.97E-70, indicating the rejection of the panel data homogeneity hypothesis and, consequently, the existence of differences between the cross-sectional units.

The second test (H2) recorded an F-statistic of 5.09 with a p-value of 2.59E-11, which supports the existence of a clear variance in the model structure and a lack of total homogeneity among the companies. Regarding the third test (H3), the F-statistic was approximately 79.36 with a p-value of 3.02E-70, which further reinforces the rejection of perfect homogeneity and supports the conclusion of only partial homogeneity or cross-sectional heterogeneity among the companies under study.

In light of these collective results, it can be concluded that the study data are characterized by clear heterogeneity among Algerian insurance companies throughout the study period, with observable differences in behavior and economic relationships between the cross-sectional units. Methodologically, this supports the use of heterogeneous panel models (such as Fixed Effects or Random Effects models) rather than pooled regression models, which assume complete homogeneity.

Stationarity test

Table 2
Panel unit root test

Variables	Level	1st Difference
	CIPS Test	CIPS Test
Ca	-2.024***	
Lr	-2.367***	
Ri	-2.749***	

Note. The symbols (***), (**), and (*) indicate hypothesis H_0 : all panels contain unit roots is not accepted at statistical thresholds of 0.01, 0.05 and 0.1 in succession.

Given the confirmation of cross-sectional dependence and slope heterogeneity across the panel, traditional first-generation unit root tests would yield biased results. Therefore, the study employs the Cross-sectionally Augmented (CIPS) test (Pesaran, 2007), which is robust under such conditions. The empirical results presented in Table 3 indicate that all the analyzed variables namely, ca, lr, and ri are highly stationary at their level values. The null hypothesis (H_0) of a panel unit root is rejected at the 1% significance level (***) for all three variables. Consequently, all variables exhibit a uniform order of integration, being stationary at level $I(0)$, which eliminates the need to evaluate their first differences. This stationarity at level provides a robust and consistent foundation for subsequent panel data estimation and advanced econometric modeling.

Cointegration Tests

Table 3
Results of pedroni residual cointegration test

	Tests	Statistics	Probabilities
Pedroni Test	Panel v-Statistic	-2.86	0.99
	Panel rho-Statistic	-4.29	0.00
	Panel PP-Statistic	-6.82	0.00
	Panel ADF-Statistic	-3.36	0.00
	Group rho-Statistic	-1.70	0.04
	Group PP-Statistic	-8.11	0.00
	Group ADF-Statistic	-4.91	0.00

Source. Own elaboration based on Eviews 13 output.

To investigate the existence of a long-term equilibrium relationship between the study variables, the (Pedroni, 2004) 2004 Cointegration and (Kao et al., 1999) 1999 Tests were applied. This test relies on seven different statistics categorized into two groups: within-dimension (Panel) and between-dimension (Group). The results presented in the table indicate the following:

The results of the Pedroni cointegration test indicate the presence of a long-run equilibrium relationship among the model's variables for Algerian insurance companies during the study period, based on both within-dimension and between-dimension tests. For the within-dimension component, the findings demonstrated statistical significance across most statistics. Specifically, the Panel RHO-statistic (-4.29), Panel PP-statistic (-6.82), and Panel ADF-statistic (-3.36) yielded significant values at the 5% level (P-value = 0.00), leading to the rejection of the null hypothesis of no cointegration. Conversely, the Panel V-statistic lacked statistical significance (P-value = 0.99). However, this does not invalidate the overall conclusion, as the other statistics are generally considered more powerful in detecting cointegration. Regarding the between-dimension analysis, the results similarly corroborated the existence of cointegration. The Group RHO-statistic (-1.70) was statistically significant at the 5% level (P-value = 0.04), while both the Group PP-statistic (-8.11) and Group ADF-statistic (-4.91) exhibited highly robust significance (P-value = 0.00).

Based on these findings, it can be concluded that cointegration exists among the model's variables, evidencing a long-run equilibrium relationship among turnover (CA), loss ratio (LR), and reinsurance ratio (RI) within the sampled insurance companies. Methodologically, this substantiates the appropriateness of employing estimation models that accommodate long-run dynamics, such as Panel ARDL or dynamic error correction models.

Model estimation

Dependent Variable: D(CA)				
Method: ARDL				
Date: 05/17/26 Time: 10:50				
Sample: 2011 2024				
Included observations: 196				
Number of cross-sections: 14				
Dependent lags: 1 (Automatic)				
Automatic-lag linear regressors (1 max. lags): LR RI				
Deterministics: Restricted constant and no trend (Case 2)				
Model selection method: Akaike info criterion (AIC)				
Number of models evaluated: 4				
Selected model: PMG(1,1,1)				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
Long-run (Pooled) Coefficients				
LR	-1.542643	0.085318	-18.08105	0.0000
RI	-0.287624	0.064263	-4.475738	0.0000
C	4.354468	0.050025	87.04644	0.0000
Short-run (Mean-Group) Coefficients				
COINTEQ	-0.186509	0.094024	-1.983630	0.0487
D(LR)	-0.074422	0.104474	-0.712352	0.4771
D(RI)	-0.081807	0.297647	-0.274847	0.7837
Log-Likelihood:	359.9726			

The Error Correction Term

The estimated coefficient of the error correction term (COINTEQ01) is (-0.18). It is statistically significant at the 5% level and bears a negative sign, indicating that the error correction mechanism rectifies the model's disequilibrium. Specifically, the model incorporates an adjustment mechanism of 18% annually, which is considered a favorable rate. In other words, this suggests that the adjustment

process toward equilibrium occurs gradually and at a moderate pace, as the model requires several time periods to fully absorb shocks and return to a stable steady-state equilibrium.

Long-Run Analysis

The Loss Ratio (LR): This parameter has a significant negative effect on the turnover of Algerian insurance companies. A 1% increase in the loss ratio leads to a 1.54% decrease in turnover in the long run.

This long-term negative impact reflects the deep-rooted issue of information asymmetry within the insurance market. The limited capacity of insurance companies to obtain accurate and comprehensive information regarding policyholders' risk levels exacerbates the problems of adverse selection and moral hazard. Over time, the consequences of inaccurate risk assessment accumulate, elevating the volume of claims relative to written premiums, thereby driving a continuous rise in the loss ratio. The persistence of this situation in the long run adversely affects the stability and profitability of these companies. Consequently, insurers are compelled either to raise prices—which may suppress demand for their products—or to reduce insurance coverage. This ultimately results in a structural, rather than temporary, decline in turnover. Thus, the negative effect of the loss ratio goes beyond mere short-term fluctuations; it embodies a structural imbalance inherently tied to information asymmetry in the Algerian insurance sector.

The Reinsurance Ratio (RI): This parameter also exhibits a significant negative effect on turnover. A 1% increase in the reinsurance ratio leads to a 0.28% decrease in turnover in the long run. This indicates that insurance companies resort to reinsurance as a mechanism to transfer and distance risks, given the prevailing information asymmetry and the difficulty in accurately evaluating policyholders' potential risks. Instead of bearing the entire risk, the primary company distributes or transfers a portion of it to reinsurers to reduce the uncertainty associated with its insurance portfolio.

However, while this hedging behavior mitigates direct risk exposure, it simultaneously leads to a decrease in the volume of premiums retained internally, which negatively impacts turnover in the long run. Thus, the growing reliance on reinsurance reflects not only a risk management strategy but also a direct response to the problem of information asymmetry, prompting companies to limit their exposure to unknown or inaccurately estimable risks.

Short-Run Results

The Loss Ratio (LR): In the short run, this parameter has an insignificant negative effect on turnover. A 1% increase in the loss ratio leads to a minor 0.07% decrease in turnover. The lack of statistical significance implies that the short-term impact of the loss ratio on insurance activity is neither decisive nor stable. This may be attributed to the companies' ability to absorb short-term shocks through pricing mechanisms or the rapid rebalancing of their portfolios. Furthermore, this weak short-run effect may reflect a lag in the manifestation of information asymmetry consequences, as the problems of adverse selection and moral hazard do not fully materialize until data accumulates over time, making their impact much more pronounced in the long run.

The Reinsurance Ratio (RI): This parameter has an insignificant negative effect on turnover in the short run. A 1% increase in the reinsurance ratio leads to a 0.08% decrease in turnover.

The insignificance of this effect signifies that reinsurance does not have a strong or direct short-term impact on insurance activity. This is likely because reinsurance decisions are typically made within a

long-term strategic framework rather than as an immediate response to short-term fluctuations. Moreover, companies might utilize reinsurance as a flexible risk management tool without it causing an immediate, noticeable impact on turnover volume. From an analytical perspective, this short-term weakness can be linked to the fact that the effects of information asymmetry do not emerge entirely and instantaneously; rather, they accumulate gradually, making their impact on the structure of insurance activity far more evident in the long run than in the short run.

Conclusion

Heterogeneous Firm Response: The Fixed Effects Model reveals significant variations among Algerian insurers in managing information asymmetry; firms like CAAT, SAA, and CASH exhibit higher efficiency in underwriting and control, whereas CNMA, CARDIF, and GAM remain highly vulnerable.

Long-Run Negative Impact of the Loss Ratio: A 1% increase in the loss ratio (LR) structuralizes a 1.54% drop in long-term turnover. This stems from adverse selection and moral hazard, leading to accumulated claims that erode profitability over time.

Long-Run Negative Impact of Reinsurance: A 1% increase in the reinsurance ratio (RI) leads to a 0.28% decrease in long-term turnover. This hedging behavior transfers risk outward but shrinks domestic premium retention.

Insignificant Short-Run Effects: Both loss and reinsurance ratios show statistically insignificant impacts in the short run. This demonstrates that the consequences of information asymmetry are cumulative and take time to fully manifest.

Cross-Sectional Dependence: Testing confirms strong systemic interdependence across Algerian insurance companies, meaning financial shocks or fraud behavior in one firm dynamically affects others across the sector.

Recommendations and Future Perspectives

Enhancing Corporate Governance and Transparency: Vulnerable insurance companies (e.g., CNMA, CARDIF) must upgrade their internal information systems and enforce rigorous transparency to bridge the information gap with policyholders.

Establishing Specialized Behavioral Laboratories: It is highly recommended to support regulatory bodies and the "Alfa Agency" in founding research labs dedicated to studying behavioral economics and detecting the 50% of uninvestigated fraudulent insurance claims.

Adopting Dynamic and Fair Risk Pricing: Insurers should implement sophisticated exogenous and endogenous risk classification models to establish a sound foundation for policy pricing, effectively mitigating pre-contractual adverse selection.

Implementing Risk Bundling Strategies: Re-engineering insurance contracts to introduce mandatory group, family, or bundled coverages can serve as a primary defensive shield against opportunistic consumer behavior.

Transitioning to Long-Term Structural Risk Management: Rather than relying on temporary short-term fixes, management must deploy long-term strategic frameworks that balance risk-transfer via reinsurance with healthy internal premium retention.

References

- Alcher, H. D. (2017). On effects of asymmetric information on non-life insurance prices under competition. *International Journal of Data Analysis Techniques and Strategies*, 9(4), 305–320. <https://doi.org/10.1504/IJDATS.2017.088355>
- Akerlof, G. A. (1970). The market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 84(3), 488–500. <https://doi.org/10.2307/1879431>
- Acqua, E. (2026). Adverse selection and moral hazards: Information asymmetry as a source of market failures in insurance and finance. *American Journal of Applied Statistics and Economics*, 5(1), 12–25. <https://doi.org/10.54536/ajase.v5i1.6099>
- Arena, M. (2008). Does insurance market activity promote economic growth? A cross-country study for industrialized and developing countries. *Journal of Risk and Insurance*, 75(4), 921–946. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6975.2008.00291.x>
- Bădulescu-Radu, D., & Yankol-Schalck, M. (2024). Practical guideline to efficiently detect insurance fraud in the era of machine learning: A household insurance case. *Journal of Risk and Insurance*, 91(4), 867–913. <https://doi.org/10.1111/jori.12452>
- Baltagi, B. H. (2021). *Econometric analysis of panel data* (6th ed.). Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-53953-5>
- Bator, F. M. (1958). The anatomy of market failure. *The Quarterly Journal of Economics*, 73(3), 351–379. <https://doi.org/10.2307/1882231>
- Biener, C., Eling, M., & Wirfs, J. H. (2016). The determinants of efficiency and productivity in the Swiss insurance industry. *European Journal of Operational Research*, 248(2), 703–714. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.08.044>
- Chiappori, P.-A., Jullien, B., Salanié, B., & Salanié, F. (2006). Asymmetric information in insurance: General testable implications. *The RAND Journal of Economics*, 37(4), 783–798. <https://doi.org/10.1111/j.1756-2171.2006.tb00057.x>
- Chiraz, F. (2016). Information asymmetry and technical efficiency: Case of a panel of Tunisian insurance companies. *Theoretical and Applied Economics*, 23(4), 299–310.
- Crocker, K. J., & Snow, A. (2011). Multidimensional screening in insurance markets with adverse selection. *Journal of Risk and Insurance*, 78(2), 287–307. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6975.2010.01376.x>
- Cummins, J. D., & Doherty, N. A. (2006). The economics of insurance intermediaries. *Journal of Risk and Insurance*, 73(3), 359–396. <https://doi.org/10.1111/j.1539-6975.2006.00177.x>
- Dionne, G., Michaud, P.-C., & Pinquet, J. (2013). A review of recent theoretical and empirical analyses of asymmetric information in road safety and automobile insurance. *Research in Transportation Economics*, 43(1), 85–97. <https://doi.org/10.1016/j.retrec.2012.05.006>
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251–1271. <https://doi.org/10.2307/1913827>
- Hussain, S., & Ahmed, H. (2019). The role of bundling in promoting sustainability of health insurance. *The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice*, 44(3), 503–526. <https://doi.org/10.1057/s41288-019-00135-2>
- Kao, C., Chiang, M.-H., & Chen, B. (1999). International R&D spillovers: An application of estimation and inference in panel cointegration. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 691–709. <https://doi.org/10.1111/1468-0084.0610s1691>
- Maharjan, R. (2021). Test of asymmetric information in the Nepalese reinsurance market. *The International Research Journal of Management Science*, 6(1), 74–91. <https://doi.org/10.3126/irjms.v6i1.42340>

- Najar, A. V., Alizamani, L., Zarqi, M., & Hooshmand, E. (2025). A global scoping review on the patterns of medical fraud and abuse: Integrating data-driven detection, prevention, and legal responses. *Archives of Public Health*, 83(1), Article 43. <https://doi.org/10.1186/s13690-025-01512-8>
- Pauly, M. V. (2024). Moral hazard and adverse selection in insurance markets: Four recent books. *International Journal of the Economics of Business*, 31(3), 255–270. <https://doi.org/10.1080/13571516.2024.2343172>
- Pedroni, P. (2004). Panel cointegration: Asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis of purchasing power parity. *Econometric Theory*, 20(3), 597–625. <https://doi.org/10.1017/S0266466604203073>
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265–312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H. (2015). Testing weak cross-sectional dependence in large panels. *Econometric Reviews*, 34(6–10), 1089–1117. <https://doi.org/10.1080/07474938.2014.956623>
- Pindyck, R. S., & Rubinfeld, D. L. (2018). *Microeconomics* (9th ed.). Pearson Education Limited.
- Varian, H. R. (2014). *Intermediate microeconomics with calculus: A modern approach* (International Student Edition). W. W. Norton & Company.

The Value–practice Gap in Police Personnel Management: Empirical Evidence from Karakalpakstan

Adil Bekmuratov 

Abstract. This article examines the gap between employees' value-based commitment and their everyday organizational experience in police personnel management. It offers a focused secondary analysis of aggregated survey data reported in a doctoral dissertation and collected from 471 serving employees across territorial and functional units of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Karakalpakstan. The analysis combines descriptive interpretation with an institutional and social-philosophical framework. The results reveal a pronounced normative resource: 80.5% of respondents associated service primarily with duty to the homeland and the people, while 71.6% continuously experienced their work as socially useful. Yet this commitment coexists with organizational uncertainty. Only 16.4% expected personnel stability to be maintained over the next three to five years; 41.1% could not offer a definite forecast, and 28.7% expected the departure of young employees to increase. Role ambiguity was also substantial: 42.6% could not clearly assess the correspondence between formal posts and actual duties, while 26.5% reported that one formal post involved multiple practical tasks. The article argues that personnel stability depends on aligning formal rules, workload allocation, career criteria, digital systems, and managerial accountability with employees' moral commitment. A five-link model—normative clarity, institutional fairness, legitimacy and trust, professional identification, and personnel stability—is proposed as an interpretive and practical framework.

Keywords: police personnel management, professional identity, institutional fairness, organizational trust, workload, career transparency, Karakalpakstan

Sharof Rashidov Samarkand State University, PhD student, Samarkand, Uzbekistan
E-mail: pnr9323@mail.ru

Received: 11 March 2026; Accepted: 19 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Polis kadr idarəetməsində dəyər–təcrübə uyğunsuzluğu: Qaraqalpaqıstandan empirik dəlillər

Adil Bekmuratov 

Xülasə. Məqalədə polis kadrlarının idarə edilməsində əməkdaşların dəyər əsaslı xidmət öhdəliyi ilə gündəlik təşkilati təcrübəsi arasındakı uyğunsuzluq araşdırılır. Tədqiqat Qaraqalpaqıstan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin ərazi və funksional bölmələrində çalışan 471 əməkdaş arasında keçirilmiş sorğunun doktorluq dissertasiyasında təqdim olunan ümumiləşdirilmiş nəticələrinin məqsədli təkrar təhlilinə əsaslanır. Təsviri şərh institusional və sosial-fəlsəfi yanaşma ilə birləşdirilmişdir.

Nəticələr güclü normativ resursun mövcudluğunu göstərir: respondentlərin 80,5 faizi xidməti ilk növbədə Vətən və xalq qarşısında borc kimi qiymətləndirmiş, 71,6 faizi isə fəaliyyətinin cəmiyyət üçün faydalı olduğunu daim hiss etdiyini bildirmişdir. Bununla yanaşı, təşkilati qeyri-müəyyənlik nəzərəcarpacaqdır. Respondentlərin yalnız 16,4 faizi növbəti üç-beş ildə kadr sabitliyinin qorunacağını gözləmiş, 41,1 faizi dəqiq proqnoz verə bilməmiş, 28,7 faizi gənc əməkdaşların sistemdən ayrılmasının artacağını düşünmüşdür. Formal vəzifə ilə real iş yükü arasındakı uyğunluğu 42,6 faiz aydın qiymətləndirə bilməmiş, 26,5 faiz isə bir formal vəzifə çərçivəsində çoxsaylı tapşırıqlar yerinə yetirildiyini qeyd etmişdir. Məqalə normativ aydınlıq, institusional ədalət, legitimlik və etimad, peşə identifikasiyası və kadr sabitliyindən ibarət beşhəlqəli model təklif edir.

Açar sözlər: polis kadrlarının idarə edilməsi, peşə identifikasiyası, institusional ədalət, təşkilati etimad, iş yükü, karyera şəffaflığı, Qaraqalpaqıstan

Şərof Rəşidov adına Səmərqənd Dövlət Universiteti, fəlsəfə doktoru, Səmərqənd, Özbəkistan

E-poçt: pnr9323@mail.ru

Daxil oldu: 11 Mart 2026; Qəbul edildi: 19 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Personnel management in law-enforcement institutions is not merely an administrative function. Selection, assignment, evaluation, promotion, training, and retention shape how formal authority is embodied in daily practice. Police employees represent the state in direct encounters with citizens; consequently, the internal organization of their work has implications for institutional legitimacy, public confidence, and the protection of rights. Uzbekistan's Law "On Internal Affairs Bodies" defines the protection of rights and lawful interests, public order, security, and crime prevention as core duties of internal affairs bodies (Law of the Republic of Uzbekistan on the internal affairs bodies, 2016). The quality and stability of personnel are therefore not internal concerns alone but conditions of public value.

Institutional theory provides a useful starting point. Formal rules reduce uncertainty only when they are intelligible, credible, and reproduced in routine conduct (North, 1990). Organizations also acquire a distinctive character through values, informal commitments, and patterns of leadership that cannot be reduced to technical procedures (Selznick, 2011). In police institutions, this distinction is especially important because discipline is simultaneously formal and moral: an employee is required to comply with lawful orders while exercising judgment, restraint, and responsibility in situations that cannot be fully scripted.

Police socialization research has long shown that occupational attitudes develop through continued interaction with colleagues, supervisors, assignments, and organizational expectations (Van Maanen, 1975). Police culture is not uniform; different clusters of attitudes may coexist within the same organization, reflecting variation in experience, rank, work setting, and perceived managerial support (Paoline, 2004). These insights caution against treating personnel difficulties as isolated individual deficiencies. Workload ambiguity, unclear career rules, inconsistent evaluation, and weak feedback can gradually transform the meaning employees attach to their professional role.

Procedural justice scholarship further suggests that compliance and cooperation depend not only on outcomes but also on whether authority is exercised through fair, respectful, and transparent processes

(Tyler, 2006). Research on police legitimacy similarly links trust to judgments about the fairness and appropriateness of authority (Jackson et al., 2012). Although much of this literature addresses relations between police and citizens, its logic also applies inside an organization: employees are more likely to internalize rules and identify with an institution when personnel decisions are understandable, consistent, and open to reasoned explanation.

Recent reforms in Uzbekistan have strengthened the legal architecture of police personnel management. Presidential Resolution PQ-3413 regulates service, selection, appointment, training, and professional development; Resolution PQ-5076 introduced a qualitatively new system of professional training; and Resolution PQ-10 emphasized a people-oriented professional structure, ethics, discipline, and closer cooperation with the population (On measures to radically improve work with personnel of internal affairs bodies and the organization of their service, 2017; On measures to introduce a qualitatively new system of professional training for internal affairs bodies 2021; On additional measures to transform internal affairs bodies into a people-oriented professional structure and direct them toward closer cooperation with the population, 2023). These reforms establish a strong normative direction. The unresolved analytical question is how formal modernization is experienced by employees in everyday service.

The article addresses that question through evidence from the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Karakalpakstan. Its central proposition is that personnel stability is shaped by a value–practice relationship. Employees may retain a strong moral commitment to service while simultaneously encountering ambiguous roles, uneven workloads, uncertain career prospects, or digital procedures that do not improve substantive decision-making. If the two dimensions diverge for a prolonged period, moral motivation becomes difficult to convert into stable professional identification. The study therefore asks: (1) what value resources support employees’ identification with police service; (2) which organizational conditions weaken that identification; and (3) how can these findings be integrated into a practical conceptual model?

Methods

Research design. The article presents a focused secondary analysis of aggregated survey results contained in the author’s doctoral dissertation on the social-philosophical foundations of personnel management in internal affairs bodies. The design is cross-sectional and interpretive. It does not test causal effects or estimate a population model. Instead, it uses descriptive distributions to identify tensions between formal norms, lived organizational experience, and professional meaning.

Participants and setting. The source survey covered serving employees from territorial and functional subdivisions of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Karakalpakstan. A total of 471 employees participated: 380 men and 91 women. The age profile included employees aged 18–30 (19.8%), 31–40 (47.8%), and 41–50 (32.4%). Regarding education, 36.1% had specialized secondary education, 58.7% higher education, 4.2% a master’s-level qualification, and 1.0% an academic degree. Service experience ranged from up to five years (22.4%) and 6–10 years (17.6%) to 11–20 years (43.8%) and more than 21 years (16.2%). The source dissertation states that the survey was anonymous. Only aggregated, non-identifying results are used here.

Instrument and analytical domains. Survey questions were organized around five domains: working conditions and workload; correspondence between formal roles and actual tasks; fairness of evaluation, incentives, and career advancement; perceived effects of digital personnel systems; and professional

motivation, social usefulness, and expectations of retention. The present analysis selects indicators with direct relevance to the proposed value–practice framework. Percentages are reported as documented in the dissertation; categories not discussed in the source are not reconstructed.

Analytical procedure. First, the relevant distributions were grouped into two layers: value resources and organizational experience. Second, each distribution was interpreted in relation to institutional clarity, fairness, legitimacy, professional identification, and stability. Third, the five categories were arranged as a sequential but feedback-sensitive model. This procedure follows the institutional premise that formal constraints and informal meaning jointly structure conduct (North, 1990), while recognizing that police occupational attitudes are internally differentiated (Paoline, 2004). Digitalization was treated as an organizational intervention whose effect depends on how it redistributes discretion and accountability rather than on technology alone (Bovens & Zouridis, 2002).

Ethical and evidentiary boundaries. No individual-level dataset was available for this article, so inferential tests, subgroup comparisons, and claims of statistical association were deliberately avoided. The analysis uses only anonymous, aggregated results and does not process directly identifying personal information.

Statement on the use of artificial intelligence. OpenAI’s ChatGPT was used for drafting support, English-language editing, structural organization, reference-consistency checking, and document formatting. The author reviewed and approved the final manuscript and remains fully responsible for its content, interpretations, and accuracy.

Table 1

Profile of the survey participants (N = 471)

Dimension	Category	Share/number
Sex	Men	380 (80.7%)
	Women	91 (19.3%)
Age	18–30 years	19.8%
	31–40 years	47.8%
	41–50 years	32.4%
Education	Specialized secondary	36.1%
	Higher education	58.7%
	Master’s-level	4.2%
	Academic degree	1.0%
Service experience	Up to 5 years	22.4%
	6–10 years	17.6%
	11–20 years	43.8%
	More than 21 years	16.2%

Results

Value-based commitment. The strongest finding is the persistence of a pronounced moral orientation toward service. In response to the question about the primary meaning of service in the internal affairs system, 80.5% selected duty to the homeland and the people. Material security, status, and professional experience therefore appeared as secondary motives in the reported distribution. In a separate item, 71.6% stated that they continuously felt they were doing socially useful work, and a further 18.5% experienced that feeling often. Together, these indicators show that the institution possesses a substantial axiological resource: most respondents understand service as socially meaningful and morally consequential.

This result should not be interpreted as proof of uniform attitudes or unconditional satisfaction. Rather, it establishes the value side of the value–practice relationship. Employees may identify with the public purpose of the institution even when they criticize its internal procedures. The distinction is analytically important because dissatisfaction with workload or promotion does not necessarily imply rejection of police service as a vocation. On the contrary, strong moral commitment may heighten sensitivity to perceived inconsistency between institutional ideals and daily management.

Role clarity and workload. Only 22.0% reported that duties were clear and work was within a normal range. By contrast, 26.5% stated that a formally single position involved many tasks in practice, while 42.6% selected “difficult to say” when evaluating the relationship between formal position and actual work. The latter response is not a neutral remainder. In an institution structured by formal authority, difficulty in identifying the boundaries of one’s role signals uncertainty in how written expectations are translated into assignments. It may also reflect variation across units or reluctance to make a categorical assessment; the aggregated data cannot distinguish these explanations.

The reported sources of dissatisfaction reinforce this interpretation. Failure to observe working-time norms accounted for 26.7%, and the assignment of excessive tasks accounted for 19.9%. The source dissertation also identifies unfair treatment and insufficient transparency in incentives as relevant responses, although complete percentages for every category were not reproduced in the narrative. The available evidence therefore supports a cautious conclusion: workload is experienced not only as quantity but also as a problem of normative boundaries and distributive fairness.

Career expectations. A majority of respondents (63.0%) associated promotion with professional competence, indicating that merit is recognized as an important organizational value. However, 18.0% believed that no clear promotion criteria existed. This simultaneous presence of merit recognition and perceived ambiguity suggests uneven institutionalization. A formal commitment to competence can strengthen professional development only when employees can identify the standards, evidence, decision stages, and avenues of feedback used in promotion. Otherwise, career planning becomes situational rather than strategic.

Digital personnel systems. Digitalization received mixed but predominantly qualified evaluations. A total of 45.3% reported that digital systems had made decision-making easier. At the same time, 12.4% stated that such systems merely increased reporting, 14.1% perceived both positive and negative effects, and 19.8% observed no practical effect. These distributions caution against equating digitization with substantive modernization. Information systems can increase traceability and consistency, but they can also transfer discretion into templates and workflows, creating a system-level bureaucracy in which

accountability depends on the design of categories, data entry, and review mechanisms (Bovens & Zouridis, 2002).

Expectations of personnel stability. The most direct indicator of future confidence was pessimistic or uncertain. Only 16.4% expected personnel stability to be preserved over the next three to five years if service conditions did not change. In contrast, 41.1% could not provide a definite forecast, 28.7% expected departures among young personnel to increase, and 11.2% expected experienced employees to remain while younger personnel left. These answers do not measure actual turnover, but they reveal how employees perceive the sustainability of the current organizational environment.

The coexistence of high moral motivation and low confidence in future stability is the study's principal empirical result. Employees largely affirm the social purpose of their work, yet many are unsure that the organizational conditions surrounding that work will sustain personnel. The issue is therefore not a simple deficit of patriotism, vocation, or institutional loyalty. It is a conversion problem: the organization must convert existing moral commitment into durable professional identification through fair, clear, and workable personnel practices.

Table 2
Selected empirical indicators of the value–practice gap

Domain	Key response	Share	Interpretive significance
Public-service value	Service as duty to homeland and people	80.5%	Strong moral basis for professional identification
Social usefulness	Continuously feels socially useful	71.6%	High perceived meaning of work
Role clarity	Difficult to assess post–task correspondence	42.6%	Ambiguity in translating formal roles into practice
Workload	One formal post, many actual tasks	26.5%	Possible role expansion and uneven burden
Career	Promotion linked to professional competence	63.0%	Merit is recognized as an institutional value
Career	No clear promotion criteria	18.0%	Uneven transparency and predictability
Digitalization	Decision-making became easier	45.3%	Meaningful but incomplete positive effect
Digitalization	Reporting increased without substantive benefit	12.4%	Risk of formalism
Stability	Stability likely to be maintained	16.4%	Limited confidence in unchanged conditions
Stability	Young employees' departure likely to increase	28.7%	Perceived retention risk

Discussion

The findings support an institutional rather than individualistic explanation of personnel stability. Formal rules, training systems, and disciplinary standards are indispensable, but their practical effect depends on how employees experience workload, evaluation, promotion, and managerial decisions. North's (1990) distinction between formal and informal constraints is useful here: legal rules establish the official structure, while everyday routines determine whether those rules reduce uncertainty. Selznick's (2011) institutional perspective adds that an organization becomes durable when its values are embodied in practices and leadership, not simply announced in documents.

The survey identifies a reserve of institutional strength. Employees' understanding of service as duty and their high sense of social usefulness indicate that police work retains a strong moral meaning. This resembles the broader insight that legitimacy encourages voluntary cooperation because people view authority and institutional purposes as appropriate, not merely coercive (Tyler, 2006; Jackson et al., 2012). Internally, the same mechanism suggests that employees are more likely to exercise responsible discretion when they regard assignments, evaluations, and leadership as procedurally fair.

At the same time, the role-clarity results suggest that formal organization is not always translated into a stable occupational map. The high "difficult to say" response may reflect ambiguity, contextual variation, or caution. Whatever its immediate cause, it shows that a large group did not affirm a clear correspondence between position and actual task. Police socialization research explains why this matters: newcomers and experienced officers learn the real meaning of roles through observation, peer interaction, and supervisory practice (Van Maanen, 1975). If informal expectations consistently exceed or contradict formal descriptions, employees internalize uncertainty as part of the occupational culture.

Police culture should not be treated as a single attitude shared identically by all employees. Paoline (2004) demonstrates the analytical value of recognizing variation in occupational orientations. The current aggregated data cannot identify subcultures, but its demographic and experiential diversity makes such variation plausible. Employees with different service lengths, functions, or educational backgrounds may experience workload, career systems, and digitalization differently. Future analysis should therefore move from general distributions to cross-tabulations or multilevel designs while protecting confidentiality.

Digitalization illustrates the gap between formal innovation and experienced utility. Resolution PQ-5076 strengthens professional training, while Resolutions PQ-3413 and PQ-10 provide a framework for service organization, professional standards, ethics, and personnel development (On measures to radically improve work with personnel of internal affairs bodies and the organization of their service, 2017; On measures to introduce a qualitatively new system of professional training for internal affairs bodies 2021; On additional measures to transform internal affairs bodies into a people-oriented professional structure and direct them toward closer cooperation with the population, 2023). Digital tools can make these standards traceable and reduce arbitrary variation. Yet the survey shows that a system can facilitate decisions for some users while increasing reporting or producing no visible effect for others. As Bovens and Zouridis (2002) argue, ICT reorganizes discretion and control; it does not eliminate them. Accountability therefore requires transparent data rules, correction procedures, human review, and feedback on how digital records affect personnel decisions.

A practical interpretation is to view personnel management as a five-link chain. First, normative clarity defines duties, workload limits, evaluation standards, and decision authority. Second, institutional

fairness converts these rules into predictable allocation, assessment, reward, and promotion. Third, fair and explainable procedures produce legitimacy and organizational trust. Fourth, trust allows employees to integrate institutional values into professional identity rather than treating service as mere compliance. Fifth, stable professional identification supports retention, responsible discretion, and institutional performance. The model is not mechanically linear: turnover, complaints, and operational errors also feed back into perceptions of fairness and trust.

Table 3

Five-link model for sustainable police personnel management

Link	Management question	Observable indicators	Priority intervention
1. Normative clarity	Are role, workload, and authority boundaries understandable?	Role descriptions; assignment logs; overtime patterns	Reconcile formal posts with recurring actual tasks
2. Institutional fairness	Are evaluation, rewards, and promotion consistent and explainable?	Published criteria; decision records; appeal and feedback use	Standardize criteria and require reasoned decisions
3. Legitimacy and trust	Do employees regard managerial decisions as appropriate?	Climate surveys; complaints; trust items; supervisor feedback	Strengthen respectful communication and review mechanisms
4. Professional identification	Can employees connect daily work with public-service values?	Meaning of work; social usefulness; commitment	Link training and appraisal to public value and ethics
5. Personnel stability	Do employees foresee a sustainable career in the institution?	Retention expectations; transfer requests; actual turnover	Use early-warning monitoring and targeted retention measures

The model also clarifies why material or disciplinary measures alone are insufficient. Compensation, social guarantees, and discipline matter, but their effects are mediated by the employee's interpretation of fairness and future prospects. Walker and Archbold (2018) emphasize that modern police accountability includes multiple internal and external mechanisms. In personnel management, accountability should cover not only misconduct but also the quality of supervisory decisions, workload distribution, career review, and the operation of digital systems. Such accountability protects both employees and the public purpose of the institution.

The results have direct practical implications. Personnel units should periodically compare formal job descriptions with recurring assignments; publish operational definitions of promotion criteria; document the reasons for significant personnel decisions; and establish confidential climate monitoring at unit level. Digital systems should generate decision support rather than duplicate reporting. Indicators of workload, overtime, transfer requests, complaints, and retention expectations should be reviewed together, because no single measure captures the value–practice relationship. Training for supervisors should include procedural fairness, feedback, conflict management, and the ethical consequences of workload allocation.

Limitations. The study is limited to one regional internal affairs system and relies on aggregated cross-sectional responses. The source dissertation does not provide the full questionnaire, item-level dataset,

survey dates, response rate, sampling probabilities, or complete distributions for every answer category. Accordingly, the article does not claim representativeness beyond the surveyed setting, causal relationships, or statistically significant differences between groups. Self-report data may also be influenced by organizational caution and social desirability, even though the survey was anonymous. The conceptual model should therefore be treated as an empirically informed framework requiring further testing.

Future research. A subsequent study should preserve anonymous individual-level data and include validated measures of organizational justice, trust in leadership, burnout, professional identification, intention to leave, and perceived public value. Stratified analysis by service length, function, sex, age, and rank could reveal whether the value–practice gap is concentrated in particular groups. Longitudinal measurement would distinguish temporary dissatisfaction from persistent institutional patterns. Actual administrative indicators—turnover, overtime, promotion decisions, training participation, disciplinary cases, and appeals—should be triangulated with survey responses. Qualitative interviews could then explain why employees select uncertain responses and how formal rules are translated into unit-level routines.

Conclusion

The Karakalpakstan survey shows that police personnel management contains both a strong value resource and a significant organizational vulnerability. Most respondents understand service as duty to the homeland and the people and regularly experience their work as socially useful. Yet uncertainty about role boundaries, workload, promotion criteria, digital systems, and future retention weakens confidence that this commitment can be sustained under unchanged conditions.

The main conclusion is that personnel stability should not be approached as recruitment and discipline alone. It is produced through the alignment of normative clarity, institutional fairness, legitimacy and trust, professional identification, and sustainable career expectations. Uzbekistan's legal and policy reforms provide a substantial normative foundation (Law of the Republic of Uzbekistan on the internal affairs bodies, 2016; On measures to radically improve work with personnel of internal affairs bodies and the organization of their service, 2017; On measures to introduce a qualitatively new system of professional training for internal affairs bodies 2021; On additional measures to transform internal affairs bodies into a people-oriented professional structure and direct them toward closer cooperation with the population, 2023). The next managerial task is to ensure that employees encounter those principles in everyday assignments, evaluations, digital workflows, and supervisory decisions.

The proposed five-link model translates the empirical findings into a sequence of actionable questions. It directs attention from the existence of rules to their clarity; from formal equality to experienced fairness; from compliance to legitimacy; from declared values to professional identity; and from short-term staffing to long-term institutional stability. When the moral meaning of service is reinforced by transparent and workable practices, existing commitment can become a durable resource for employees, the organization, and society.

Conflict of interest

The author declares no conflict of interest.

References

- Bovens, M., & Zouridis, S. (2002). From street-level to system-level bureaucracies: How information and communication technology is transforming administrative discretion and constitutional control. *Public Administration Review*, 62(2), 174–184.
<https://doi.org/10.1111/0033-3352.00168>
- Jackson, J., Bradford, B., Stanko, B., & Hohl, K. (2012). Just authority? Trust in the police in England and Wales. Willan. <https://doi.org/10.4324/9780203105610>
- Law of the Republic of Uzbekistann on the internal affairs bodies*. Law No. O'RQ-407 (2016, September 16). LexUZ. <https://lex.uz/docs/-3027843>
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- Paoline, E. A., III. (2004). Shedding light on police culture: An examination of officers' occupational attitudes. *Police Quarterly*, 7(2), 205–236.
<https://doi.org/10.1177/1098611103257074>
- On measures to radically improve work with personnel of internal affairs bodies and the organization of their service*. Resolution No. PQ-3413: (2017, November 29). LexUZ. <https://lex.uz/docs/-3430641>
- On measures to introduce a qualitatively new system of professional training for internal affairs bodies*. Resolution No. PQ-5076: (2021, April 15). LexUZ. <https://lex.uz/docs/-5377619>
- On additional measures to transform internal affairs bodies into a people-oriented professional structure and direct them toward closer cooperation with the population*. Resolution No. PQ-10: (2023, January 20). LexUZ. <https://lex.uz/docs/-6364837>
- Selznick, P. (2011). *Leadership in administration: A sociological interpretation*. Quid Pro Books. (Original work published 1957)
- Tyler, T. R. (2006). *Why people obey the law*. Princeton University Press.
- Van Maanen, J. (1975). Police socialization: A longitudinal examination of job attitudes in an urban police department. *Administrative Science Quarterly*, 20(2), 207–228.
<https://doi.org/10.2307/2391695>
- Walker, S. E., & Archbold, C. A. (2018). *The new world of police accountability (3rd ed.)*. SAGE Publications.

Ecstasy as a Path to Freedom in Nikos Kazantzakis' Zorba the Greek: A Nietzschean Interpretation

Samir Arab 

Abstract. *The present article examines the concept of ecstasy as a pathway to existential freedom in Zorba the Greek through a Nietzschean philosophical framework. It argues that Nikos Kazantzakis constructs the character of Zorba as the embodiment of Friedrich Nietzsche's ideal of life-affirmation, transcending conventional moral constraints through instinct, creativity, and joyful self-overcoming. By embracing dance, labor, sensuality, laughter, and suffering as interconnected expressions of existence, Zorba achieves a form of ecstatic consciousness that liberates the individual from fear, dogma, and social conformity. In contrast, the intellectual narrator, known as the Boss, represents the tension between rational restraint and the desire for authentic self-realization, highlighting the transformative potential of Zorba's philosophy of lived experience. Drawing on Nietzschean concepts such as the Übermensch, the will to power, Dionysian affirmation, and the transvaluation of values, this scrutiny demonstrates that ecstasy in Kazantzakis' novel is not merely emotional exaltation but an existential mode of being that enables spiritual autonomy and creative freedom. Ultimately, the paper contends that Zorba the Greek reimagines Nietzsche's philosophy in literary form, presenting ecstasy as an ethical and ontological practice through which individuals affirm life in all its contradictions and attain genuine freedom.*

Keywords: Nikos Kazantzakis, Zorba the Greek, Friedrich Nietzsche, ecstasy, existential freedom, Dionysian philosophy, will to power, übermensch, life affirmation, existentialism, self-overcoming, modern Greek literature

Hassiba Ben Bouali University of Chlef, PhD in Philology, Chlef, Algeria,
E-mail: s.arab@univ-chlef.dz

Received: 23 February 2026; Accepted: 12 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Nikos Kazantzakinin “Yunan Zorba: Nitsşe təfsiri” əsərində ekstaz azadlığa aparan yol kimi

Samir Ərəb 

Xülasə. *Bu məqalədə Nitsşe fəlsəfi çərçivəsi vasitəsilə Yunan Zorbasında ekstaz anlayışı ekstaz anlayışını varoluş azadlığına aparan bir yol kimi araşdırılır. Burada iddia edilir ki, Nikos Kazantzakis Zorba xarakterini Fridrix Nitsşenin həyat təsdiqi idealının təcəssümü kimi qurur, instinkt, yaradıcılıq və sevincli özünüdərk yolu ilə ənənəvi əxlaqi məhdudiyyətləri aşır.*

Rəqs, əmək, həssaslıq, gülüş və əzabı varoluşun bir-biri ilə əlaqəli ifadələri kimi qəbul etməklə, Zorba fərdi qorxu, dogma və sosial uyğunluqdan azad edən ekstaz şüuru formasına nail olur. Bunun əksinə olaraq, Boss kimi tanınan intellektual rəvayətçi, rəşadət tərzi və orijinal özünüdərk istəyi arasındakı gərginliyi təmsil edir və Zorbanın yaşamış təcrübə fəlsəfəsinin transformativ potensialını vurğulayır. Fövqəladə, hakimiyyət iradəsi, Dionis təsdiqi və dəyərlərin transqiymləndirilməsi kimi Nitsşe konsepsiyalarına əsaslanan bu araşdırma, Kazantzakis romanındakı ekstazın sadəcə emosional yüksəliş deyil, həm də mənəvi muxtariyyət və yaradıcı azadlığı təmin edən bir varlıq tərzini olduğunu göstərir. Nəticə etibarilə, məqalədə iddia edilir ki, yunan Zorba Nitsşenin fəlsəfəsini ədəbi formada yenidən təsəvvür edir, ekstaz fərdlərin həyatı bütün ziddiyyətlərində təsdiqlədiyi və həqiqi azadlığa çatdığı etik və ontoloji bir təcrübə kimi təqdim edir.

Açar sözlər: Nikos Kazantzakis, yunan Zorba, Fridrix Nitsşe, ekstaz, varlıq azadlığı, Dionis fəlsəfəsi, hakimiyyət iradəsi, fövqəladə, həyatın təsdiqi, varlıqçılıq, özünü aşmaq, müasir yunan ədəbiyyatı

Hassiba Ben Bouali, Chlef Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Chlef, Əlcəzair,

E-poçt: s.arab@univ-chlef.dz

Daxil oldu: 23 Februry 2026; Qəbul edildi: 12 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Greek mythology is an essential element of modernist Greek literature. It serves as a powerful source of inspiration which provides writers with a rich cultural and symbolic heritage through which they explore contemporary issues. Greek writers usually revisit mythology, interpret ancient myths, and transform mythological figures and stories into metaphors for identity, exile, and the struggle of modern life. Writers such as George Seferis and Odysseas Elytis drew upon mythological themes to connect Greece's past with its present to question history, identity, and human existence. Hence, Greek myths remain relevant as timeless symbols of conflict, resilience, and becomes a bridge between tradition and innovation enriching literature with depth, universality, and cultural continuity.

Nikos Kazantzakis (1883–1957) is one of Greece's most influential twentieth-century writers whose works are the most translated into English. Born in Heraklion, Crete, Kazantzakis is a novelist, poet, playwright, and essayist. His works deal with themes of freedom, faith, and the search for meaning. His best-known works include *Zorba the Greek*, *The Last Temptation of Christ*, *Christ Recrucified*, and *The Odyssey: A Modern Sequel*, which reflects his creative reinterpretation of Greek mythology and classical tradition.

Nikos Kazantzakis is one of the most controversial and debatable figures in modern Greek literature, appreciated by some critics and regarded as a visionary literary giant and dismissed by others as excessively grandiose. His fictional writing often divides readers because of its intense rhetoric, sweeping philosophical issues, and dramatic treatment of human existence. To begin with, Nabokov (1973/1990), for instance, considered Kazantzakis as "second-rate, ephemeral, puffed-up" (p. 207), while Vidal (1960/1993) harshly described *The Last Temptation of Christ* as "a marvellously dead landscape of a book in which not even a weed could grow" (p. 172). Out of this critical hostility, Karalis (2014) argues that Kazantzakis struggled constantly with language and that his novels could either impress or frustrate readers through their "gothic grandiosity" and "romantic extremism" (p. 2). Other

critics, however, regarded precisely these qualities as the source of Kazantzakis's greatness and uniqueness. His admirers believe that his novels possess a rare ability to portray the intense struggle between the spiritual and physical sides of human life, as well as between reason, passion, and faith. Mann (1954, as cited in Bien, 1989) called *The Greek Passion* "what is beyond doubt a masterpiece" (p. 18). Similarly, Wilson (1962/1988) acclaimed Kazantzakis as "a writer of the highest rank" who could play with words to create a fictional world that was distinctly his own while still remaining recognizable to readers (p. 114). Moreover, his English translator, Friar (1958), portrayed him in similarly exalted terms, calling him "a giant who stood at the crossroads of East and West, ancient and modern, passion and intellect" (p. xxxvii). Essentially, the divided views of Kazantzakis reflect different ideas of literary greatness. Some value restraint and formal control, while others appreciate emotional depth and the exploration of human questions. Thus, Kazantzakis remains controversial for his passionate focus on faith, freedom, suffering, identity, and existence.

Of all his works, *Zorba the Greek* is most notorious novel and one of the most celebrated works of Modernist Greek literature. Published in 1946, the novel revolves around the friendship between the intellectual narrator named the Boss and the free-spirited Alex Zorba, whose passion for life challenges traditional understanding of happiness and human existence. Throughout the novel, the writer explores themes of individual freedom, the conflict between instinct and reason, and the pursuit of a meaningful life. Combining philosophical depth with vivid storytelling, *Zorba the Greek* has successfully achieved international acclaim and remains a timeless literary classic.

Methods

In *Greek and Roman Mythology: The Age of Fable*, Thomas Bulfinch argues that mythology is the key to unlocking and enjoying the beauty, meaning, and hidden richness woven into much of our literature (p. 7). Similarly, in *The Educated Imagination*, Northrop Frye puts forth the assumption that literature grows from mythology, drawing on its timeless stories, symbols, and beautiful imaginative patterns (p. 110). *Zorba the Greek* is glaring example of the interconnectedness between philosophy and literature. The writer employs his characters and narrative to explore complex existential ideas in a vivid human context. Instead of presenting philosophical ideas as abstract arguments, Kazantzakis embodies them through the contrasting lives of the Zorba and the intellectual narrator. Through juxtaposition, the novelist examines questions regarding freedom, identity, and search for meaning; thematic issues associated with existential thinkers like Henri Bergson and Friedrich Nietzsche. The writer transforms philosophical inquiry into an emotional and accessible narrative showing how literature can serve as a potent medium for testing philosophical ideas.

The novel weaves the spirit of the German existentialist Friedrich Nietzsche into every page, making philosophy breathe through the pulse of narratology. Morton Levitt believes that if Nikos Kazantzakis had to identify the individuals who left the deepest mark on his soul, he would have included both Nietzsche and Zorba among them. In *Zorba the Greek*, Kazantzakis honors his friend and philosophical inspiration, Friedrich Nietzsche, by reflecting many of Nietzsche's ideas and values. The novel also embodies Nietzsche's concept of "true art", as it is shaped after the model of the classical pre-Socratic Greek tragedies. Nietzsche's voice in the novel's celebration of life over doctrine, instinct over restraint, and becoming over being. Obviously, Kazantzakis was highly influenced by Nietzsche, particularly his concepts of nihilism, the will to power, the Übermensch (Overman), and the tension between the Apollonian and Dionysian modes of existence. Through the contrast between the intellectual narrator and the life-affirming Zorba, Kazantzakis transforms these Nietzschean ideas into lived experience,

making philosophy the driving force behind the novel's characters, conflicts, and vision of human freedom.

In The Last Temptation of Christ: A Study of Kazantzakis's Novel and Its Adaptations, Darren J. N. Middleton claims that *Zorba the Greek* embodies the Apollonian-Dionysian tension through the narrator's quiet restraint and Zorba's wild spirit of freedom and vitality (p. 167). Within this context, this paper is an attempt to analyze *Zorba the Greek* through Friedrich Nietzsche's concept of the Apollonian–Dionysian dichotomy, examining how the tension between reason and instinct, order and passion, shapes the novel's characters, themes, and philosophical vision. The paper places the novel within its mythological context and tackles the notion of ecstasy to philosophically answer the following questions:

1. To what extent is Kazantzakis influenced by Friedrich Nietzsche?
2. What is the cultural significance of the Apollonian-Dionysian dichotomy in the story?
3. In what ways do Zorba and the narrator embody opposing yet complementary philosophical worldviews?
4. What role does ecstasy play in the novel as a mode of self-transcendence, freedom, and authentic existence?

This paper is organized into three main sections. It begins with setting the theoretical through an explanation of the Apollonian–Dionysian dichotomy. The second section examines the defining characteristics of Apollo and Dionysus to demonstrate the extent to which the Boss and Zorba embody these mythological archetypes, while also situating the novel within its broader cultural context. As the paper moves toward examining the theme of ecstasy through Zorba's Dionysian spirit, this scrutiny gives the novel a philosophical interpretation from Nietzsche's point of view to argue that ecstasy is a step toward freedom, and that Dionysian principle is not only complementary to, but also indispensable for, the Apollonian.

According to Nietzsche, any artistic development must be regarded as a mere result of an interplay which takes place between two contending elements of the creative life of man; the Apollonian and Dionysian. He believes that these two mythological figures are more personifications of the opposing tendencies in human-being. By constant opposition, each simulates the other to further efforts. Hence, the growth of art is the result. Nietzsche believes that the two tendencies have also a certain dependency on each other.

In terms of affinities, Nietzsche believes, the Apollonian and Dionysian are both "art impulses of nature", representing two fundamental creative forces that shape human existence and artistic expression. He relates these natural impulses to hidden forces that operate beneath conscious thought, resembling what later thinkers would describe as the unconscious. The Apollonian is associated with order, harmony, reason, clarity, and individuality, giving form and structure to experience through images and dreams. The Apollonian tendency is closely related to dreaming which is a good means by which life can be interpreted. The dreamer takes a deep delight in the myriad forms and shapes of the dream images which could be perceived by the artistic sense (Stanley, p. 9). According to this perspective, dreams are not merely illusions but expressions of the human desire for clarity, balance, and aesthetic perfection.

The Apollonian tendency imposes rational form and order upon the world by emphasizing clarity, harmony, balance, and self-control. It epitomizes the human desire to organize experience into meaningful patterns, transforming the chaos of reality into something understandable and beautiful. Through reason, logic, and artistic discipline, the Apollonian spirit creates structure and gives shape to

emotions and experiences. Accordingly, it permits individuals to perceive the world as an ordered and coherent whole, where beauty and truth are achieved through moderation, proportion, and intellectual insight.

In *The Birth of Tragedy*, Nietzsche argues that Apollo represents "the spirit of individuation", the principle which allows human beings to develop a distinct identity and identify themselves as separate individuals. Apollo symbolizes reason, self-awareness, order, and moderation, enabling people to establish clear boundaries between themselves and the external world. Through the Apollonian spirit, individuals attain clarity and self-control, creating meaning and stability in the face of life's uncertainty. Therefore, this principle of individuation is essential because it protects people from being overwhelmed by chaos while encouraging artistic creativity, intellectual reflection, and the appreciation of beauty.

Nietzsche argues that Dionysus represents the destruction of individuality, and that if Apollo is associated with the concept of dream, Dionysus is related to the concept of intoxication. However, for Nietzsche, the destruction of individuality does not mean the literal destruction of the person; rather, he refers to the temporary collapse of the principle of individuation—the feeling that we are detached, alienated, self-contained beings. Physical intoxication is analogous to glorious transport of "Dionysiac rapture" (Stanly, p. 9). Thus, Dionysus holds the position in which the boundaries between individuals are broken. In such state, the boundaries dissolve and allow participants to experience a profound sense of unity with one another and with nature. Dionysus represents the force that breaks down the barriers of individuality and transcends the principle of individuation.

For Nietzsche, the art of music is the purest manifestation of the Dionysian impulse. He argues that "melody gives birth to poetry again and again" (Stanley, p. 12). Through music, individuals transcend the limits of their separate identities and experience a state of ecstatic unity with others and with the primordial essence of life. Music is the spirit of Dionysus as it reflects his spontaneous living. Folk song is a means by which Dionysus reaches his moment of being and therefore liberation.

In *The Birth of Tragedy*, Nietzsche presents primitivism and beauty as conflicting yet inseparable forces that shape the essence of art. Primitivism finds its legitimacy in the Dionysian spirit, where instinct, ecstasy, and intoxication dissolve the boundaries of individuality and reconnect humanity with the primal energies of existence. Beauty, by contrast, is associated with the Apollonian realm, where order, harmony, and luminous form transform the chaos of life into meaningful images. Rather than existing in conflict, these two impulses complete one another: the Dionysian provides art with its passionate vitality, while the Apollonian gives that vitality shape and expression. Their creative union, Nietzsche argues, reaches its highest realization in the enduring power of Greek tragedy. Within this context, the aim of this paper, through examining Kazantzakis' *magnum opus*, is to argue that Apollo and Dionysus, despite their apparent opposition, should not be understood as conflicting figures. Rather, they function as complementary principles whose energetic interplay shapes the human quest for transcendence. Ecstasy emerges as the bridge that unites the Apollonian and the Dionysian, leading both toward a state of oneness and, ultimately, to freedom.

Results

Zorba and the Spirit of Dionysus: Ecstasy, Instinct, and the Dance of Life

Written by Nikos Kazantzakis and published in 1946, *Zorba the Greek* is a deeply philosophical novel disguised as an adventure. It explores the clash between the life of the mind and the life of the body, and what it truly means to be free. The novel tells the story of a young intellectual narrator named the Boss

who travels to Crete and suddenly meets Alexis Zorba, a passionate and free-spirited worker. Although they have very different personalities, they become close friends. The narrator successfully learns from Zorba to enjoy life, accept suffering, and value experience over mere ideas. Through themes of freedom, friendship, and the celebration of life, the novel shows that true wisdom comes from fully living rather than only thinking.

In many ways, Zorba and the Boss can be seen as embodiments of Dionysus and Apollo. Within its Greek mythological context, the novel reflects the philosophical ideas of Friedrich Nietzsche. While the narrator represents the Apollonian principle and the spirit of rationality, order, and reason, Zorba has all features and traits of Dionysus including fancy, disorder, passion, ecstasy, and spontaneous will to live. Both of them seek to change their lives. The Boss is victim of his routine order. It seems that he is confined within a life governed by intellectual discipline. Despite being a "bookworm", he finds no solace in the countless volumes he consumes, for knowledge alone cannot satisfy the deeper longings of the human spirit. Seeking an escape from the sterility of his contemplative existence, he ventures into the vast world of business, hoping that the journey will offer the meaning and vitality that books have failed to provide. Zorba is a sixty years old man who embodies Nietzsche's notion of the will to power; an uncontrollable force which drives him to deny social conventions and embrace life in its ultimate intensity. Guided by instinct rather than conformity, the protagonist refuses to submit to rigid moral codes or societal expectations, choosing instead a life of freedom, passion, and self-affirmation.

Zorba becomes the Boss's true teacher, imparting the wisdom that no book could offer. Through his unrestrained embrace of life, he teaches the Boss lessons that all the books he had devoured failed to convey—that genuine knowledge is born not only from thought, but from experience, passion, and the courage to live fully. Essentially, Zorba is a philosopher not in the conventional sense of abstract speculation, but through what he learnt from his previous experiences. His philosophy is forged in action rather than theory, teaching that life must be embraced with passion, freedom, and unwavering intensity rather than merely contemplated from a distance. Unlike the Boss, he gives madness a philosophical interpretation. He believes that madness is not a condition to be cured, but a philosophy to be highly embraced. It implies liberation from the tyranny of convention and reason, permitting the individual to live with spontaneity, fearless passion, and ecstatic freedom. In the movie, as in the novel, he pleasantly asks the Boss to be mad when he says: "Boss, everything is right in you, only one thing is missing—a little bit of madness". He admits that living a completely logical life misses the true joy and freedom of existence. Therefore, Zorba's "madness" becomes the highest form of wisdom—a defiant affirmation of life in all its beauty, chaos, and unpredictability.

A sign of Zorba's madness, is his act of pleasantly cutting his finger to reach his personal freedom. He informs his Boss that he has chopped off his finger when he was a potter and that he endured all that pain and carried on his work: "I told you I had been in every trade. Once I was a potter. I was mad about that craft... That's what you might call being a man: freedom... Well, one day I was making a nice water-jar, and my finger got in the way and spoiled the shape. I got angry. I took a hatchet and chop! off with it!" (p. 18). It seems that this act highlights his impulsive temperament, his conviction that passionate creation outweighs practical concerns, and certainly enduring—often destructive—cost of a life overseen by unrestrained freedom.

Dance is another important point which suggest that Zorba is Dionysian by nature. For him, dance is more than a form of expression; it is a celebration of life, an ecstatic release of passion, and a spontaneous affirmation of freedom that transcends the limits of language and reason. More than a physical movement, it is an ecstatic affirmation of life, freedom, and the unity of both the 'body' and the 'spirit'.

As the second profound philosophical lesson the hero imparts to the Boss, dance teaches that certain truths cannot be grasped through reasoning system alone but must be experienced through the total surrender of the self to the rhythms of existence. Dancing and singing in Kazantzakis' writing occupy an elevated and prominent place. Zorba informs his Boss about the conditions that pave the way to dancing: "If I'm in the mood, I'll play. I'll even sing. And I'll dance the Zeimbekiko, the Hassapiko, the Pentonzali, but, I tell you plainly from the start, I must be in the Mood" (p. 9).

For Nietzsche and the ancient Greeks, dance is the highest expression of the Dionysian spirit. Unlike words or visual art, which belong to the rational, orderly world of Apollo, dance bypasses the mind to speak directly through the body. Zorba's refusal to dance without 'the mood' is clear sign of his rejection of societal performance in favor of existential authenticity. This means that human expression must arise as an honest, visceral response to the raw experience of being alive. By fiercely protecting his inner state, Zorba bridges the gap between the animal and the divine, choosing to exist as vital philosophical blueprint. His commitment to personal boundaries offers a powerful philosophical lesson: living authentically requires respecting the unique rhythm of one's own spirit and understanding that life's most meaningful dances arise from sincere, unrestrained passion.

From a strict Freudian perspective, Zorba's refusal to dance without "the Mood" represents a fierce defense of the Id against the hyper-intellectualized, repressive demands of the Superego. While the Boss remains paralyzed by social conformity and mental censorship, Zorba operates under the Pleasure Principle, fiercely protecting his autonomy so that his artistic expressions never become transactional or forced. When confronted with the overwhelming forces of Libido (the life instinct) or the trauma of Thanatos (the death drive), Zorba uses his body as a physical release valve, channeling dammed-up psychic energy into a vital abreaction. Instead of repressing these intense emotions, Zorba prevents them from developing into psychological neurosis or hysteria by channeling his instinctual energies into dance. Accordingly, he transforms raw, chaotic, and potentially destructive impulses into a dynamic, life-affirming artistic ritual, illustrating Freud's concept of sublimation through the creative redirection of primal drives.

In the novel, music is not a leisure activity; it is the raw, auditory manifestation of the Dionysian spirit. In Zorba's world, music is a primal current and a vital means that bypasses the rational mind to connect directly with the chaotic essence of existence. Unlike the Boss who relies on logic and literature to understand the cosmos from a distance, Zorba finds in melody a way to dive headfirst into the terrifying beauty of reality. He has a specific instrument called the santuri which is treated as a sacred, volatile entity that cannot be forced to perform on command. It requires its own mood as the hero says: "For the santuri you must be in good form. You must be pure" (p. 8). Indeed, the santuri demands total emotional surrender, until a genuine surge of existential passion awakens its voice. Music steps in as Zorba's ultimate language, shattering social conditioning to articulate what Friedrich Nietzsche termed the "primordial unity". Zorba tells the Boss that music is his means of consolation, and that it changed his life: "When I'm hard-up, I go round the inns playing the santuri. I sing old Klephtic tunes from Macedonia... Since I learnt to play the santuri, I've been a different man" (pp. 7–8)

Zorba's songs absorb this existential anguish, transforming raw suffering into a defiant, rhythmic celebration of survival. His musical instrument is a Dionysian tool for existential liberation. It allows him to transform material poverty into spiritual freedom. Zorba informs that the santuri is "a wild animal" which "needs freedom" (p. 8). Ultimately, the music acts as a form of catharsis, turning the raw suffering of existence into an ecstatic celebration of the present moment and healing his soul when words fail. Zorba tells the Boss that playing the santuri makes him totally disconnected from the world: "when I'm

playing, you can talk to me, I hear nothing, and even if I hear, I can't speak. It's no good my trying. I can't" (p. 8). This state represents the dissolution of the ego. In playing the santuri, Zorba gradually enters a profound "flow state" where rationality disappears, embodying Arthur Schopenhauer's idea of losing oneself entirely in art to escape worldly suffering. Thus, his failure to speak proves that music begins where words fail; for Kazantzakis, intellect is a rigid cage, whereas the non-verbal music of the santuri is the only pure way to express the raw, chaotic depth of human existence. The primal rhythms of Zorba's music become transformative force that shatters the Boss' psychological detachment. His words awaken in the Boss emotions long suppressed and compelled him to abandon passive contemplation and embrace life with spontaneity and passion.

Zorba's passion for women is another trait that reflects his Dionysian nature. This is revealed through his countless sexual experiences. During his life, he experienced one true marriage and several night stands. He considers love and desire as expressions of life's creative energy and vitality. He spontaneously approaches women and refuses to suppress his instincts in the name of reason or social norms. He embraces love as an authentic experience that must be lived rather than contemplated. His relationships with women reveal his belief that true existence lies in surrendering to the fullness of human experience, where passion becomes a path to freedom and self-realization. Kazantzakis presents this Dionysian passion with complexity, suggesting that while it liberates the individual from rigid conventions, it can also lead to suffering and moral ambiguity. Zorba's lust is indiscriminate, making him desire women regardless of their age, whether young or old. He derives great pleasure from his sexual relationship with Madame Hortense despite her old age. His attraction suggests that his desire is driven more by instinct and sensuality than by youth or physical appearance. This is evident when he says, "If you close your eyes, you'd think you had a girl of twenty in your arms. She is twenty, I swear, when you're in the act and put out the light" (p. 44).

Zorba's claim that Madame Hortense becomes a twenty-year-old girl in the dark attractively bridges Nietzschean and Freudian thought through the deliberate rejection of objective reality. From a Nietzschean point of view, Zorba acts as a supreme artist of his own existence; by shutting out the light, he willingly substitutes the harsh, decaying truth of old age with a vibrant, life-affirming illusion that fuels his Dionysian vitality. This act exemplifies Nietzsche's belief that humans need myth and creative untruths to survive and taste true joy. In chorus, Sigmund Freud would perceive this darkness as a literal descent into the Id—a primal psychological space where linear time does not exist. By blinding his conscious Ego to the physical signs of aging, Zorba releases a timeless libido that experiences the sexual act as eternally young, using the raw power of Eros to temporarily surmount human decay and the terror of mortality.

Throughout the novel, Alexis Zorba urges his Boss to abandon his abstract books and throw himself into the raw, unapologetic current of human existence. For him, the ultimate sin is not the violation of religious dogmas, but the cowardice of self-denial and the failure to comfort another human being in their vulnerability. He shatters the Boss' morality by reframing salvation around the courage and eagerness to connect, fiercely warning him: "Boy, if a woman calls you to share her bed and you don't go, your soul will be destroyed! That woman will sigh before God on judgment day, and that woman's sigh, whoever you may be and whatever your fine deeds, will cast you into Hell" (p. 58). This passage delivers a powerful Dionysian: to reject a call for intimacy out of fear or moral hesitation is to choose a state of spiritual death long before reaching the grave. In this respect, the novel advocates a bold, life-affirming moral vision in which emotional authenticity and the satisfaction of fundamental human desires take precedence over the rigid, detached principles of conventional morality.

Despite his conviction that women are weak creatures created for men's happiness, Zorba teats them with care and concern. His care for women is the product of empathy rather than political ideology. For him, the measure of a society was not its laws or its grand ideals, but the dignity and respect it afforded to ordinary people. It seems that he had little patience for customs that reduced one human being beneath another. His wisdom was rough, instinctive, and often paradoxical, yet beneath it lay a profound respect for freedom and the fullness of human life. In that spirit, he declares: "Just go now and teach them that women have equal rights with men" (p. 35).

Zorba's Dionysian spirit shines brightest through his divine madness, ecstatic dance, music, and passion for women. Rejecting sterile intellect, Zorba embraces a liberating, frenzy-driven mania that shatters societal illusions to live in raw emotional truth. His wild, unrestrained dancing and his soul-stirring playing of the santuri serve not as mere entertainment, but as sacred, non-verbal rituals that connect life's chaotic beauty and tragic joy. Equally, his devotion to women is purely elemental—a complete, sensual surrender to the divine erotic energy of Nature. Through every ecstatic dance, musical performance, emotional outburst, and romantic encounter, Zorba surrenders completely to the primal rhythms of life, embodying the Dionysian victory of instinct, passion, and vitality over reason and restraint.

Apollo's Disciple: The Boss and the Burden of Consciousness

In *Zorba the Greek*, the figure of the Boss is an embodiment of Apollonian consciousness, governed by reason, restraint, and the relentless pursuit of intellectual meaning. Unlike Zorba, who embraces life with Dionysian spontaneity, the Boss remains burdened by self-consciousness, moral reflection, and the desire to impose order upon existence. He has devoted much of his life to collecting and reading books in the pursuit of knowledge and intellectual refinement, becoming the archetypal "bookworm" whose identity is grounded in rationality and contemplation. Yet, despite years of education and the accumulation of learning, he experiences a profound sense of despair, dissatisfaction, and inner emptiness. From a Nietzschean perspective, this condition reflects the limitations of a life dominated by abstract thought and excessive self-awareness. Rather than bringing fulfillment, the Boss's intellectual pursuits distance him from the immediacy and vitality of lived experience.

The Boss experience an existential crisis which reaches its zenith as he recognizes how his Apollonian existence has fundamentally isolated him from reality. Sitting alone, he laments his sterile intellectualism, thinking, "My life is wasted. If only I could take a cloth and wipe out all I have learnt, all I have seen and heard, and go to Zorba's school and start the great, the real alphabet! What a different road I would choose" (81). This longing to unlearn his academic conditioning highlights a bitter realization: his carefully organized thoughts are merely "made of paper", safely detached from life and "scarcely splashed by a spot of blood". By contrasting his cerebral paralysis with Zorba's visceral, Dionysian immersion, the Boss acknowledges that true wisdom cannot be found in books, but must be felt directly through the body.

The Boss' intention to enter Zorba's "school" requires a total sensory reawakening, a process where the rigid boundaries between intellect and instinct finally melt. He explicitly connects this new "alphabet" to a desire to keep his "five senses perfectly trained" so that he might finally "fill (his) soul with flesh" and "fill (his) flesh with soul". Thus, this confession offers a compelling critique of the modern intellectual, who chooses detached observation over direct engagement with life. It implies that genuine existence demands the courage to break free from the security of pure rationality and embrace the uncertainty, spontaneity, and dynamic flow of lived experience. The Boss' journey with Zorba has been very beneficial for him. It makes him understand that happiness is not in the pages of the books he read,

rather it is in "a glass of wine, a roast chestnut, a wretched little brazier, the sound of the sea. Nothing else. And all that is required to feel that here and now is happiness is a simple, frugal heart" (87). This realization marks a significant shift in his perspective, as he learns to value the present moment and appreciate the ordinary joys of life over intellectual pursuits alone.

Discussion

Beyond the Apollonian Veil: The Dionysian Will to Live

The aim of this paper is to unveil and explore the relevance of Dionysian Zorba in the story. From a Nietzschean perspective, Zorba matters to the Apollonian boss because he represents everything that disciplined leadership risks forgetting. The Apollonian leader excels at planning, organizing, measuring performance, and maintaining order, but these very strengths can harden into excessive control, making work mechanical and reducing people to functions rather than living individuals. Zorba interrupts this tendency by embodying the Dionysian spirit: spontaneity, emotional openness, courage in the face of uncertainty, and an unreserved affirmation of life. In the novel, it is Zorba who proposes his services to the Boss. Rather than being recruited into an orderly, Apollonian world, the Dionysian force enters it on its own initiative. From a Nietzschean perspective, this symbolizes the spontaneous emergence of instinct, vitality, and lived experience into a life dominated by intellect and abstraction. He offers himself not because he possesses formal qualifications, but because he embodies practical wisdom, confidence, and an intense engagement with life: "Well, take me, shall we say, as cook. I can make soups you've never heard or thought of..." (7).

Zorba demonstrates that not all valuable outcomes can be predicted, measured, quantified, or managed through rational calculation. Creativity often emerges from experimentation, innovation requires the willingness to embrace risk and failure, and meaningful relationships depend on authenticity rather than procedure. In Nietzsche's philosophy, the highest form of human flourishing is not achieved by eliminating instinct in favor of reason, but through allowing reason to give form to the energy and vitality of instinct. Hence, Zorba does not undermine the boss's authority; he humanizes it. He reminds the leader that organizations thrive not only through efficient systems but also through passion, imagination, resilience, and joy. A boss who integrates Zorba's Dionysian vitality into an Apollonian framework becomes more than an efficient manager—they become a life-affirming leader capable of inspiring others while remaining grounded in purpose and discipline.

During the village's Easter celebration, Zorba encourages the narrator to join the festivities in town. When the narrator refuses, Zorba remarks, "If I had two sons, one quiet, careful, moderate and pious, and the other rascally, greedy, lawless and a woman-chaser, my heart would go out to the second one. Perhaps because he'd be like me?" (235). This declaration clearly reveals Zorba's admiration for the uninhibited, passionate way of life and highlights his embodiment of the Dionysian spirit. After Zorba leaves for the Easter celebrations in town, the Boss unexpectedly experiences a powerful urge to act. At that moment, the surrounding landscape becomes vividly personified: "The whole beach came alive", and "in the west the evening star began to dance merrily" (235). These images, linking the earth and the heavens, symbolize the Dionysian dimension of the mythic and Nietzschean duality. The narrator also observes that "The earth smelled of camomile" (235), with camomile traditionally representing vitality and action. He then reflects, "My mind had made no decision, it was my body that had leaped up. My body alone was deciding and was not consulting me" (235). This epiphanic moment marks the triumph of the narrator's Dionysian instincts over rational restraint, as his inner drive compels him to follow his desires and ultimately leads him to the widow's house. In the novel's closing moments, the narrator

reconciles mind and body through an overwhelming impulse to immortalize Zorba, allowing memory and writing to become one final act of union after his friend's death.

Conclusion

Nikos Kazantzakis' *Zorba the Greek* strongly reflects the author's Nietzschean philosophy. Drawing heavily on Friedrich Nietzsche's concept of the tension between the Apollonian and Dionysian forces within human nature, the novel presents its two central characters as embodiments of these opposing ideals. The narrator represents the Apollonian qualities of reason, order, and restraint, while Zorba exemplifies the Dionysian spirit of passion, instinct, and spontaneity. Rather than suggesting that either perspective is sufficient on its own, the novel emphasizes the importance of balancing both. Through this contrast, Nikos Kazantzakis expresses his Nietzschean view of human purpose and the important role of art in achieving a fuller, more meaningful existence.

References

- Bien, P. (1989). *Nikos Kazantzakis: Novelist*. Princeton University Press.
- Bulfinch, T. (2000). *Bulfinch's Greek and Roman mythology: The age of fable*. Dover Publications.
- Friar, K. (1958). Introduction: The saving shadow. In N. Kazantzakis, *The Odyssey: A modern sequel* (K. Friar, Trans., pp. xxi–xxxviii). Simon & Schuster.
- Frye, N. (1964). *The educated imagination*. Canadian Broadcasting Corporation.
- Karalis, V. (2014, October 24). Revisiting Nikos Kazantzakis. *Sydney Review of Books*. <https://sydneyreviewofbooks.com/essay/revisiting-nikos-kazantzakis/>
- Kazantzakis, N. (1952). *Zorba the Greek*. Simon & Schuster.
- Levitt, M. P. (1977). The companions of Kazantzakis: Nietzsche, Bergson and Zorba the Greek. *Comparative Literature Studies*, 14(4), 360–380.
- McDaniel, S. V. (1965). *The philosophy of Nietzsche: Beyond good and evil, The birth of tragedy, The genealogy of morals, Thus spoke Zarathustra*. Monarch Press.
- Middleton, D. J. N. (2009). *The last temptation of Christ: A study of Kazantzakis's novel and its adaptations*. Bloomsbury Academic.
- Nabokov, V. (1990). *Strong opinions*. Vintage International (Original work published 1973).
- Nietzsche, F. (2008). *The birth of tragedy*. Oxford University Press.
- Schutte, O. (1984). *Beyond nihilism: Nietzsche without masks*. University of Chicago Press.
- Vidal, G. (1993). Review of *The last temptation of Christ*. In *United States: Essays 1952–1992* (170–174). Random House. (Reprinted from *The Nation*, 1960, September 24).
- Wilson, C. (1988). *The strength to dream: Literature and the imagination*. Arkana/Penguin Books (Original work published 1962).

Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin turizm məkanına çevrilməsi: mədəni identiklik, memarlıq kodları və inkişaf perspektivləri

Riad Səfərli 

Xülasə. Məqalənin məqsədi Qafqaz Albaniyasının xristian memarlıq irsinin turizm məkanına çevrilməsi imkanlarını mədəni identiklik, memarlıq bütövlüyü və dayanıqlı idarəetmə meyarları əsasında qiymətləndirməkdir. Tədqiqat sistemli ədəbiyyat icmalı, normativ sənədlərin məzmun təhlili və müqayisəli interpretasiya üsullarına əsaslanır. Məqalədə akademik nəşrlər, Azərbaycan Respublikasının abidələrin qorunması üzrə hüquqi çərçivəsi, UNESCO və ICOMOS sənədləri, habelə Kiş və Nic kimi mövcud turizm təqdimatı nümunələri altı meyar üzrə təhlil edilmişdir: tarixi sənədlilik, memarlıq autentikliyi, interpretasiya, icma iştirakı, ziyarətçi idarəetməsi və rəqəmsal əlçatanlıq. Nəticələr göstərir ki, abidənin turizm məhsuluna çevrilməsi sadəcə fiziki abadlaşdırma deyil; elmi atribusiya, müdaxilələrin geri dönmə xarakteri, çoxdilli və mənbəyə əsaslanan təqdimat, yerli icmaların qərarvermədə iştirakı və daşıma qabiliyyətinin monitorinqi birlikdə tətbiq olunmalıdır. Rəqəmsal modellər həssas obyektlərdə fiziki yükü azaltmaq və itirilmiş elementləri fərziyyə kimi göstərmək üçün faydalıdır. Təklif olunan qiymətləndirmə çərçivəsi Qafqaz Albaniyası irsinin kommersiyalaşdırılmadan turizm dövryyəsinə daxil edilməsinə, regional marşrutların qurulmasına, yerli sosial-iqtisadi faydanın artırılmasına və elmi turizm siyasətinin formalaşdırılmasına xidmət edə bilər.

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, xristian abidələri, mədəni identiklik, irs turizmi, dayanıqlı idarəetmə

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: safaririadwl@gmail.com

Daxil oldu: 7 Mart 2026; Qəbul edildi: 21 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Transforming the Christian Monuments of Caucasian Albania into Tourism Spaces: Cultural Identity, Architectural Codes and Development Prospects

Riad Safarli 

Abstract. This article evaluates how the Christian architectural heritage of Caucasian Albania can be transformed into tourism spaces while safeguarding cultural identity, architectural integrity, and sustainable management principles. The study uses a qualitative systematic literature review, content analysis of policy documents, and comparative interpretation.

Academic studies, Azerbaijan's legal framework for monument protection, UNESCO and ICOMOS instruments, and existing tourism presentations such as Kish and Nij are examined through six criteria: historical documentation, architectural authenticity, interpretation, community participation, visitor management, and digital accessibility. The findings show that tourism conversion cannot be reduced to physical improvement. Scholarly attribution, reversible interventions, multilingual source-based interpretation, community involvement in decision-making, and monitoring of carrying capacity must operate together. Digital models can reduce physical pressure on fragile sites and distinguish documented features from hypothetical reconstructions. A differentiated approach is therefore required: established sites may support controlled visitation, whereas vulnerable or insufficiently studied monuments should prioritise documentation, conservation, and virtual access. The proposed framework can support regional routes, strengthen local socioeconomic benefits, and integrate Caucasian Albanian heritage into tourism without weakening its evidential and cultural value.

Keywords: *Caucasian Albania, christian monuments, cultural identity, heritage tourism, sustainable management*

Azerbaijan University of Tourism and Management, Doctoral Student, Baku, Azerbaijan

E-mail: safarliradwl@gmail.com

Received: 7 March 2026; Accepted: 21 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qafqaz Albaniyasının xristian irsi Cənubi Qafqazın antik və erkən orta əsr tarixini, dini təcrübəsini və tikinti mədəniyyətini öyrənmək üçün mühüm maddi mənbədir. Bu irsə aid tikililərin planı, hörgü texnikası, materialı və landşaftla əlaqəsi müxtəlif tarixi mərhələlər barədə məlumat verir. Lakin yazılı, arxeoloji və memarlıq məlumatlarında tarixləndirmə və atribusiya problemləri mövcuddur. Buna görə turizm təqdimatında faktla fərziyyə ayrılmalı, hər məlumatın elmi mənbəyi göstərilməlidir (Gippert və Dum-Tragut, 2023; Plontke-Lüning, 2007). Mədəni irsin turizm dövryyəsinə daxil edilməsi tanıtım, yerli məşğulluq və qoruma üçün maliyyə imkanları yaradır. Eyni zamanda plansız ziyarət, qeyri-elmi rekonstruksiya və kommersiyalaşdırma autentikliyə zərər verə bilər. UNESCO irsi fiziki obyekt, sosial yaddaş və mühitin vəhdəti kimi qiymətləndirir; ICOMOS isə məsuliyyətli turizm, icma iştirakı və monitorinqi əsas prinsip sayır (UNESCO, 2011; ICOMOS, 2022). Deməli, turizm və irs idarəçiliyi ayrıca deyil, birgə planlaşdırılmalıdır (McKercher və du Cros, 2002).

Kiş və Nic artıq Azərbaycanın dini-mədəni turizm təqdimatında görünən məkanlardır. Rəsmi turizm portalında Kiş tarix və memarlıqla, Nic isə Udi icmasının mədəni həyatı ilə əlaqələndirilir (Azərbaycan Turizm Bürosu, t.g.). Məqalənin məqsədi Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin mədəni identiklik, memarlıq bütövlüyü və yerli faydalılığı qorunmaqla turizm məkanına inteqrasiyası üçün elmi-praktik meyarları müəyyənləməkdir.

Metodlar

Tədqiqat keyfiyyət xarakterli sistemli ədəbiyyat icmalı, normativ sənədlərin məzmun təhlili və müqayisəli interpretasiya üsullarına əsaslanır. Mənbə korpusuna Qafqazın erkən xristian memarlığı və Qafqaz Albaniyasının tarixi üzrə akademik nəşrlər, mədəni irs turizmi və rəqəmsal təqdimat üzrə

tədqiqatlar, Azərbaycan Respublikasının hüquqi sənədləri, UNESCO, ICOMOS, Avropa Şurası və BMT Turizm təşkilatının materialları daxil edilmişdir. Mətnlər altı kateqoriya üzrə kodlaşdırılmışdır: tarixi sənədlilik, memarlıq autentikliyi, elmi interpretasiya, icma iştirakı, ziyarətçi idarəetməsi və rəqəmsal əlçatanlıq. Müqayisədə Kiş və Nic kimi turizm kommunikasiyasında görünən məkanlarla, fiziki vəziyyəti həssas və kütləvi ziyarətə hazır olmayan abidələr fərqləndirilmişdir. Sahə ölçməsi aparılmadığı üçün cədvəldəki kəmiyyət göstəriciləri vahid rəsmi statistika kimi deyil, mənbələrin müqayisəsi əsasında analitik inkişaf meyli kimi şərh edilmişdir.

Nəticələr

Tarixi-mədəni dəyər və memarlıq kodları

Təhlil göstərir ki, abidənin turizm dəyəri, ilk növbədə, onun sənəd xarakterindən yaranır. Plan, tikinti materialı, hörgü, dekor və sonrakı dəyişikliklər tarixi prosesi oxumağa imkan verir. Erkən xristian memarlığında bazilika, zal və günbəzli həllər regional mübadilə şəraitində inkişaf etdiyindən, bir formal element təkbəşinə etnik və ya siyasi atribusiya üçün kifayət deyildir (Plontke-Lüning, 2007). Memarlıq kodlarının turizm interpretasiyası sadə təsvirlə məhdudlaşmamalıdır. Ziyarətçiyə tikilinin funksiyası, mərhələləri, qorunmuş orijinal hissələri və müasir tamamlamaları aydın göstərilməlidir. Rekonstruksiya orijinal qalıqdan fərqləndirilmədikdə, elmi sübutla ehtimal eyni dəyerdə qavranılır. İrsin digər səviyyəsi sosial yaddaşdır: yerli və dini icmaların məkanla münasibəti də təqdimatın tərkib hissəsi olmalıdır (Avropa Şurası, 2005).

Turizm məkanına integrasiya üçün qiymətləndirmə çərçivəsi

Mənbələrin müqayisəsi turizmə integrasiya üçün yeddi meyar müəyyənləşdirməyə imkan verir: elmi pasportlaşdırma, fiziki vəziyyətin sənədləşdirilməsi, minimal və geri dönmə müdaxilə, mənbəyə əsaslanan çoxdillli interpretasiya, icma iştirakı, ziyarətçi yükünün monitorinqi və yerli iqtisadi faydanın ölçülməsi. Bu meyarlar əsasında abidə “ziyarətə hazır”, “məhdud ziyarət” və ya “qoruma-rəqəmsal çıxış” rejimlərindən birinə daxil edilə bilər (Pedersen, 2002; ICOMOS, 2022).

Cədvəl 1

Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin turizm məkanına integrasiyasının dinamikası və əsas göstəricilər

Göstərici	2000–2005	2006–2015	2016–2025
Turizm dövriyyəsinə cəlb olunan əsas abidələrin sayı (ədəd)	5	12	25
İllik ziyarətçi axını (min nəfər)	10	35	80
Yerli turistlərin payı (%)	85	70	55
Xarici turistlərin payı (%)	15	30	45
Bərpa və konservasiya işləri aparılan abidələrin payı (%)	20	45	70
Turizm infrastruktur (yollar, xidmətlər) yetərli olan abidələr (%)	15	40	65
Rəqəmsal təqdimata (3D, VR, veb platformalar) malik abidələr (%)	0	10	50
Yüksək konservasiya riskli abidələrin payı (%)	60	40	25

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldəki dövrləşdirmə integrasiyanın sadəcə ziyarətçi sayının artması ilə deyil, bərpa, infrastruktur, rəqəmsal təqdimat və konservasiya riskinin paralel dəyişməsi ilə izah edilməli olduğunu göstərir. İlk mərhələdə yerli ziyarətçi üstünlüyü və yüksək risk göstəricisi məhdud ölçəcanlıqla uyğunlaşır; sonrakı dövrlərdə xarici turist payının, bərpa işlərinin və rəqəmsal təqdimatın artması irsin daha geniş turizm sisteminə daxil olmasını ifadə edir. Bununla belə, vahid rəsmi məlumat bazası olmadığından rəqəmlər müxtəlif mənbələr əsasında qurulmuş analitik dinamika kimi şərh edilməli, gələcək empirik tədqiqatda isə abidələr üzrə inzibati statistika, ziyarətçi saygacı və fiziki vəziyyət monitorinqi ilə yoxlanmalıdır.

Kiş və Nic kimi məkanlarda nəzarətli ziyarət, bələdçi xidməti və kənd mühiti ilə əlaqəli regional marşrut qurmaq mümkündür. Bununla belə, mövcud turizm görünürlüyü elmi interpretasiyanın tamamlanması demək deyildir. Lövhə və bələdçi mətnlərində tarixləndirmənin mənbəyi, bərpa mərhələləri və mübahisəli mövqelər açıq göstərilməlidir (Gippert və Dum-Tragut, 2023). İstifadə rejimləri dövrü monitorinqə əsasən yenilənməlidir. Ziyarətə hazır sayılan obyekt fiziki aşınma, mikroiklim dəyişikliyi və ya icma narahatlığı qeydə alındıqda məhdud ziyarət rejiminə keçirilə bilər. Qoruma-rəqəmsal çıxış rejimində olan abidənin statusu isə elmi tədqiqat, sənədləşmə və təhlükəsizlik tədbirləri tamamlandıqdan sonra yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu yanaşma turizm qərarını birdəfəlik inzibati statusdan çıxararaq sübuta əsaslanan idarəetmə prosesinə çevirir.

Rəqəmsal təqdimat və ziyarətçi idarəetməsi

Fotogrammetriya, 3D skan və virtual tur həssas abidəni sənədləşdirməyə, dəyişiklikləri izləməyə və fiziki ziyarət yükünü azaltmağa imkan verir. Virtual realıq planlaşdırma, təhsil, marketinq və irsin qorunması üçün faydalıdır (Guttentag, 2010; Bec və b., 2021). Lakin rəqəmsal modeldə sənədləşdirilmiş hissə, analogiya əsasında ehtimal və müəllif rekonstruksiyası ayrıca işarələnməlidir. Ziyarətçi daşıma qabiliyyəti sabit rəqəm deyil. Döşəmə və divar həssaslığı, mikroiklim, giriş yolu, dini mərasimlər və kənd sakinlərinin gündəlik hərəkəti birlikdə qiymətləndirilməlidir. Monitorinq yalnız biletdə sayını deyil, fiziki aşınmanı, yerli məmnunluğu və konservasiya xərclərini də əhatə etməlidir (Pedersen, 2002).

Müzakirə

Nəticələr mədəni turizmin obyekt deyil, dəyər və idarəetmə mərkəzli qurulmalı olduğunu göstərir. Yolun və xidmət infrastrukturunun yaradılması yalnız elmi sənədlilik, autentiklik, interpretasiya, icma iştirakı və monitorinqlə tamamlandıqda səmərə verir (Richards, 2018). Mədəni identiklik baxımından abidə dəyişməz və tək mənalı simvol kimi təqdim edilməməlidir. Yerli sakinlər, Udi icmaları, tarixçi və memarlar, dini nümayəndələr və turizm idarəçiləri məzmunun hazırlanmasında birgə iştirak etməlidir. Hüquqi baxımdan isə turizm istifadəsi qoruma öhdəliyini dəyişmir; hər layihədən əvvəl vəziyyət hesabı, müdaxilə sərhədi və məsul tərəflər müəyyənləşdirilməlidir (Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998).

Şəki-Qəbələ xəttində xristian irsi, Udi mədəniyyəti, kənd landşaftı, sənətkarlıq və qastronomiyanı birləşdirən marşrut ziyarətçi axınını bölüşdürə və yerli faydanı artırmağa bilər (UNWTO, 2018). Tədqiqatın məhdudiyyəti sahə müşahidəsi və ziyarətçi sorğusunun aparılmamasıdır; növbəti mərhələdə konstruktiv risk, icma münasibəti və mövsümi axın hər abidə üzrə ayrıca ölçülməlidir. İdarəetmənin institusional tərəfi də əvvəlcədən müəyyənləşdirilməlidir. Mərkəzi mühafizə qurumu konservasiya standartlarına, yerli icra strukturu giriş və kommunal infraqurum, turizm təşkilatları marşrut və xidmət keyfiyyətinə, elmi müəssisələr isə atribusiya və interpretasiyanın əsaslandırılmasına cavabdeh olmalıdır. Məsuliyyət bölgüsü yazılı idarəetmə planında təsbit edilmədikdə turizm gəliri ilə qoruma xərcləri arasında əlaqə zəifləyir və qısamüddətli kommersiya qərarları üstünlük qazana bilər (ICOMOS, 2022).

Regional brendin məzmunu da tək bir abidə və ya mübahisəsiz tarixi narrativ üzərində qurulmamalıdır. Marşrut memarlıq xüsusiyyətlərini, arxeoloji məlumatı, yaşayan dini ənənəni, kənd landşaftını və yerli sənətkarlığı əlaqəli şəkildə təqdim etdikdə ziyarətçi təcrübəsi dərinləşir. Belə yanaşma turist axınını bir obyekt üzərində cəmləşdirmir, ərazidə qalma müddətini artırır və mədəni irsin sadə vizual məhsula çevrilməsi riskini azaldır (Richards, 2018; UNWTO, 2018). Maliyyə mexanizmi də qoruma məqsədinə bağlanmalıdır. Bilet, bələdçi və yerli xidmətlərdən əldə olunan gəlirin müəyyən hissəsi vəziyyət monitorinqinə, cari konservasiyaya və icma təliminə yönəldilməlidir. Yerli fayda yalnız turist sayının artması ilə deyil, yaradılan məşğulluq, yerli satınalma payı, ziyarətçi məmnunluğu və abidənin fiziki vəziyyətinin sabitliyi ilə ölçülməlidir. Bu göstəricilər illik hesabatda açıqlandıqda turizm artımı ilə irsin qorunması arasındakı əlaqə şəffaf olur (ICOMOS, 2022; UNWTO, 2018).

Nəticə və tövsiyələr

Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin turizm məkanına çevrilməsi fiziki bərpa və marketinqlə məhdudlaşmır. Elmi sənədləşmə, memarlıq autentikliyi, icma iştirakı, ziyarətçi idarəetməsi və rəqəmsal əlçatanlıq vahid sistemdə birləşdirilməlidir. Hazır məkanlarda nəzarətli ziyarət, həssas abidələrdə isə konservasiya və rəqəmsal çıxış prioritet olmalıdır:

1. Hər abidə üçün mənbələri, bərpa mərhələlərini və fiziki vəziyyəti göstərən elmi pasport hazırlanmalıdır.
2. Turizmə açılma qərarı ziyarətə hazır, məhdud ziyarət və ya qoruma-rəqəmsal çıxış rejimi üzrə verilməlidir.
3. Çoxdilli interpretasiyada fakt, ehtimal və rəqəmsal rekonstruksiya aydın fərqləndirilməlidir.
4. İcma iştirakı, fiziki aşınma, yerli fayda və konservasiya xərcləri illik monitorinq olunmalıdır.

Ədəbiyyat

- Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.* (№ 153-IQ). (1998). E-qanun.az. <https://e-qanun.az/framework/3526>
- Azərbaycan Turizm Bürosu. (tarixsiz). *Religious sites in Azerbaijan*. Müraciət tarixi: 31.07.2026. <https://azerbaijan.travel/religious-tourism>
- Avropa Şurası. (2005). *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Council of Europe Treaty Series, No. 199. <https://rm.coe.int/1680083746>
- Bec, A., Moyle, B., Schaffer, V., & Timms, K. (2021). *Virtual reality and mixed reality for second chance tourism*. *Tourism Management*, 83, 104256. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2020.104256>
- Gippert, J., & Dum-Tragut, J. (2023). *Caucasian Albania: An International Handbook*. Berlin/Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110794687>
- Guttentag, D. A. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management*, 31(5), 637-651. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.07.003>
- ICOMOS. (2022). *International Charter for Cultural Heritage Tourism: Reinforcing Cultural Heritage Protection and Community Resilience through Responsible and Sustainable Tourism Management*. ICOMOS. <https://www.icomos.org/charters-and-doctrinal-texts/>
- McKercher, B., & du Cros, H. (2002). *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*. Haworth Hospitality Press.
- Pedersen, A. (2002). *Managing Tourism at World Heritage Sites: A Practical Manual for World Heritage Site Managers*. UNESCO World Heritage Centre.

<https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-113-2.pdf>

Plontke-Lüning, A. (2007). *Frühchristliche Architektur in Kaukasien: Die Entwicklung des christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien und den Grenzregionen vom 4. bis zum 7. Jh.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Richards, G. (2018). Cultural tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12-21. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2018.03.005>

UNESCO. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. UNESCO.

<https://whc.unesco.org/document/160163>

UNWTO. (2018). *Tourism and Culture Synergies*. World Tourism Organization.

<https://www.unwto.org/global/publication/tourism-and-culture-synergies>

Təbriz və Moğol miniatürlərində İslam ikonoqrafiyasının semantik paralellərinin müqayisəli təhlili

Səbinə Namazova 

Xülasə. *İslam miniatür sənəti müxtəlif coğrafiyalarda ortaq dini-estetik prinsiplər əsasında formalaşsa da, yerli siyasi, mədəni və ideoloji mühitlərin təsiri ilə fərqli vizual və semantik xüsusiyyətlər qazanmışdır. Məqalədə Təbriz və Moğol miniatür məktəblərində İslam ikonoqrafiyasının əsas motivləri müqayisəli və semantik yanaşma əsasında təhlil olunur. Tədqiqatın məqsədi hər iki məktəbdə ortaq ikonoqrafik elementlərin daşdığı məna qatlarını müəyyənləşdirmək, onların tarixi-mədəni kontekstdə necə transformasiya olunduğunu göstərməkdir. Tədqiqatın metodoloji əsasını müqayisəli-tarixi, ikonoqrafik, semantik və vizual təhlil metodları təşkil edir. Müəyyən olunur ki, hər iki məktəbdə İslam vizual ənənəsinin ümumi elementləri qorunmuş, lakin onların semantik funksiyası fərqli ideoloji mühitlərin təsiri ilə dəyişmişdir. Təbriz miniatürlərində bu motivlər daha çox metafizik məna, sufi-estetik düşüncə və şiə simvolizmi ilə əlaqələndirilsə, Moğol miniatürlərində imperiya ideologiyası, saray mədəniyyəti və Hindistanın çoxmədəniyyətli mühiti ilə sintez olunaraq yeni semantik çalarlar qazanmışdır. Tədqiqat İslam miniatür sənətinin yalnız üslubi deyil, həm də semantik baxımdan öyrənilməsinin müqayisəli sənətsünəşlik araşdırmaları üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşdığını göstərir.*

Açar sözlər: *Təbriz miniatür məktəbi, Moğol miniatür məktəbi, İslam ikonoqrafiyası, semantik paralellər, Merac, vizual simvolizm*

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: sabina.namazova@admiu.edu.az

Daxil oldu: 1 Aprel 2026; Qəbul edildi: 28 İyul 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Comparative Analysis of the Semantic Parallels of Islamic Iconography in Tabriz and Mughal Miniatures

Sabina Namazova 

Abstract. *Although Islamic miniature painting developed on the basis of shared religious and aesthetic principles across different geographical regions, it acquired distinct visual and semantic characteristics under the influence of local political, cultural, and ideological contexts. This article presents a comparative semantic analysis of the principal motifs of Islamic iconography in the Tabriz and Mughal schools of miniature painting. The study aims to identify the semantic layers embedded in the shared iconographic elements of these two artistic traditions and to demonstrate how their meanings were transformed within specific historical and cultural settings.*

The research is based on comparative-historical, iconographic, semantic, and visual analytical methods. The findings indicate that, while both schools preserved the fundamental components of the Islamic visual tradition, the semantic functions of these motifs evolved in response to differing ideological environments. In Tabriz miniatures, these motifs are predominantly associated with metaphysical concepts, Sufi aesthetics, and Shi'i symbolism. In contrast, within Mughal painting they were reinterpreted through the lens of imperial ideology, courtly culture, and the multicultural environment of the Indian subcontinent, thereby acquiring new semantic dimensions. The findings demonstrate that the study of Islamic miniature painting should extend beyond stylistic analysis to encompass its semantic and symbolic structures, highlighting the importance of comparative art historical approaches for a more comprehensive understanding of this artistic tradition.

Keywords: *Tabriz School of Miniature Painting, Mughal School of Miniature Painting, Islamic iconography, semantic parallels, Mirāj, visual symbolism*

Azerbaijan State University of Culture and Arts, Doctoral Researcher, Baku, Azerbaijan

E-mail: sabina.namazova@admiu.edu.az

Received: 1 April 2026; Accepted: 28 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

İslam sivilizasiyasında təsviri sənətin inkişafı dini, estetik və mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmış mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesin tarixi inkişaf xətti XI əsrdən etibarən formalaşan sənət nümunələrində müşahidə olunur. İslam düşüncə sistemində canlı varlıqların təsviri ilə bağlı irəli sürülən dini yanaşmalar müsəlman cəmiyyətlərinin vizual mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmiş, nəticə etibarilə dini və dünyəvi sənət arasında müəyyən sərhədlərin, başqa sözlə, dini-estetik çərçivələrin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. “Bu fikri qəbul edən tədqiqatçılara görə, miniatür sənətinin İslam dünyasında nüfuz qazanması məhz bu qadaga ilə bağlıdır” (Konak, 2013, s. 968).

Bununla belə, İslam incəsənətinin inkişafını yalnız təsvirə dair məhdudlaşdırıcı yanaşmalarla izah etmək kifayət deyil. Qurani-Kərimdə təsvirin qadağan edilməsinin açıq və birmənalı şəkildə ifadə olunmaması bu məsələnin daha çox Məhəmməd peyğəmbərin bu barədə sözlərinin (daha çox islam dininin yaranmasının ilk illərində) ifadə olunduğu hədislər və sonrakı fiqhi interpretasiyalar əsasında formalaşdığını göstərir. Beləliklə, miniatür sənəti İslam mədəniyyətində dini həssaslıqlar və estetik axtarışları uzlaşdıran xüsusi bədii ifadə forması kimi inkişaf etmişdir. Eyni zamanda “Klassik İslam miniatürü mənzərə və ya memarlıq detallarının təzhib kompozisiyasını xatırladan incəliklə işlənməsi, fiqurların müəyyən qəliblər əsasında və bir-birinə bənzər şəkildə təsvir edilməsi, həmçinin perspektiv və kölgələndirmə kimi təsvir qaydalarının müəyyən dərəcədə tətbiq olunması kimi xüsusiyyətlərə malikdir” (Bozcu, 2015).

Ümumilikdə, İslam miniatür sənəti müxtəlif coğrafi mühitlərdə eyni dini-mədəni baza üzərində formalaşsa da, yerli siyasi, mədəni və bədii ənənələrin təsiri ilə fərqli inkişaf istiqamətləri qazanmışdır. Bu baxımdan Təbriz və Moğol miniatür məktəbləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hər iki məktəb ortaq İslam vizual ənənəsinə söykənsə də, onların formalaşdığı tarixi və mədəni mühitlər ikonografik elementlərin müxtəlif semantik çalarlar qazanmasına səbəb olmuş, bu məktəblər İslam vizual mədəniyyətinin iki mühüm qütbünü təmsil etmişdir. Mövcud elmi ədəbiyyatda Təbriz və Moğol miniatür məktəbləri əsasən

üslub, texnika və tarixi inkişaf kontekstində araşdırılsa da, semantik paralellər istiqamətində aparılan müqayisəli tədqiqatlar mövcud elmi diskursda nisbi boşluq kimi qalmaqdadır ki, bu da araşdırmanı aktual edən əsas məqamdır. Məqalənin əsas məqsədi, Təbriz və Moğol miniatürlərində İslam ikonoqrafiyasına aid əsas vizual motivlərin semantik paralellərini müəyyənləşdirmək və onların formalaşma mexanizmini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqatın əsas sualını belə ifadə etmək olar: İslam dininin təsiri ilə formalaşmış ortaqlıq ikonoqrafik sistem daxilində eyni vizual simvol müxtəlif mədəni və siyasi kontekstlərdə hansı semantik dəyişikliklərə məruz qalır?

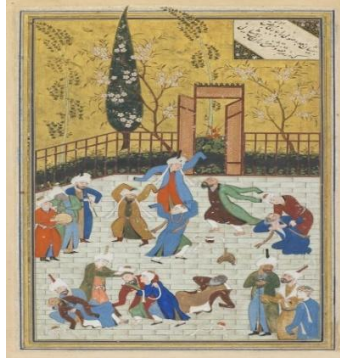
Metodlar

Tədqiqatda əsas yanaşma kimi müqayisəli təhlil metodu seçilmişdir. Bununla yanaşı, ikonoqrafik, semantik və vizual təhlil metodları bir-birini tamamlayan analitik vasitələr kimi istifadə olunur. Məqsəd formal oxşarlıqları müəyyənləşdirməkdən daha çox, vizual elementlərin daşdığı mənalara tarixi və mədəni transformasiyasını üzə çıxarmaqdır. Semantik paralellər bu məqamda əsas analitik kateqoriya kimi çıxış edir. Beləliklə, metodoloji baxımdan tədqiqatın iki mərhələdə aparıldığını demək olar: ilk mərhələdə İslam dininin təsiri ilə formalaşmış ikonoqrafik elementlər identifikasiya olunur, növbəti mərhələdə isə onların semantik funksiyaları müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Nəticələr

İslam estetikası və vizual düşüncənin miniatur sənətinə təsiri. İslam mədəniyyətində təsviri sənətin inkişafı dini dünyagörüşü, estetik prinsiplər və ictimai-mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Miniatur sənəti bu prosesdə həm bədii ifadə vasitəsi kimi, həm də dini, fəlsəfi və siyasi ideyaların vizual daşıyıcısı kimi xüsusi rola malikdir. Zəhəri gerçəkliyin olduğu kimi təkrarlanmaması, onun mənavi mahiyyətinin və simvolik məzmununun ifadəsinə üstünlük verilməsinin İslam estetikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri olduğunu nəzərə alsaq, bu xüsusiyyətin həm Təbriz, həm də Moğol miniatur məktəblərinin bədii düşüncəsində müxtəlif formalarda öz əksini tapdığını görə bilərik.

Təbriz miniatur məktəbi Səfəvilər dövründə özünün ən yüksək bədii inkişaf mərhələsini yaşamaqla bərabər, həm də dövlətin dini-siyasi ideologiyasını əks etdirmişdir. Xüsusən, Səfəvi hakimiyyətinin şiə məzhəbi üzərində qurulan ideoloji konsepsiyası miniatur sənətinin mövzu dairəsinə, simvolik sistemə və obrazlar aləminə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu baxımdan şiə rəmzləri, qızılbaş simvolizmi və sufi dünyagörüşü Təbriz məktəbinin ikonoqrafik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır (bax: Şəkil 1). Nümunə olaraq Şah Təhmasibin sifarişi ilə hazırlanmış “Şahnamə” əlyazmasını göstərə bilərik ki, burada yalnız epik süjetlər deyil, həm də hökmdar hakimiyyətinin dini legitimliyi vizual vasitələrlə təqdim edilir. Miniatürlərdə nur haləsi, ideallaşdırılmış fiqurlar və sufi estetikasını əks etdirən kompozisiya elementləri İslam ikonoqrafiyasının əsas xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Beləliklə, dini motivlər metafizik məna daşımaqla yanaşı, Səfəvi siyasi ideologiyasının bədii ifadə vasitəsinə də çevrilir.



Şəkil 1

Sufi rəqqasları. Hafız Şirazinin “Divan”ından səhnə. Səfəvi dövrü, Təbriz miniatur rəssamlıq məktəbi, XVI əsr. <https://tr.pinterest.com/pin/63191201000228584/>

Moğol miniatur məktəbi isə Hindistan coğrafiyasında İslam ənənələri ilə yanaşı, hindu və buddist təsəvvürlərinin təsiri altında formalaşmışdır. Bu məktəbin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri İslam ikonoqrafiyasının imperiya ideologiyası ilə sintez edilməsidir. Babur və onun varisləri tərəfindən saray mədəniyyətinə gətirilən təsvir ənənələri Əkbər şahın hakimiyyəti dövründə yeni məzmun qazanmışdır. Ümumiyyətlə, Əkbər dövrünə aid miniatürlər Təbriz təsirləri ilə yanaşı, Avropa bədii ənənələrinin təsiri ilə də fərqlənir. Əkbərin müxtəlif dinlərə olan marağı nəticəsində onun hindu klassiklərinə yönəlməsi, həmçinin Avropa incəsənətinə göstərdiyi diqqət Moğol təsviri sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Əkbər dövrü miniatürlərini Təbriz məktəbi ənənələrinin yerli bədii mühitə uyğun şəkildə transformasiya olunmasının nəticəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür. Belə ki, “Əkbərin sonrakı illərində rəssamlığın xarakteri dəyişdi, daha az hərəkət yönümlü, daha çox naturalist və realist oldu” (Dadi, 2014). Hətta Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş miniatürlərdə belə hind təsviri ənənələrinin təsiri aydın hiss olunur. Bununla yanaşı, Əkbərin dövründə güclənən saray himayəsi və rəssamlığa göstərilən xüsusi diqqət sonrakı hökmdarlar dövründə tədricən zəifləmiş, Sultan Övrəngzibin (Aləmgir) hakimiyyəti (1658–1707) illərində isə demək olar ki, aradan qalxmışdır. “Əkbərnamə”, “Baburnamə” və digər saray sifarişi ilə hazırlanmış əlyazmalarda dini motivlər yalnız dini hadisələrin təsviri məqsədi daşıyırdı. Bu motivlər eyni zamanda hökmdarın universal hakimiyyət ideyasını əsaslandıran vizual vasitə idi.

Tədqiqatçılar Təbriz miniatur məktəbi ilə Hindistanda Moğol hakimiyyəti dövründə yaranan miniatürlərin islam ikonoqrafiyasına əsaslandığını göstərirlər (Məmmədova, 2022; Həsənova, 2023). Qurani-Kərimdən qaynaqlanan simvolik elementlər, peyğəmbər və dini şəxsiyyətlərin təsvirləri çoxdinli və çoxmədəniyyətli imperiya mühitinə uyğun şəkildə yenidən interpretasiya olunurdu. Bu xüsusiyyət Moğol miniatur sənətində İslam ikonoqrafiyasının daha çevik və sintezçi xarakter daşdığını göstərir.

Müzakirə

Təbriz və Moğol miniatürlərində İslam ikonoqrafiyasının əsas semantik paralelləri. Təbriz və Moğol miniatur məktəblərinin müqayisəsi, hər iki ənənənin (məktəbin) İslam ikonoqrafiyasını fərqli siyasi və mədəni kontekstlərdə şərh etdiyini bizə göstərir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün diqqət yetirək:

Nur haləsi və legitimlik. XIV əsrdən etibarən İslam miniatur sənətində Məhəmməd peyğəmbər, adətən, üzü ağ örtüklə gizlədilmiş, başında ağ çalma, əynində yaşıl üst geyimi və başının ətrafında Şərq təsviri ənənəsinə məxsus nur haləsi ilə təqdim olunmuşdur (Kazan, 2010). Bu ikonoqrafik model sonrakı

dövlərdə müxtəlif miniatür məktəblərində qorunub saxlanılmış, lakin onun semantik məzmunu hər bir məktəbin dini və siyasi kontekstinə uyğun şəkildə fərqli çalarlar qazanmışdır. Təbriz və Moğol miniatür məktəblərinə aid nümunələrin müqayisəsi göstərir ki, müqəddəs şəxsiyyətlərin başı ətrafında təsvir olunan nur haləsi (Qərb xristian təsviri sənətində daha çox “nimbus” termini ilə ifadə olunur) hər iki məktəbdə ilahi seçilmişlik və müqəddəslik ideyasının əsas vizual göstəricilərindən biridir (bax: şəkil 2, 3). Bununla belə, bu motiv yalnız ümumi ikonoqrafik oxşarlıq yaratmır, eyni zamanda hər iki məktəbin ideoloji və estetik xüsusiyyətlərini əks etdirən fərqli semantik məna daşıyır.

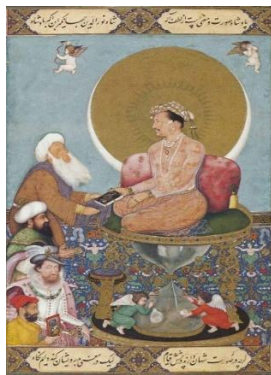
Forma baxımından da müəyyən fərqlər müşahidə edilir. Təbriz miniatürlərində nur haləsi daha çox alovvari şəkildə təsvir olunur və ilahi nurun dinamik təzahürü kimi qəbul edilir. Moğol miniatürlərində isə dairəvi, qızılı disk formasında işlənmiş halələr üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, Moğol miniatürlərində alovvari halələrin istifadə edildiyi nümunələr də mövcuddur (bax: şəkil 5). Bu fərqlər təsadüfi xarakter daşımır, onların formalaşması miniatürlərin yarandığı tarixi mühit, saray ideologiyası və müxtəlif bədii ənənələrin qarşılıqlı təsiri ilə bağlıdır.

Semantik baxımdan Təbriz və Moğol məktəbləri arasında daha mühüm fərq nur haləsinin funksiyasında müşahidə olunur. Təbriz məktəbində bu motiv əsasən peyğəmbərlər və digər müqəddəs şəxsiyyətlərlə əlaqələndirilərək metafizik müqəddəslik ideyasını ifadə edir. Moğol məktəbində isə həmin simvol dini məna ilə yanaşı, hökmdar hakimiyyətinin legitimliyini vizual şəkildə əsaslandırان siyasi işarəyə çevrilir. Beləliklə, eyni ikonoqrafik element müxtəlif tarixi və ideoloji şəraitdə fərqli semantik yük qazanır. Bu fərq T. Arnoldun müşahidələrində də öz əksini tapır. Onun fikrincə, Səfəvi miniatürlərində “alov haləsi, Məhəmməd və digər peyğəmbərlər üçün, şiə rəsmlərində isə “hamısı” üçün ayrılmış kimi görünür. Digər tərəfdən, dairəvi halənin yenidən göründüyü hind rəsmlərində, suverenliyi göstərmək üçün istifadə olunur, imperatorun və imperator ailəsinin üzvlərinin, həmçinin bəzən bəzi müqəddəslərin başlarını bəzəyir” (Arnold, 1928). Arnoldun bu müşahidəsi hər iki məktəbdə eyni vizual elementin fərqli ideoloji məzmun daşdığını təsdiqləyir. Xüsusilə Şah Əkbər və Cahangirin portretlərində hökmdarın nur haləsi ilə təsvirləri üstünlük təşkil edir ki, bu da onların adi hökmdardan daha yüksək, ilahi himayəyə malik hakim obrazı kimi təqdim edilməsinə xidmət edir (bax: şəkil 2). Bəli, beləliklə, halə müqəddəslik ifadə edir, lakin Təbriz məktəbində peyğəmbər haləni (dolayı yolla müqəddəsliyi) mələklər və digər peyğəmbərlər ilə bölüşürsə, Moğol məktəbində bura həm də hökmdarlar daxil olur və bu məqamda eyni vizual element (nur haləsi) dini müqəddəslikdən siyasi legitimliyə doğru semantik genişlənmə nümayiş etdirir.



Şəkil 2

Məhəmməd peyğəmbərin meracı, Rəssam: Sultan Məhəmməd (1539-1543). Nizami “Yeddi gözəl”, Britaniya kitabxanası, or 2265. <https://se.pinterest.com/pin/44332377566365549/>



Şəkil 3

Moğol rəssamı Biçitr (1620) tərəfindən çəkilmiş miniatür rəsm əsəri: Nur-ud-din Səlim Cahangir (Moğol İmperiyasının hökmdarı, 1605), sufi müqəddəsə üstünlük verir. Sankt-Peterburq kitabxanası. http://www.asia.si.edu/collections/edan/object.php?q=fsg_F1942.15a



Şəkil 4

Məhəmməd Peyğəmbər və Əlinin Kəbədən bütləri çıxardıqları miniatür rəsm əsəri. Təxminən eramızın 18-ci əsri. Kəşmir, Böyük Moğol İmperiyası. Wereldmuseum kolleksiyası, Rotterdam, Hollandiya, WM-68236.



Şəkil 5

Peyğəmbər İlyas (İlyas) Şahzadə Nur əd-Dahrı çayda boğulmaqdan xilas edir. (1564-79) Rəssam Mir Seyid Əli, Əkbərin “Həmzənamə”si. Britaniya muzeyi. <https://islamicworld.britishmuseum.org/collection/RFM540>

Merac səhnəsi. Məhəmməd peyğəmbərin təsvir olunduğu miniatür nümunələri Təbriz və Moğol məktəblərində eyni səviyyədə təmsil olunmur. Mövcud materiallar göstərir ki, Moğol miniatürlərində peyğəmbər təsvirlərinə aid müəyyən edilən nümunələr əsasən XVIII əsrə aid edilir (bax: şəkil 4). Bu dövrdə isə Moğol rəssamlığında Avropa təsviri sənətinin təsiri nəticəsində naturalist və realist təsvir prinsipləri artıq üstün mövqə tutmağa başlamışdı. Bu səbəbdən hər iki məktəbdə Məhəmməd peyğəmbərin təsvir olunduğu kompozisiyalar arasında birbaşa müqayisə aparmaq imkanları məhduddur. Bununla belə, həm Təbriz, həm də Moğol miniatür ənənəsində Merac mövzusunə həsr olunmuş nümunələrin mövcudluğu həmin ikonoqrafik motivin semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə təhlil etməyə imkan verir (bax: şəkil 2, 6).

Merac İslam təsviri sənətində ən geniş yayılmış dini kompozisiyalardan biri olmaqla yanaşı, peyğəmbərlik, ilahi seçilmişlik və insanın metafizik aləmə yüksəlişi ideyasını ifadə edən əsas ikonoqrafik mövzulardan hesab olunur. Ərəb dilində “yüksəlmə”, “qalxma” mənasını ifadə edən bu anlayış Hz. Məhəmmədin ilahi iradə ilə səmavi aləmlərə yüksəlməsini və Allahın hüzuruna çatmasını bildirir. XV əsrin sonlarından etibarən Merac səhnəsi İslam miniatür ənənəsində sabit kompozisiya xüsusiyyətləri qazanmış, tarixi, bioqrafik və poetik əlyazmaların ən çox təsvir olunan dini motivlərindən birinə çevrilmişdir.

Merac hadisəsinin İslam təsviri sənətində bu qədər geniş yayılmasının səbəblərindən biri onun peyğəmbərin həyatındakı digər hadisələrdən fərqli olaraq möcüzəvi xarakter daşması ilə bağlıdır. Bu barədə Niyazi Mehdi yazır: “Məhəmmədin gerçək tarixi şəxsiyyət olması İslamın erkən çağında onun hərəkətlərini heç cür sehrli davranış sintaksisində təsəvvür etməyə qoymurdu. Peyğəmbərin çevrəsindəki əshabələri onu özlərinə xas olan davranışda görürdü. Yalnız Məhəmmədin Meracı, göy qatlarından keçərək Allaha doğru yüksəlməsi qeyri-real davranış sintaksisinə olan inamın törəməsi idi. Dini kitab belə davranışları möcüzə adlandırırdı” (Mehdi, s. 47). Məhz bu möcüzəvi məzmun sonrakı dövrlərdə Merac səhnəsinin miniatür sənətində müqəddəslik ideyasının ən təsirli vizual ifadələrindən birinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır.

Hər iki miniatürdə kompozisiyanın mərkəzində Hz. Məhəmməd insan sifətli, madyan bədənli və qanadlı mifoloji varlıq olan Buraqın belində təsvir edilmişdir. Buraq İslam ikonografiyasında peyğəmbərin ilahi aləmə yüksəlişini təmin edən vasitə olmaqla yanaşı, yer ilə göy arasında keçidi simvolizə edən əsas semantik elementlərdən biridir. Hər iki kompozisiyada peyğəmbərin başı ətrafında yerləşdirilən iri alovvari nur haləsi onun ilahi seçilmişliyini və müqəddəs statusunu ifadə edir. Eyni zamanda peyğəmbərin üzünün ağ örtüklə gizlədilməsi İslam təsviri ənənəsində onun simasının göstərilməsinə dair formalaşmış dini-estetik yanaşmanın vizual formada təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Beləliklə, hər iki miniatür peyğəmbərin ilahi seçilmişliyi və Merac hadisəsinin müqəddəs mahiyyətini ortaq ikonoqrafik sistem çərçivəsində ifadə edir.

Miniarürlərə nəzər yetirək: Təbriz məktəbinə aid nümunədə hadisə tamamilə metafizik məkan daxilində təqdim olunur. Kompozisiyanın bütün səthi bükülmüş buludlarla, mələklərlə və dərin mavi səma ilə əhatə olunmuş, yer üzünə aid hər hansı memarlıq və ya coğrafi istinad aradan qaldırılmışdır. Ritmik şəkildə yerləşdirilmiş buludlar və Buraqı müxtəlif istiqamətlərdən müşayiət edən mələklər kompozisiyada fasiləsiz hərəkət hissi yaradır. Bu xüsusiyyət Meracı fiziki səyahətdən daha çox mənəvi yüksəliş və transsendent hadisə kimi təqdim edir. Peyğəmbəri əhatə edən iri alovvari nur haləsi isə kompozisiyanın vizual mərkəzinə çevrilərək ilahi nurun bütün təsvirə hakim olduğunu vurğulayır.

Moğol məktəbinə aid miniatürdə isə Merac hadisəsi göy aləmində baş versə də, kompozisiyanın aşağı hissəsində yerləşdirilmiş memarlıq elementi hadisənin konkret məkanla əlaqəsini gücləndirir. Bu

tikilinin məscid memarlığını ifadə etdiyi ehtimal oluna bilər; lakin ikonoqrafik baxımdan onun əsas funksiyası hadisənin başlanğıc nöqtəsini vizual şəkildə işarələməsidir. Beləliklə, kompozisiya yalnız metafizik məkan deyil, həm də hadisənin tarixi yaddaşa əlaqəsini qoruyub saxlayır. Təbriz miniatürü ilə müqayisədə səma qatlarının daha məhdud təqdim edilməsi, mələklərin sayının azaldılması və kompozisiyanın daha sakit ritm üzərində qurulması Moğol rəssamlığında müşahidə olunan nizamlı kompozisiya prinsipini əks etdirir. Bu baxımdan memarlıq elementi yalnız dekorativ detal deyil, dini hadisənin tarixi və məkan kontekstini gücləndirən semantik komponent kimi çıxış edir.

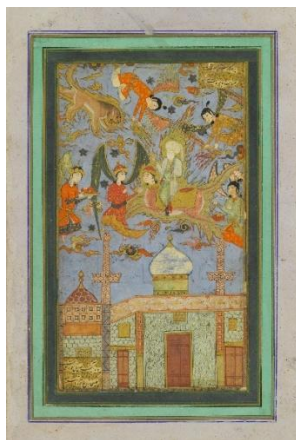
Peyğəmbər fiqurundan sonra Merac kompozisiyasının əsas ikonoqrafik elementi Buraq obrazıdır. T. Arnoldun da vurğuladığı kimi, İslam miniatürlərində “Məhəmmədin ən çox rast gəlinən təsvirləri onu Buraqın üstünə minmiş kimi göstərir” (Arnold, 1928, s. 96). Bu təsvir ənənəsi təsadüfi xarakter daşıyır. İslam ikonoqrafiyasında insan sifətli, madyan bədənli və qanadlı mifoloji varlıq kimi təqdim olunan Buraq yalnız peyğəmbərin nəqliyyat vasitəsi deyil, maddi aləmlə ilahi məkan arasında keçidi təmin edən müqəddəs vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan onun Merac kompozisiyasında iştirakı hadisənin möcüzəvi mahiyyətini və peyğəmbərin ilahi seçilmişliyini tamamlayan əsas semantik elementlərdən biri kimi çıxış edir. Hər iki məktəbdə Buraq ümumi ikonoqrafik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlasa da, onun təqdimatında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Təbriz miniatüründə Buraq dinamik kompozisiyanın ayrılmaz hissəsi kimi alov dilləri, buludlar və mələklərlə vahid ritmik sistem yaradır. Moğol miniatüründə isə onun təsviri daha sakit kompozisiya daxilində təqdim edilir və hadisənin ümumi tarazlığına uyğunlaşdırılır. Bununla belə, hər iki məktəbdə Buraqın əsas semantik funksiyası dəyişmir; o, peyğəmbərin ilahi yüksəlişini mümkün edən metafizik vasitə kimi qəbul olunur.

Merac səhnəsində mühüm semantik funksiyaya malik digər obrazlar mələklərdir. Hər iki məktəbdə onlar ilahi aləmin sakinləri və peyğəmbərin səmavi yüksəlişinin müşayiətçiləri kimi təqdim olunurlar. Təbriz miniatüründə mələklər kompozisiyanın demək olar ki, bütün səthini əhatə edərək ilahi aləmin dinamikliyini və kosmik hərəkəti ifadə edirlər. Müxtəlif istiqamətlərdə uçan fiqurlar, rəngarəng qanadlar və alov dilləri kompozisiyaya ritmik dinamika qazandırır. Onların bəzilərinin buxurdan, tac və müxtəlif qablar daşması Merac hadisəsinin müqəddəs mərasim xarakterini gücləndirir. Beləliklə, mələklər burada yalnız müşayiətçi fiqurlar deyil, kosmik hadisənin fəal iştirakçıları kimi çıxış edirlər. Moğol miniatüründə də mələklər qanadlı, gənc insan sifətli varlıqlar kimi təqdim olunmuşdur. Bu təsvir prinsipi İslam dini ənənəsi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Belə ki, “Mələklərin transsendental təbiətini antropomorfik formada təsvir etmək o qədər də çətin deyildi. Çünki Quran və hədisdən ibarət fundamental İslam mənbələri mələklərin insan formasına keçə biləcəyini və onların peyğəmbərlərə, nadir hallarda isə səhabələrə və möminlərə insan formasında göründüyünü təsdiqləyir. Bu baxımdan, mələkləri insan formasında fiziki varlıqlar kimi təsvir etmək təbiidir” (Kancał-Ferrari, 2021). Bununla yanaşı, Moğol miniatüründə mələklərin kompozisiyada yerləşdirilməsi daha nizamlı və tarazlıdır. Onların baxış istiqamətləri və jestləri diqqəti peyğəmbər fiquruna yönəldərək kompozisiyanın mərkəzini vizual şəkildə vurğulayır. Bu xüsusiyyət Moğol saray rəssamlığında müşahidə olunan kompozisiya sabitliyi və tarazlıq prinsipini əks etdirir. Hər iki məktəbdə mələklərin zahiri görünüşü diqqətəlayiq dərəcədə oxşardır. Zərif bədən quruluşu, uzun saçlar, iri çoxrəngli qanadlar və gənc simalar onların maddi dünyaya aid olmayan varlıqlar kimi təqdim edilməsinə xidmət edir. Rəssamlar mələkləri müəyyən cinsiyyət xüsusiyyətləri ilə fərqləndirməmiş, onları idealizə olunmuş və mənəvi varlıqlar kimi təsvir etmişlər. Bu yanaşma İslam təsviri ənənəsində mələklərin cismani deyil, ruhani mahiyyət daşıması haqqında təsəvvürlə uzlaşır.

Moğol miniatüründə diqqəti cəlb edən ikonoqrafik elementlərdən biri də başı ətrafında nur haləsi ilə təsvir edilmiş şir fiqurudur. Şir obrazı İslam ikonografiyasında müxtəlif semantik mənə qatlarına malik olsa da, Merac kompozisiyalarında, xüsusilə İran-şir təsviri ənənəsində, Həzrət Əlinin ("Əsədullah" – Allahın şiri) simvolik təəcəssümü kimi şərh edilir. Merac səhnəsini təsvir edən müxtəlif miniatürlərə aid

muzey kataloqları (məs: Smithsonian National Museum of Asian Art) və müasir ikonoqrafik tədqiqatlar da Merac səhnələrində yuxarı sol hissədə yerləşdirilən şir fiqurunu Həzrət Əlinin rəmzi kimi izah edir. Bu baxımdan şirin nur haləsi ilə təqdim olunması onun adı heyvan təsviri deyil, müqəddəs semantik status daşıyan ikonoqrafik element olduğunu göstərir. Diqqətəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, müqayisə olunan Təbriz miniatüründə Həzrət Əliyə işarə edən ayrıca ikonoqrafik element müşahidə olunmadığı halda, Moğol nümunəsində onun simvolik iştirakı haləli şir vasitəsilə ifadə edilmişdir. Beləliklə, Merac kompozisiyası Moğol məktəbində yalnız peyğəmbərin səmavi yüksəlişini deyil, həm də şir ikonoqrafiyasında mühüm yer tutan Əli kultuna işarə edən əlavə semantik qat qazanmışdır.

Beləliklə, Merac kompozisiyasında Buraq və mələklər hər iki məktəbdə peyğəmbərin ilahi yüksəlişini ifadə edən ortaq ikonoqrafik elementlər kimi çıxış edir. Lakin Təbriz məktəbində bu elementlər daha dinamik və metafizik məkanın qurulmasına xidmət etdiyi halda, Moğol məktəbində onların təqdimatı daha nizamlı kompozisiya prinsipi və tarixi-məkan konteksti ilə uzlaşır. Bu xüsusiyyətlər eyni ikonoqrafik sistem daxilində semantik vurğuların müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdiyini göstərir.



Şəkil 6

Merac, 17-ci əsrin ikinci yarısı Moğol miniatürü. V&A muzeyi.
https://media.vam.ac.uk/collections/img/2017/KC/2017KC2258_2500.jpg

Nəticə

Aparılmış müqayisəli təhlil göstərir ki, Təbriz və Moğol miniatür məktəbləri eyni İslam ikonoqrafik ənənəsinə mənsub olsalar da, həmin ənənəni fərqli tarixi, siyasi və mədəni mühitlərdə müxtəlif semantik çalarlarla ifadə etmişlər. Hər iki məktəbdə əsas ikonoqrafik elementlər ortaq dini mənbələrdən qidalanır və İslamın müqəddəslik anlayışını vizual şəkildə ifadə edir. Bununla yanaşı, bu elementlərin semantik funksiyası onların daxil olduqları ideoloji və estetik kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Həmçinin, təhlil göstərir ki, Təbriz miniatür məktəbində ikonoqrafik sistem daha çox metafizik dünya modelinin, sufi-estetik düşüncənin və Səfəvi dövlət ideologiyasının ifadəsinə yönəlmişdir. Burada müqəddəslik əsasən peyğəmbərlər, mələklər və ilahi məkan vasitəsilə təqdim edilir, kompozisiyalar isə real məkanı deyil, mənəvi aləmi simvolizə edir. Moğol miniatür məktəbində isə eyni ikonoqrafik motivlər imperiya ideologiyası, saray mədəniyyəti və Hindistanın çoxmədəniyyətli mühiti ilə sintez olunaraq yeni semantik mənə qazanmışdır. Xüsusilə hökmdarların nur haləsi ilə təsvir edilməsi, Merac kompozisiyasında haləli şir obrazının meydana çıxması və memarlıq elementlərinin daha konkret təqdim edilməsi dini simvolların siyasi legitimlik konsepsiyası ilə əlaqələndirildiyini göstərir.

Ədəbiyyat

- Arnold, T. W. (1928). *Painting in Islam: A study of the place of pictorial art in Muslim culture*. Clarendon Press.
- Bozcu, P. (2015). İslam kültüründe tasvir adabı: Minyatür sanatı. *Artı 90 Dergisi*, 10, 55–59.
- Brend, B. (2002). Jamāl va Jalāl: A link between epochs. S. R. Canby (Red.), *Safavid art and architecture* (32–36). British Museum Press.
- Burckhardt, T. (1997). Dini sanat. G. Avani (Red.), *Hikmet ve sanat (Makaleler)* (M. Kanar, Çev., 196). İnsan Yayınları.
- Dadi, I. (2014). Miniature painting as Muslim cosmopolitanism. F. Orsini, K. Sheikh, & S. B. Hussain (Red.), *After Timur left: Culture and circulation in fifteenth-century North India* (73–92). Oxford University Press.
- Həsənova, N. (2023). Orta əsr şərq miniatür sənətində təsvir yozumları və mədəniyyətlərarası paralellər. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 5(2), 112–118.
<https://doi.org/10.36719/2706-6185/52/112-118>
- Həsənzadə, C. (2014). *Təbrizin şahirli nağılları*. IRS Publishing House.
- Məmmədova, L. (2022). Moğol və Təbriz miniatür üslublarının sintezi və semantik xüsusiyyətləri. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 16(5), 45–50.
- Kançal-Ferrari, N. (2021). Meleklerin kanatları: Miraç sahnelerinde iki âlem arasındaki elçilerin görselleştirilmesi. A. Taşkent & N. Kançal-Ferrari (Red.), *Osmanlı kültür ortamında Miraç ve yolculuk durakları: Edebiyatta, müzikte ve resimli elyazmalarında Miraç ve İslamın üç kutsal şehri* (Cilt 1). Dergâh Yayınları.
- Kazan, H. (2010, 19 mart). *Prophet Muhammad in miniature*. Last Prophet.
<https://www.lastprophet.info/prophet-muhammad-in-miniature>
- Konak, R. (2013). İslam'da tasvir yasağı sorunu ve minyatür sanatı. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(1), 967–988. https://doi.org/10.9761/JASSS_537
- Mehdi, N. (1996). *Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti*. Elm.
- Namazova, S. (2025). Ecological feminist perspectives on the representation of the synergy between nature and women in the context of the Tabriz miniature art school. *Proceedings of the Contribution of Culture to Ecological Sustainability (CCES 2024)* (265–278). Atlantis Press.
- Smithsonian National Museum of Asian Art. (t.y.). *Journey of the Prophet to Heaven (Object No. S1986.253)*. Smithsonian Institution. <https://asia-archive.si.edu/object/S1986.253/>

Yaşayış məskənlərinin və evlərinin keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolu (Şəki-Zaqatala zonasının yaşayış evləri)

Sevil Mirzəliyeva 

Xülasə. Əlverişli təbii-coğrafi şəraiti olan Azərbaycan ərazisi dünyada insanın formalaşdığı ilk məskənlərdən biri hesab olunur. Davamlı olaraq yaşayış məskənləri olmuş bu torpaqlar cəmiyyət tarixinin müxtəlif mərhələlərini özündə əks etdirən zəngin abidələr diyarıdır. Bu abidələr əsasən ibtidai insanların sığınacaqları olmuş təbii və süni mağaralardan başlayaraq yaşayış məskənlərinin qədim dövrlərdən indiki dövrə qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunu əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələridir. Yaşayış məskənlərinin təkamülünün öyrənilməsi xalqın maddi mədəniyyətinin, etnoloji xüsusiyyətlərinin və ənənəvi tikinti sənətinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xalq yaşayış evlərinin formalaşmasında təbii-coğrafi şərait, əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti, yerli tikinti materialları və digər amillər müəyyən edici rol oynamışdır. Bu amillərin təsiri ilə xalq yaşayış evləri müxtəlif tipdə və növdə olmuş, sadə formalı ilkin yaşayış məskənlərindən müasir yaşayış evlərinə qədər uzun və tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu baxımdan ölkə ərazisində təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq hər zonanın özünə məxsus yaşayış evi fondu formalaşmışdır. Məqalənin məqsədi yaşayış məskənlərinin tarixi inkişaf yolunu nəzərdən keçirmək, həmçinin Şəki-Zaqatala zonası ərazisində əhalinin yaşayış evləri fondunu təşkil edən müxtəlif tipli evlərin etnoqrafik və memarlıq xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır.

Açar sözlər: yaşayış məskənləri, Şəki-Zaqatala zonası, işıqlı evlər, buxarı, divar peçi, abidə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix-Memarlıq Qoruğu, Şəki, Azərbaycan

E-poçt: sevil.mirzeliyeva55@gmail.com

Daxil oldu: 6 Aprel 2026; 22 İyul Qəbul edildi: 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The Historical Development of Human Settlements and Residential Houses (Residential Houses of the Sheki-Zaqatala Region)

Sevil Mirzaliyeva 

Abstract. The territory of Azerbaijan, characterized by favourable natural and geographical conditions, is considered one of the earliest regions of human settlement in the world. Continuously inhabited throughout history, these lands constitute a realm rich in monuments reflecting different stages of societal development. These monuments are tangible cultural heritage reflecting the historical evolution of settlements from ancient times to the modern era, starting from natural and man-made caves that

primarily served as shelters for primitive humans. Investigating the evolution of human settlements is of paramount importance in terms of examining the material culture, ethnological characteristics, and traditional building craftsmanship of the population. Natural and geographical conditions, economic activities, local building materials, construction techniques, social life, and family-domestic relations served as primary factors in shaping traditional vernacular dwellings. Under the influence of these factors, vernacular housing acquired diverse typological characteristics, undergoing a long and complex development from simple primitive shelters to modern residential structures. Accordingly, distinct regional housing stocks emerged across the diverse physical-geographical zones of Azerbaijan, adapted to local conditions. The objective of this article is to provide an overview of the historical development of settlements, as well as to analyse the ethnographic and architectural characteristics of the various dwelling types that comprise the housing stock in the Sheki-Zaqatala region.

Keywords: human settlements, Sheki-Zaqatala region, “ishigli evler” (daylit houses), “bukhari” (open fireplace), wall stove, monument

State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan Sheki “Yukhari Bash” National Historical-Architectural Reserve, Sheki, Azerbaijan

E-mail: sevil.mirzeliyeva55@gmail.com

Received: 6 April 2026; Accepted: 22 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Azərbaycan insan və bəşəriyyət tarixinin ən qədim beşiklərindən biri kimi dərin və zəngin köklərə malikdir. Ölkəmizin ərazisində həyatın çox erkən dövrlərdən başladığını təsdiq edən Azıx mağarasındakı tapıntılar, Qobustan və Gəmiqayadakı qayaüstü rəsmlər, eləcə də Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə məxsus maddi-mədəniyyət nümunələri minilliklər əvvəl bu torpaqlarda zəngin və özünəməxsus sivilizasiyanın mövcudluğunu sübut edir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində ulu əcdadlarımız bu əzəli torpaqlarda məskən salmış, təbii mühitə uyğunlaşaraq özlərinə sığınacaqlar və ilk yaşayış məskənləri yaratmışlar. İbtidai mağaralardan başlayaraq müasir dövrə qədər davam edən bu tarixi inkişaf yolu xalqımızın memarlıq, tikinti mədəniyyəti və həyat tərzinin formalaşmasında mühüm mərhələ təşkil edir.

Məhz bu tarixi-mədəni kontekstdə ölkənin coğrafi rəngarəngliyi və təbii xüsusiyyətləri yerli yaşayış evlərinin memarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Azərbaycanın ən füsunkar və tarixi bölgələrindən biri olan Şəki-Zaqatala zonası özünəməxsus təbii landşaftı, relyefi və iqlim şəraiti ilə seçilir. Bu coğrafi mühit əsrlər boyu yerli əhalinin tikinti adətlərini, material seçimini və məkan planlaşdırmasını müəyyənləşdirmişdir. Bölgənin qədim yaşayış məskənləri və evləri xalqın əsrlər boyu topladığı tikinti təcrübəsinin, estetik zövqünün və həyat tərzinin canlı daşıyıcısıdır.

Metodlar

Tədqiqatda tarixi-müqayisəli, etnoqrafik və memarlıq təhlili metodlarından istifadə olunaraq ölkə ərazisində yerləşən yaşayış məskənlərinin və yaşayış evlərinin inkişaf mərhələləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Mənbələrin müqayisəli təhlili, mövcud elmi ədəbiyyatın ümumiləşdirilməsi və

memarlıq-planlaşdırma xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi əsasında yaşayış məskənlərinin formalaşmasına təsir göstərən tarixi, sosial və təbii amillər müəyyən edilmişdir.

Nəticələr

Şəki-Zaqatala ərazisində yaşayış məskənlərinin və yaşayış evlərinin keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolunu özündə əks etdirən tikililər – yaşayış evləri bölgənin uzunmüddətli tarixi inkişafının, etnomədəni xüsusiyyətlərinin və yerli memarlıq ənənələrinin formalaşmasının mühüm göstəricilərindən biri olmuşdur. Bu tikililər yalnız məişət tələbatını ödəyən yaşayış məkanları deyil, həm də xalqın memarlıq təfəkkürünü, inşaat texnologiyalarını, estetik zövqünü və sosial-mədəni həyat tərzini özündə əks etdirən qiymətli maddi-mədəni irs nümunələridir. Tarixi-memarlıq dəyərində malik olan bu yaşayış evlərinin qorunması, bərpası və gələcək nəsillərə ötürülməsi milli memarlıq irsinin davamlılığının təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, Şəki şəhərində və zonanın digər yaşayış məntəqələrində yerləşən tarixi yaşayış evlərinin (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarında dəyişiklik edilməsi haqqında Qərar, 2021) mühafizə olunması ölkənin mədəni irs siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Müzakirə

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində yaşayış məskənlərinin formalaşması Paleolit dövründən (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, s. 16) başlanmışdır. Əldə edilmiş elmi faktlar təbii və süni sığınacaqlardan müasir kənd, qəsəbə və şəhərlərə qədər uzanan məskunlaşma prosesinin təkamülünü və inkişaf mərhələlərini izləməyə imkan verir. İnsanların hələ fiziki və tarixi inkişafının ən qədim çağlarında bir canlı varlıq kimi, daldalanacağa və sığınağa yemək-ichmək qədər təbii ehtiyacları olmuşdur. İbtidai insanların ilk yaşayış məskənlərinin yaradılmasında coğrafi mühitin, o cümlədən iqlim və landşaftın böyük təsiri olmuşdur. Arxeoloq İ. M. Cəfərzadə “Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü” adlı məqaləsində yazır ki, ibtidai insanlar Azərbaycan şəraitində çay kənarlarında, meşələrdə, qaya altında və mağaralarda yaşamışlar. Qayaaltı sığınacaqlarda və mağaralarda yaşayan insanlar özlərini istidən, soyuqdan qoruyur və əldə etdikləri odu, topladıqları ərzağı da burada mühafizə edirdilər. Təbii mağaralar insanların ilk başlanğıc sığınacağı hesab edilir (Cəfərzadə, 1956, s. 11-12).

Təbii mağaralarda yaşayan ibtidai insanlar ilk zamanlar mağaradaxili şəraitə uyğunlaşmağa başlamış, orada heç bir süni dəyişiklik etmək iqtidarında olmamışdılar. Lakin, tarixi inkişaf prosesinin sonrakı mərhələlərində insanlar təbii materiallardan (daşdan, ağacdən, sümükdən və s.) əmək alətləri hazırlamaq vərdişlərinə yiyələndikcə, mağaradaxili yerləşmələrdə divar açırımları düzəltmək, yanan odun tüstüsünü bayıra çıxarmaq üçün tavandan bacalar açmaq kimi zəruri işləri görməyə başlamışdılar. Beləliklə, ibtidai insanların təbii mağaraları öz iradələrinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq və təkmilləşdirmək vərdişləri nəticəsində yaşayış məskənlərinin yeni bir tipi – süni mağara məskənləri yaranmışdır. Süni mağaralar bir məskən kimi çox uzun bir inkişaf prosesi keçirmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ibtidai insanlar süni mağaralardan yalnız yaşamaq üçün deyil, özlərini dəfn etmək üçün də istifadə etmişdilər (Salamzadə və Sadıqzadə, 1961, s. 9).

Azərbaycanın cənub əyalətlərində vaxtilə Manna və Midiya dövlətlərinə məxsus olan ərazilərdə xeyli təkmilləşdirilmiş bir formada süni mağaralara – mağara mədfənlərinə təsadüf olunur. Fəxrək, Dükani-Davud, Səhneyi-utaqi-Fərhad adları ilə məşhur olan mağara mədfənləri, aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinə görə Midiya dövrünə, qismən isə Manna dövləti dövrünə aid olunaraq e.ə. VIII əsrdən VI əsrdək olan dövrü əhatə edir (Rzayev, 1992, s. 42). Mağara mədfənlərinin öyrənilməsi qədim yaşayış məskənlərinin memarlığı və planlaşdırılması haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Midiya mağara mədfənləri, adətən, bir-birinə yanaşı iki küyüldən (yerləşgədən) ibarət olur. Qabaq küyül Azərbaycanda geniş yayılmış ant tipli evlərin eyvanına oxşayan görkəmdə fasad tərəfdən iki sütuna malikdir. İkinci küyül eyvanın arxasında yerləşərək, onunla xüsusi boşluq vasitəsilə əlaqələndirilir. Mağara mədfənləri insanların özlərini müdafiə edə bilmələri üçün bir qayda olaraq yer səthindən xeyli hündürdə, dik qayalarda çapılmış olurdu.

Adları sadalanan tikililər – mağara mədfənləri bəzi mənbələrdə qaya sərdabələri (Rzayev, 1992, s. 42) kimi də qeyd olunur. Məlum olduğu kimi, qədim insanlar mağaralardan yalnız yaşayış məskəni kimi deyil, özlərini dəfn etmək üçün də istifadə etmişdilər, bu baxımdan həmin tikililərin sərdabə adlandırılması təsadüfi deyildi.

Mağara tipli yaşayış məskənlərinin inkişafının sonrakı mərhələlərində, insanlar daş hörgü vərdişinə yiyələndikdən sonra yaşayış yerlərinin tikilişi tədricən dik qayalardan, dağlardan dağ yamaclarına köçürülmüş oldu. Yaşayış məskənlərinin yeni mövqelərdə tikintisi yeni memarlıq xüsusiyyətlərinə malik yaşayış evi tipinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu tip evlər qarşısında daşdan tikilmiş eyvanla bir küyüldən ibarət olurdu. İlk mərhələdə küyülün eyvana bitişik qabaq divarı daşdan hörülür, arxa və yan divarlarını isə yoxuşun dik çapılmış səthi əvəz edirdi. Sonralar getdikcə arxa və yan divarlar da daş hörgüsü ilə əvəz olunaraq, süni mağara tipli məskənlər *qaradam* (Salamzadə və Sadıqzadə, 1961, s. 13–14) formasına keçid etmiş oldu.

Beləliklə, Neolit dövründə Azərbaycanı özünə məskən etmiş insanların tikinti fondunda təbii və süni mağara, qazma, yarımqazma, çay daşı, çiy kərpic, möhrə palçıqdan hörülmüş dördkünc və dairəvi planda olan bir yerləşgəli yaşayış tikintiləri mövcud idi (Həbibullayev, 1959, s. 16–19, 24; Həsənova, 2020, s. 165). Bu evlərdə açıq ocaq, taxıl quyusu, bəzilərinə ərzaq və heyvanların saxlanması üçün xüsusi yerlər olurdu. Zaman keçdikcə, istehsal qüvvələrində baş vermiş inkişaf nəticəsində əhalinin tikinti mədəniyyətində də dəyişikliklər baş verir, bu da yeni-yeni yaşayış evi tipləri və növlərinin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Xalq yaşayış evi tiplərinin yaranmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat materialları, tikinti texnikası, ictimai həyat və ailə məişəti müəyyən edici rol oynamışdır. Məhz bu təsirlər nəticəsində xalq yaşayış evləri müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlər qazanmış, təbii mağaralardan (zağa, kaha, sığnaq, kühül) müasir yaşayış evlərinə kimi mərhələli inkişaf prosesi keçmişdir. Azərbaycanın müxtəlif təbii-coğrafi zonalarında mövcud şəraitə uyğun olaraq hər zonanın özünəməxsus yaşayış evi fondu formalaşmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, xalq yaşayış evlərinin tip və növlərinin yaranmasında, inkişafında hər zonanın özünəməxsus tikinti materiallarının və onların istehsalının olması əsas rol oynamışdır. Bu baxımdan ta qədimdən Şəki-Zaqatala ərazisində bişmiş kərpic və kirəmit istehsalının (Nəbiyev, 2023, s. 137–138) olması zonanın yaşayış evlərinin tikintisinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. Araşdırmaların nəticələrinə əsasən, xalq yaşayış evləri xalqın həyatını, məşğuliyyətini öyrənmək üçün ən etibarlı maddi mədəniyyət abidələri sayılır. Bu məqsədlə bütün dünyada olduğu kimi, ölkə ərazisində də yaşayış zonalarında fərdi yaşayış evlərini öyrənmək, tip və növlərini müəyyən etmək üçün zona əhalisinin yaşadığı evlərdə, həmçinin yazılı mənbələrdə araşdırmalar aparılmış, əhalinin tikinti mədəniyyəti öyrənilmişdir. Hələ XX əsrin I yarısından yerli alimlər tərəfindən təşkilatlanmış şəkildə, elmi əsaslarla yaşayış evlərinin öyrənilməsinə başlanılmışdır (Abbaszadə, 2022). Belə ki, 1921-ci ildə M. H. Vəliyevin “Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerklər” adlı etnoqrafik problemləri əhatə edən əsəri çap olunmuşdur. Həmin illərdə (1923-cü ildə) Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti yaradılmışdır. Cəmiyyətinin fəaliyyəti maddi və mənəvi mədəniyyətin, o cümlədən ənənəvi evlərin öyrənilməsində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Üç şöbədən (1. Türkooloji, 2. İctimai iqtisadi və 3. Tarixi-etnoqrafik) ibarət olan cəmiyyət Azərbaycanı elmibaxımdan hərtərəfli və dərinlən

tədqiq edib öyrənməyi qarşısınıaməqsəd qoymuşdur. “Cəmiyyətin “Xəbərlər”ində ilk Azərbaycan etnoqraflarından Q. T. Qaraqaşlının, Ə. K. Ələkbərovun, M. V. Quliyevanın, D. Şərifovun dərc etdirdikləri yazılarda xalqımızın maddi mədəniyyəti – yaşayış evləri haqqında ətraflı məlumatlar toplanmışdır.

“Tarixi inkişaf prosesində Şəki-Zaqatala yaşayış evləri sadə yarımqazma tiplərindən mərtəbəli və eyvanlı memarlıq üslublarına doğru mürəkkəbləşmə yolu keçmiş, yerli xalqların məişət tərzilə sıx bağlı şəkildə təkamül etmişdir” (Məmmədova, 2021, s. 115). Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin vaxtilə istifadəsində olmuş və hazırda istifadə etdiyi yaşayış evləri, yerli əhali tərəfindən bir neçə adda səciyyələndirilmişdir. Yerli əhali yaşadıkları fərdi yaşayış evlərini onların plan quruluşu, tikildikləri inşaat materialının növü, tikinti qayda və üsulları, eləcə də başqa əlamətlərinə görə bir-birindən fərqləndirirdilər. Həmin evlər əhali tərəfindən zona daxilində şərti olaraq aşağıdakı adlarla (Nəsirli, 1975, s. 43) təsnif olunmuşdur:

1. Pəyə evlər; 2. Daxma evlər; 3. Kərtmə evlər; 4. Cığ evlər; 5. Cımqa evlər; 6. Çubuqhörmə və ya çitəmə evlər; 7. Daxal evlər; 8. Daşqura evlər; 9. Qışlaq çoban yaşayış evi (dəyə) və ya qazmalar; 10. Qala yaşayış evləri; 11. Işıqlı evlər (qədimi, ənənəvi, müasir işıqlı evlər). Işıqlı evlər qrupundan olan evlər özlərinin plan quruluşları, daxilindəki məişət memarlıq elementləri və tikiliş texnikasının müxtəlifliyi ilə də bir-birindən fərqlənir. Məhz bu fərqlər nəticəsində bu tip evlər üç qrupa bölünür: 1. Qədimi işıqlı evlər, 2. Ənənəvi işıqlı evlər, 3. Müasir işıqlı evlər.

Bütün bu fərdi yaşayış evi tipləri ayrı-ayrılıqda uzun illər, əsrlər boyu müxtəlif ictimai-iqtisadi dövrlərdə yaranmış, formalaşmış, özünün sadə formasından müasir inkişaf səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Odur ki, yaşayış evləri zona əhalisinin keçirdiyi həyat tərzini və mövcud olduqları yerin təbii iqlim şəraitinin təsirlərinin izlərini özündə saxlamışdır. Bu cəhətdən adları sadalanan ev tipləri xalqın ictimai həyat və maddi mədəniyyət tarixinin şahidləri kimi qalır. Hazırda Şəki-Zaqatala zonasının ərazisində əhalinin istifadəsində olan fərdi ailə yaşayış evləri fondunu təşkil edən evlərin az hissəsi XVIII əsr, bir qismi XIX əsr, çoxu isə XX əsrin əvvəllərində inşa edilən evlərdir. Bu baxımdan zonanın yaşayış evləri fondunun tərkibi müxtəlif xüsusiyyətli yaşayış evi tipləri ilə zəngindir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ölkə ərazisində təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq hər zonanın özünəməxsus yaşayış evi fondu formalaşmışdır, bununla yanaşı, hər zonanın özünün tərkibində olan hər bir rayonun (şəhərin) xüsusi memarlıq üslubu ilə seçilən yaşayış evləri formaları da yaranmışdır. “Şəki-Zaqatala zonasının coğrafi-iqlim şəraiti və yerli tikinti materiallarının (çiy kərpic, daş, ağac) xüsusiyyətləri bölgənin yaşayış evlərinin təkamülündə, xüsusən də evlərin plan-məkan quruluşunun formalaşmasında əsas rol oynamışdır” (Əhmədov, 2020, s. 47). Bu cəhətdən Şəki evləri bir sıra tipik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Şəki şəhəri uzun əsrlər boyu böyük bir ərazinin inzibati mərkəzi olmuşdur (Nəsirli, 1975, s. 131). Bu səbəblə də ərazinin varlı, zadəgan hissəsi (tacirlər, ipək, gön və digər sənaye sahibləri, sənətkarlar, məmurlar) burada yaşamağa üstünlük vermişdilər. Onların ehtişamlı ictimai və yaşayış binaları, Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş Şəki xanovların yaşayış iqamətgahı, XIX əsr Avropa şəhərlərinə xas iki-üç mərtəbəli çoxyerləşgəli yaşayış evləri də burada tikilmişdir. Təbiidir ki, belə bir inkişaf etmiş tikinti mədəniyyətinə malik olan Şəki şəhəri bütün zonaya təsir etməmiş olmazdı. Kəndlərdə sakin olan varlı kəndlilər də öz evlərini Şəki şəhəri evlərinə oxşatmağa cəhd etmişdilər. Nümunə olaraq, Şəkinin Baş Layısqı kəndindəki Yüzbaşı Surxaya məxsus olan iki mərtəbəli yaşayış evini (tikinti tarixi binanın fasadında hicri təqvimilə 1323-cü il qeyd olunub) və başqalarını göstərə bilərik. Bunun nəticəsidir ki, Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi zonasının bütün şəhər, qəsəbə və kənd əhalisinin yaşayış evi fonduna

nəzər saldıqda orada Şəki şəhərinin tikinti mədəniyyətinin təsiri altında inşa edilmiş, memarlıq və tikinti texnikası cəhətdən tam oxşarlıq təşkil edən çoxlu sayda tikintilərə rast gəlinir.

Şəkiddə (xüsusən kəndlərdə) təsərrüfatın əsas sahələrini ipəkçilik, tütüncülük və əkinçilik təşkil etdiyi üçün inşa edilən evlərdə ipəkqurduların bəslənməsi üçün çardağ hissəsinə daha çox diqqət yetirilirdi. Belə ki, bir çox evlərdə çardağ yerləşməsinin döşəməsindən 1-1,5 metr hündürlüyə kimi ağac dirəklər və ya kərpic sütunlar işlənərək, çardağ konstruksiyası onların üzərində qurulurdu. Bu da dam çardağının həcmi genişlənməsinə səbəb olurdu. Belə tipdə qurulan dam çardaqları nəinki ipəkqurduların bəslənməsi, həmçinin tütün qurudulması üçün də əlverişli hesab olunurdu. Eyni zamanda, kənd əhalisi məşğul olduqları təsərrüfat növündən asılı olaraq həyatı torpaq sahələrində yaşayış evindən başqa, əlavə talvarlar, yardımçı tikililər də inşa edirdilər.

XVIII-XIX əsrlərdə Şəki ipək istehsalında bütün Qafqazda əsas yer tuturdu (Salamzadə və Sadıqzadə, 1961, s. 145–146). Həmin tarixi mərhələdə Şəki qonşu ölkələrlə geniş ticarət münasibətləri qurmuş, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş peşəkar və kустar sənayeyə sahib idi. İpəkçilik sənayesinin sürətli inkişafı bir çox sahələrin: sənətkarlıq, ticarət, iqtisadiyyatın yüksəlişi ilə yanaşı, yeni-yeni yaşayış evlərinin, mülklərin tikintisinə də səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə Şəkili sahibkarlar əldə etdikləri gəlirlərdən fabrik, sex, dükən binaları ilə yanaşı, yaraşığı yaşayış evləri də inşa edirdilər. Bu cür evlər əsasən şəhərin mərkəzində, ticarət küçəsində inşa edilirdi. Ticarət küçəsində (Salamzadə və b., 1979, 64 s.) inşa edilən evlər, adətən, iki və ya üç mərtəbəli olurdu. Birinci mərtəbədə dükənlər, emalatxanalar, istehsalat sahələri, ikinci mərtəbədə isə ailə üzvlərinin yaşayışı üçün otaqlar nəzərdə tutulurdu. Eyni dövrdə Şəkiddə sənətkarlar məhəllələrində inşa olunan evlər də öz fərdiliyi ilə seçilirdi.

İndi isə, Şəki şəhəri ərazisində günümüzə gəlib çatan zona əhalisinin tikinti fonduna daxil olan bir neçə yaşayış evinin memarlıq və tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə tanış olaq.

Şəkil 1

M. F. Axundovun evi (inv. nömrəsi 5688)



Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M. F. Axundovun doğulub, uzun müddət yaşadığı ev (Məmmədova, 2008, s. 59) Şəki şəhəri, Gəncəli məhəlləsində yerləşir. Yazılı mənbələrdə evin 1800-cü illərdə tikildiyi deyilir. Yaşayış evini zona əhalisinin təsnif etdiyi işıqlı evlər tipinə (ənənəvi işıqlı evlər) aid etmək olar. Niyə bu tip evlər “ışıqlı evlər” adlandırılmışdır? – Bu ad həmin evlərin daxili hissələrinin qara dam, qazma və sairə pəncərəsiz evlərə nisbətən işıqlı olması nöqtəyi-nəzərdən verilmişdir. Azərbaycanın görkəmli etnoqrafı Ə.Ələkbərov da ölkə ərazisində bu tip evləri şərti olaraq *ışıqlı evlər* (Nəsirli, 1975, s. 80) adlandırmışdı. Memarlıq ədəbiyyatında isə, bu cür evlər “ant evlər” adı ilə də ifadə edilir.

Bir mərtəbəli yaşayış evi iki otaq, bir eyvan və zirzəmidən ibarətdir. Evin bünövrəsi və zirzəmi qatı çay daşından, divarları isə kvadrat formalı olan çiy kərpicdən hörülmüşdür. Evin otaqlarından biri böyük, o birisi isə kiçikdir. Hər iki otağın hündürlüyü 230 sm-dir. Otaqların tavanı açıqdır, tirlərin üzəri əlavə taxta ilə örtülməmişdir.

Böyük otağın ikitaylı bir qapısı eyvana, ikinci qapısı isə kiçik otağa açılır. Həmin otağın bir pəncərəsi eyvana, iki eyni ölçülü pəncərəsi isə arxa divardan həyəmə açılır. Otağın baş divarında ortada buxarı, onun hər iki yanında iki ədəd (biri kiçik, o biri böyük həcmli olmaqla) taxça yerləşir. Otağın digər divarları da bu cür məişət memarlıq elementləri ilə zəngindir. Kiçik otağın ön divarında eyvana açılan ikitaylı qapı, sol divarında böyük həcmli iri taxça yerləşir. Həmin dövrə taxçaya böyük ərzaq sandığı, həmçinin qab-qacaq da qoyulardı. Taxçanın yanında buxarı, onun da yanında kiçik həcmli taxça vardır. Digər divarda həyəmə açılan bir ədəd pəncərə yerləşir. Hər iki otağın pəncərələri döşəmədən 60 sm, yük yerləri 20 sm, kiçik və iri həcmli taxçalar isə 100 sm hündürlükdə yerləşir. Hər iki otağın dörd divarı boyaboy rəflə təchiz edilmişdir.



Evin eyvanı iki tərəfdən divar, ön tərəfdən isə 6 ədəd ağac sütunla əhatə edilmişdir. Eyvanın uzunluq divarında iki qapı və bir pəncərə açırından başqa, iki otaq qapıları arasında iri həcmli taxça da mövcuddur. Yan divarların birində isti havalarda yemək hazırlamaq üçün ocaq yeri, digərində isə çardağa qalxmaq üçün pilləkən quraşdırılmışdır. Otaqlarda olduğu kimi, eyvanın da divarları boyu rəf mövcuddur. Yaşayış evinin divarları ağ torpaqdan hazırlanmış singir suvaqla süvanmışdır. Evin dördsinəli (yamaqlı) dam örtüyü əvvəl taxta olmuş, lakin XIX əsrin ikinci yarısından sonra kərəmitlə (Nəsirli, 1975, s. 102–103) örtülmüşdür. Zonanın hər yerində olduğu kimi, evin buxarlarının tüstüsü çardağın altına çıxır.

XVIII əsrdə bu tip evlərin yığışdırılması, səliqə-sahmana salınması özünün daxili məişət memarlıq elementləri əsasında aparılırdı. Belə ki, döşəmə xalça-palazla örtülər, yorğan-döşək yük yerlərinə, bir çox əşyalar da taxçalara yığılardı. Qab-qacaq da rəflərə düzülərdi. Divarın içində xüsusi olaraq hazırlanmış kiçik oyuq və ya taxçalara çirəq qoyulardı. Bu taxçalara çox vaxt çirəqdan da deyilirdi.

Evin zirzəmisində vaxtilə odun, kömür, ehtiyat ərzaq məhsulları və təsərrüfat alətləri saxlanılırdı.

1. Şirinbəy Hüseyn oğlu Şıxəliyevin yaşayış evi

Qeyd olunduğu kimi, sənətkarlığın inkişafı yaşayış evlərinin tikintisinə, memarlıq həllərinə də təsir göstərmişdir. XVIII-XIX əsrlərdə Şəkidə şəbəkə sənətinin sürətli inkişafı nəticəsində, Şəki Xan sarayında, Şəki xanovların evində tətbiq olunan bədii-memarlıq ənənələrinə – vitraj tipli şəbəkə

pəncərələrə, şəkəkə üsulu hazırlanmış tavanlara və başqa detallara xalq yaşayış evlərində də təsadüf olunurdu. Əhalinin nisbətən varlı təbəqəsinə məxsus yaşayış evlərində bu üslubda hazırlanmış pəncərələrə, qapılara, tavan naxışlarına üstünlük verilirdi. Şəhərin Ə. Haqverdiyev küçəsində (keçmiş Ağamalıoğlu küçəsi) yerləşən Şirinbəy Hüseyn oğlu Şıxəliyevlərə məxsus ikimərtəbəli yaşayış evində də şəkəkə üsulu ilə hazırlanmış pəncərələrdən istifadə edilmişdir. Sözügedən yaşayış evi *ənənəvi işıqlı evlərin* nümunələrindən biri sayılır. Evin bünövrəsi çay daşından divarları isə kvadrat formalı çiy kərpicdən inşa edilmişdir. Dördsinəli dam çardağı kirəmit yapıqla örtülmüşdür. Tikilinin əsas fasadı gündəyana – şərqə istiqamətləndirilmişdir.

Yaşayış evi ikimərtəbəli planlaşdırma strukturunda, otaqların anfilad (Salamzadə və Sadıqzadə, 1961, s. 55) sistemli yerləşdirilməsi ilə xarakterizə edilir. Evin birinci mərtəbəsində iki otaq və onların arasında dəhliz yerləşir. Həyətdən olan

giriş qapısı dəhlizə açılır və buradan isə hər iki otağa keçid qapısı mövcuddur. Qapılar ikitaylıdır. Otaqların, eləcə də dəhlizin interyeri buxarı, taxça, divar şkaflı, yük yeri, rəflə təchiz edilmişdir. Yerləşmənin döşəməsi torpaqdan olub, daxili hündürlüyü 250 sm-dir. Tavanı (səqfi) açıqdır, milaltı taxtadandır. Otaqların tavan milləri altına evin uzununa paralel iki dördkünc tir uzadılmışdır. Otaqlarda və dəhlizdə olan taxçaların eni 60 sm, hündürlüyü 70 sm, dərinliyi 40 sm, döşəmədən hündürlüyü 90 sm-dir. Yük yerinin eni 120 sm, hündürlüyü 150 sm, dərinliyi 40 sm, döşəmə səthindən hündürlüyü 30 sm-dir. Divar şkaflarının

həcmi taxçaların həcminə bərabərdir. Hər otağın iki kiçik həcmli (60×80 sm) pəncərəsi həyətdə açılır. Birinci mərtəbə ilə ikinci mərtəbə arasındakı əlaqə dəhlizdə yerləşən ensiz, yüksək mailliyi olan taxta pilləkən vasitəsilə həll edilmişdir. Otaqların divarları daxildən ağ torpaqdan hazırlanmış singir suvaqla suvanmışdır.

Evin ikinci mərtəbəsinin plan-quruluşu, demək olar ki, birinci mərtəbənin plan-quruluşunu təkrarlayır. Burada da iki böyük otaq və onların arasında dəhliz funksiyasını yerinə yetirən kiçik (2×3,3 m) otaq yerləşir. Lakin ikinci mərtəbədəki yerləşmənin birinci mərtəbədəki yerləşmələrdən əsas fərqi onların pəncərələrinin otaqların ön divarı ölçüsünə bərabər olan şəkəkədən hazırlanmış olmasıdır. Günəş şüalarının şəkəkənin rəngarəng şüşələrdən süzülərək otaqlara rəngli naxışlar salması interyerə xüsusi estetik görkəm bəxş edir.

İkinci mərtəbədəki otaqlar da buxarı, yük yeri, taxça və rəflə təchiz edilmişdir. Bu mərtəbənin də döşəməsi torpaqdan, tavanı isə eynilə birinci mərtəbədəki kimidir. Otaqların daxili hündürlüyü



Nuxa şəhərində III. Şıxəliyevin yaşayış binası:
1) fasad; 2) I mərtəbənin planı; 3) II mərtəbənin planı;

döşəmədən dam milləri üstünə düzülmüş taxta pərdilərədək 3 m-dir. Lakin döşəmədən dam milləri altına bütün hər iki otaq boyu uzadılmış qoşa tirlərə qədər olan məsafə (hündürlük) 2 m 60 sm-dir. İkinci mərtəbədəki otaqların xaricə əlaqəsi evin şimal otağı səmtində olan daş pilləkənlədir. Eni 1 m olan bu pilləkənin otaq qapısı önündə 1 m² sahəyə malik olan pilləkənbaşı sahəsi vardır. Sahənin ətrafı iki tərəfdən məhəccərlənmişdir. İkinci mərtəbəyə çıxış vəzifəsini görən bu daş pilləkənin alt boşluğuna həyət tərəfindən qapı qoyulmuş və ailə tərəfindən anbar kimi istifadə edilir. Evin ikinci mərtəbəsindəki şimal otağının pərdi taxtalarının birində onun tikilmə tarixi hicri təqvimə ilə 1240-cı il göstərilmişdir. Buradan aydın olur ki, ev XIX əsrin birinci yarısında (1824-25-ci illərdə) tikilmişdir. Evin dam çardağına ikinci mərtəbənin pilləkəninə söykənən taxta pilləkənlə qalxmaq mümkündür. Yaşayış evi həyət sahəsinin qərb tərəfində yerləşdirilmişdir.

Təsvir edilən evin yığışdırılması, səliqə-sahmana salınması yuxarıda göstərilmiş ənənəvi evlərin yığışdırılması kimidir. Qışda otaqlar buxarı vasitəsilə qızdırılır. Buxarının tüstüsü dam çardağının altına çıxır. Haqqında bəhs edilən yaşayış evi, təəssüflər olsun ki, hazırda qəzalılı vəziyyətdədir. Bu növ ikimərtəbəli ənənəvi işıqlı evlər silsiləsində olan evlər zonada, demək olar ki, çox azdır. Bunun tək-tək nümunəsi Şəki şəhərində qalmışdır.

2. Şirinovların yaşayış evi (Ağaşirinovların evi inv. nöm. 4996-33)

Xalq arasında Şirinovların yaşayış evi kimi tanınan tarixi binaya “Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 3 noyabr 2021-ci il tarixli, 338 sayılı qərarı ilə Ağaşirinovların evi (inv. nöm. 4996-33) kimi yerli əhəmiyyətli abidə statusu verilmişdir.



Yaşayış evi XX əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir. Həmin dövrdə inşa edilən yaşayış evləri işıqlı evlər tipinə mənsub olsa da, bir sıra məişət memarlıq elementlərinin forma və keyfiyyətləri ilə əvvəllər təsvir və tədqiq edilmiş yaşayış evlərindən fərqlənir. Bu qrup evlərin yerləşmələrinin pəncərələri yuxarıda təsvir edilən ənənəvi işıqlı evlərin pəncərələrinə nisbətən daha böyük səthli olub, döşəmə səthindən 60-100 sm hündürlərdə yerləşir. Bu evlərdə yerləşmələrin – otaqların daxili hündürlüyü 260-400 sm arasında, döşəməsi və tavanı taxtadan olur. Evlərin daxili daha çox işıqlıdır. Ona görə də bu evləri *müasir işıqlı evlər* tipinə aid edirlər. Şirinovlara məxsus yaşayış evi yarımsirzəmi üzərində iki mərtəbəli inşa edilmişdir. Binanın əsas fasadı cənub istiqamətinə yönləndirilmişdir. Tikintisində yerli tikinti materiallarından; sındırılmış çay, yonulmuş qaya daşından və bişmiş kərpicdən istifadə olunmuşdur. Evin zirzəmisində dörd otaq, bir dəhliz yerləşir. Otaqlara sərbəst giriş-çıkış dəhliz vasitəsilə təmin

edilmişdir. Yaşayış evinin mərtəbə planları da zirzəminin plan quruluşuna oxşardır. Belə ki, hər iki mərtəbədə mərkəzdə dəhliz, yanlarda isə otaqlar yerləşir.

Binanın birinci mərtəbəsi iki otaq (352×520 sm), dəhliz və salondan ibarətdir. Otaqlar binanın şərq, salon isə qərb istiqamətində yerləşir. Otaqları bir-biri ilə ara qapısı vasitəsilə əlaqələndirilmişdir. Eyni zamanda dəhlizdən hər bir otağa ayrıca giriş qapısı açılır. Hər iki otaqda və salonda ənənəvi işıqlı evlərə xas olan buxarı mövcuddur. Otaqların ara divarının orta hissəsində silindr formalı divar sobası yerləşdirilmişdir. Salondakı buxarı isə nəfis tərtibatda, xüsusi zövqlə işlənmişdir. Birinci mərtəbədəki otaqların, salonun və dəhlizin döşəmələri, eləcə də tavan örtükləri taxtadandır. Salonun şərq divarında iri həcmli üç divar şkaflı yerləşir. Qərb divarında dörd, cənub divarında isə iki pəncərə salonun təbii işıqlandırılmasını təmin edir. Evin ikinci mərtəbəsinə dəhlizdən qalxan dar taxta pilləkən vasitəsilə çıxış nəzərdə tutulmuşdur. İkinci mərtəbənin plan quruluşu birinci mərtəbənin plan həllini təkrarlayır.

İkinci mərtəbədəki otaqların və dəhlizin döşəmələri, eləcə də tavan örtükləri taxtadandır. Otaqların daxili hündürlüyü 380 sm, dəhlizin eni isə 204 sm təşkil edir. Dəhlizin baş hissəsində yerləşən qapı binanın ikinci mərtəbəsində yerləşən eyvana açılır. Eyvan binanın küçəyə yönəlmiş əsas fasadında kompozisiya bütövlüyünü təmin edən memarlıq elementi olmaqla yanaşı, vaxtilə binanın estetik görünüşünün formalaşmasında da xüsusi rol oynamışdır. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, inşa edildiyi dövrdə binanın fasadlarını bəzəyən eyvanlar dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Zona əhalisinin yaşayış fonduna daxil olan, yuxarıda təsvir və tədqiq olunan evlərdən (Mirzə Fətəli Axundzadənin evi ənənəvi işıqlı evlər, Şirinbəy Hüseyn oğlu Şıxəliyevin yaşayış evi ənənəvi işıqlı evlər, Şirinovların yaşayış evi isə müasir işıqlı evlər tipinə aid edilir) başqa da Şəki şəhərində və kəndlərində günümüzə gəlib çatan, maraqlı plan və fasad görünüşü ilə seçilən yaşayış evləri mövcuddur. Həmin evlərdən Şəki milyonçusu olan M. S. Əliyevin evini (hal-hazırda həmin binada pedaqoji kollec yerləşir), Dadanovların, Hüseynbəyovların evlərini, Əlicanbəyovların evini, Hacı Musa ağanın evini və başqalarını nümunə göstərə bilərik. Adları sadalanan yaşayış evləri memarlıq xüsusiyyətlərinə görə zona əhalisinin təsnif etdiyi *müasir işıqlı evlər* tipinə aid edilir. Bu tip evlərin interyeri (Məmmədova, 2008, s. 77–88) bundan əvvəl inşa edilən yaşayış evlərinin interyerindən öz müasirliyi ilə seçilir. Belə evlərin otaqlarının divar səthlərində ənənəvi işıqlı evlərdə olduğu kimi, yük yeri, sandıq dilovu (sandıq taxçası) və rəf yerləşmir. Lakin evin əşyalarının yerləşdirilməsində, səliqə-sahmanında bütün bunları müasir mebellər (həmin dövr üçün müasir sayılırdı) – çarpayı, şkaflar, şifoner, bufet, miz əvəz edirdi. Müasir mebellərlə yanaşı, yenə də bu tip evlərin interyerinin bəzədilməsində yerli sənətkarların əl işi olan, tərtibatı müəyyən dərəcədə bəzəkli portallı xatırladan dəbdəbəli buxarılara, böyük həcmli, qapılı divar şkaflarına, yenə də yerli ustaların əl işi olan divardan asılan kiçik və orta ölçülü və ya bədnüma güzgülərə (Nəbiyev, 2023, s. 141) xüsusi yer verilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində, xüsusilə də Şəki yaşayış evlərində buxarılar funksionallığı ilə yanaşı, otağın tərtibatında, interyer görünüşündə xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Xalq yaşayış evlərində “qarpızı” və “asma” (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007, s. 71) buxarılardan geniş istifadə olunurdu.

Həmin dövrdə otaqların qızdırılmasında buxarılardan daha çox silindr və ya düzbucaqlı paralelepiped formalı divar sobalarına (divar peçlərinə) üstünlük verilirdi. Adından da göründüyü kimi, divar sobaları iki otağı və ya otaqla dəhlizi birləşdirən divarın içərisində bişmiş kərpiclə döşəmədən tavana kimi hörülürdü. Sonradan üzəri qara rənglə boyanmış dəmir listlərlə bağlanırdı. Sobanın divarın içində tikilməsində məqsəd hər iki yerləşgənin eyni temperaturda qızdırılmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də əlavə yer tutmaması idi. Zona əhalisinin yaşayış fonduna daxil olan bu tip yaşayış evlərinin tikintisi XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin əvvəllərinə kimi davam etmişdir. Haqqında bəhs edilən yaşayış evləri

zonanın ipək ticarəti və sənayesi ilə məşğul olan tacirlər, sahibkarlar, sənətkarlar, yerli əhalidən olan yüksək rütbəli çar məmurları və digər varlı şəxslər tərəfindən tikilirdi.

XIX əsrin son onilliyində, 1880-ci illərdən başlayaraq, Şəkidə (Nuxada) ardıcıl olaraq bir neçə memar və mülki mühəndis şəhər memarı vəzifəsində çalışmışdır. Şəhərin tənzimlənməsi və yenidən qurulması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərə nəzarət edən yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri olan şəhər memarları, eyni zamanda Şəkidə (Nuxada) inşa edilən tikililərin layihəçiləri idilər. Həmin illərdə layihələr (Mirzəliyeva, 2025, s. 59) Yelizavetpoldakı (Gəncə) quberniya idarəsində təsdiqlənirdi. Layihələrin təsdiqi və şəhər memarının nəzarəti şəhər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edirdi. Şəhərdə yaşayış evlərinin tikintisinin həcmi nisbətən böyük olduğundan, tikintidə qırmızı xətlərə riayət olunurdu. Həmin illərdə məişət tələbləri nəzərə alınaraq inşa edilən, mürəkkəb memarlıq plan quruluşuna və tərkibinə malik olan bu evlər, bu gün də özlərinin mədəni rahatlığını qoruyub saxlamaqdadır.

Nəticə

Etnoqrafik baxımdan Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin tikinti fonduna daxil olan, günümüzə gəlib çatan yaşayış evlərinin əksəriyyətini müxtəlif plan quruluşunda olan, geniş pəncərəli, damları çardaqlı olan, bir və ikimərtəbəli işıqlı evlər tipinə mənsub yaşayış evləri təşkil edir. Işıqlı evlər məişət rahatlığı cəhətdən uzun əsrlərdən bəri zona əhalisinin istifadəsində olmuş və zaman keçdikcə ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni tələblərə uyğun şəkildə dəyişərək hazırkı formasına gəlib çatmışdır. Bu ev tipləri zonanın yerli inşaat materialları əsasında: yonulmuş qaya daşı, sındırılmış çay daşı, bişmiş və çiy kərpicdən inşa edilərək formalaşmışdır.

Coğrafi cəhətdən zonanın mərkəzində yerləşən Şəki şəhəri zona əhalisinin tikinti mədəniyyəti sahəsində də əsas yeri tutmuşdur. Zona əhalisinin yaşayış evi fondunun əksəriyyətini təşkil edən işıqlı evlər tip və növlərinin ən mükəmməl və inkişaf etmiş nümunələri Şəki şəhərində mövcuddur. Şəki şəhəri inşaat materiallarının istehsalı (Nəbiyev, 2023) işində də həmişə öndə olmuşdur. Bu səbəblə də zonanın ən bacarıqlı sənətkarları burada cəmləşmişdir. Zona əhalisinin tikinti fonduna daxil olan, etnoqrafik baxımdan yuxarıda təsvir və təhlil edilmiş üç yaşayış evi və bu qəbildən olan digər işıqlı evlər tipinə aid olan evlər, yaşayış məskənlərinin keçib gəldiyi uzun inkişaf prosesini özündə əks etdirən tikililərdəndir. Yerli inşaat ənənələrinin irsi davamı olan bu tikililər – yaşayış evləri, memarlıq plan quruluşunda, interyerində məişət rahatlığını təmin etməklə yanaşı, dəbdəbəli eksteryer görünüşü ilə aid olduqları küçənin tərtibatında, şəhərin memarlıq simasının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Ədəbiyyat

- Abbaszadə, N. A. (2022). Azərbaycan yaşayış evləri və onların antropoloji öyrənilməsi problemi. *X Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransının materialları*, 38–41. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2022/3/4>
- Azərbaycan etnoqrafiyası* (C. 2). (2007). Şərq-Qərb.
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarında dəyişiklik edilməsi haqqında Qərar. № 338.* (2021, 3 noyabr) e-qanun.az. <https://e-qanun.az/framework/48443>
- Cəfərzadə, İ. M. (1956). Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrü (Arxeoloji məlumatlara əsasən). *Azərbaycanın qədim tarixinə dair oçerklər*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Əhmədov, Q. M. (2020). Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin qədim memarlıq və yaşayış evləri xüsusiyyətləri. *Qədim Diyar*, 4(2), 45–52. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/2020/4/45-52>

- Həbibullayev, O. H. (1959). *Kültəpədə arxeoloji qazıntı*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı.
- Həsənova, V. N. (2020). Azərbaycanın mədəni irsində çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi və düzbucaqlı tikililərin yeri. *Elmi iş*, 5(54), 165–168. <https://doi.org/10.36719/AEM/2007-2020/54/165-168>
- Məmmədova, İ. R. (2008). *Şəki yaşayış evlərinin interyeri*. Elm.
- Məmmədova, S. N. (2021). Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayış məskənlərinin tarixi inkişaf mərhələləri və etnoqrafik xüsusiyyətləri. *Qədim Diyar*, 7(1), 112–119. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/2021/7/112-119>
- Mirzəliyeva, S. Ş. (2025). Tarixin izlərini günümüzdə daşıyan memarlıq inciləri: Zülfüqarovların mülkləri. *Elmi iş*, 19(3), 54–60. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/112/54-60>
- Nəbiyev, Ə. (2023). *Şəki haqqında tarixi-etnoqrafik materiallar*. Şəki Ensiklopediyası.
- Nəsirli, M. H. (1975). *Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri*. Elm.
- Rzayev, N. (1992). *Əcdadların izi ilə*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
- Salamzadə, A. B., Avalov, E. B., Salayeva, R. D. (1979). *Azərbaycanın tarixi şəhərlərinin rekonstruksiya problemləri*. Elm.
- Salamzadə, Ə. B., Sadıqzadə, Ə. Ə. (1961). *XVIII–XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Two Voices of Diplomacy: A Comparative Analysis of Ottoman and French Correspondence during the Franco–Ottoman Alliance (1553–1560)

Kasra Mohebbi Moghadam Somesaraee 

Abstract. *This article compares representations of the Franco–Ottoman alliance, in correspondence from 1553 to 1560. The two collections of correspondence studied here are the historical narrative of the Franco–Ottoman alliance from the Ottoman point of view, Münşe’âtü’s-Selâtîn by Feridun Ahmed Bey, and from the French point of view, Négociations de la France dans le Levant by Ernest Charrière. This article does not intend to study the two historical documents as two ‘national’ views on a period in history. Instead, the two documents will be studied in parallel. They can be read as two parts of one single historical narrative of the diplomacy of a period under review, or as two historical narratives of equal value, together presenting a full and accurate view of the relations between the Ottoman Empire and France in the sixteenth century. The article in particular focuses on how both collections of correspondence represent four topics: friendship, military co-operation, intelligence collected and intelligence transmitted. The article also studies the language of negotiation and the language of alliance as presented in both collections of correspondence. Above all the study establishes the unique historical value of the Münşe’âtü’s-Selâtîn as the only existing collection of Ottoman correspondence that is complemented by a virtually complete collection of correspondence written in the language of the other side.*

Keywords: *Franco–Ottoman Alliance, Münşe’âtü’s-Selâtîn, Ottoman diplomacy, French diplomacy, diplomatic correspondence, sixteenth century*

Istanbul University Institute of Social Sciences, PhD student, Istanbul, Türkiye
E-mail: kasra.mohebbimoghadamsomesaraee@org.iu.edu.tr

Received: 10 February 2026; Accepted: 13 May 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Diplomatiyanın iki səsi: Fransa-Osmanlı ittifaqı dövründə Osmanlı və Fransa yazışmalarının müqayisəli təhlili (1553–1560)

Kəsra Mohebbi Moghadam Somesaraee 

Xülasə. Bu məqalə 1553–1560-cı illər arasında Franko–Osmanlı ittifaqının məktublaşmalarda necə təsvir olunduğunu müqayisəli şəkildə araşdırır. Tədqiq olunan iki məktub toplusu Osmanlı baxış bucağından Franko–Osmanlı ittifaqının tarixi hekayəsini əks etdirən Firidun Əhməd Bəyin “Münşeat üs-Səlatin” əsəri və fransız baxış bucağından Ernest Şarrierenin “Fransanın Levantda diplomatik danışıqları” əsəridir. Məqalənin məqsədi bu iki tarixi mənbəni müəyyən bir dövrə dair iki “milli” baxış kimi tədqiq etmək deyildir. Əksinə, hər iki mənbə paralel şəkildə araşdırılır. Onlar nəzərdən keçirilən dövrün diplomatik tarixinin vahid bir tarixi rəvayətinin iki hissəsi kimi və ya bərabər dəyərə malik iki tarixi rəvayət kimi oxuna bilər; birlikdə isə XVI əsrdə Osmanlı İmperiyası ilə Fransa arasındakı münasibətlərin tam və dəqiq mənzərəsini təqdim edirlər. Məqalə xüsusilə hər iki məktub toplusunda dörd mövzunun necə təqdim olunduğuna diqqət yetirir: dostluq, hərbi əməkdaşlıq, toplanmış kəşfiyyat məlumatları və ötürülmüş kəşfiyyat məlumatları. Bundan əlavə, tədqiqat hər iki mənbədə əks olunan danışıqlar dilini və ittifaq dilini də təhlil edir. Ən başlıcası isə, araşdırma Münşə’âtü’s-Selâtin əsərinin unikal tarixi dəyərini ortaya qoyur; belə ki, bu əsər qarşı tərəfin dilində yazılmış demək olar ki, tam məktub toplusu ilə tamamlanan yeganə mövcud Osmanlı diplomatik yazışmalar məcmuəsidir.

Açar sözlər: Franko–Osmanlı İttifaqı, Münşeat üs-Səlatin, Osmanlı diplomatiyası, Fransa diplomatiyası, diplomatik yazışmalar, XVI əsr

İstanbul Universitetinin Sosial Elmlər İnstitutu, doktorant, İstanbul, Türkiyə

E-poçt: kasra.mohebbimoghadamsomesaraee@org.iu.edu.tr

Daxil oldu: 1 Mart 2026; Qəbul edildi: 6 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The Franco–Ottoman alliance was unique to early modern international relations, for it was the relationship between the most powerful Muslim state of the sixteenth century and a major Catholic power. Although the alliance was concluded by Sultan Süleyman the Magnificent (r. 1520–1566) with the French kings Francis I (r. 1515–1547) and Henry II (r. 1547–1559), it continued after the death of the French kings. The alliance had its roots in shared opposition to the Habsburgs in Europe and the Mediterranean (İnalcık, p. 134), but evolved into a relationship of correspondence, of occasional military cooperation, of exchange of intelligence, and of diplomatic consultation. Thus the Franco–Ottoman alliance was not a simple military pact, but rather a continuing process of diplomatic communication.

The Franco–Ottoman alliance has been studied in great detail from the Ottoman and the European points of view. However, the overwhelming majority of the existing research on the alliance has been conducted almost exclusively on the basis of European sources, and in particular of French sources.

(Christin Isom, p. 63) Of these sources the most famous collection of reports of French ambassadors is *Négociations de la France dans le Levant* published by Ernest Charrière. By means of the letters of the French ambassadors resident at the Ottoman court – Gabriel d'Aramon (1507–1590), Michel de Codignac (d. 1571), Jean de La Vigne (d. 1559), Jean de Dolu (d. 1585), and others—the historian is able to follow the intricacies of Franco–Ottoman relations during their joint military campaigns as well as their diplomatic correspondence and views concerning events in the Mediterranean (De Lamar, p. 457; Veinstein, p. 36).

This section follows the history of the correspondence with France during the period of the alliance's greatest activity, i.e., until approximately 1560. The letters are arranged according to subject. Thus there are letters dealing with the two powers' joint naval campaigns against the Spanish, the military aid the Ottomans gave to France in the Italian wars, the two powers' joint efforts in the Mediterranean and in Central Europe (Henderson pp. 23–35) after the Cateau-Cambrésis peace of 1559 (Romier, p. 4). The letters here are compared to the account of the same events in the French archive, *Négociations de la France dans le Levant*, collected by Ernest Charrière.

Methods

This study focuses on a comparison of two sixteenth-century letter collections from two powerful states that had allied themselves in the century before: The official correspondence from the chancery of the greatest of the Ottoman sultans, Sultan Süleyman I (r. 1520–1566), to the French crown, the principal power in Western Europe, during the period of their alliance, 1547–1569. The principal Ottoman source for this study is Feridun Ahmed Bey's *Münşe'âtü's-Selâtin*, special value to this study are the letters in this collection to and from the French crown between 1553 and 1560. Other relevant corresponding documents are in the archives of France, especially in the collection of correspondence of Jean de la Forest, the first French ambassador at the Ottoman court (Kartal, p. 67).

A Comparative Textual Analysis of Franco–Ottoman Correspondence in the Reign of Süleyman the Magnificent. This study takes a unique approach to two of the principal sources for Ottoman and French history, analyzing the corresponding between the two states. Thus, the study attempts to recreate the Franco–Ottoman alliance not merely as a series of events, but also as an ongoing process of diplomacy and highlights the value of the *Münşe'âtü's-Selâtin* as a primary source to be studied in conjunction with French sources of corresponding periods.

Constructing Friendship and Alliance

As was the case with the Ottomans' other allies, the French found themselves having to prop up the image of friendship they had with the Ottomans (Ursu, p. 53). Yet the diplomatic correspondence of the two powers defined the alliance between them. The correspondence of the Ottomans and their French allies presented their alliance in light of the two powers' respective political traditions. Thus, while the Ottoman correspondence presented the alliance with France in the framework of the Sultan's sovereignty, the French correspondence portrayed the alliance with the necessary partnership of two powers for Europe to maintain a balance of power (Piccirillo, p. 58).

Even though in historical analysis of relations between states temporary alliances are far more typical than long lasting friendship, the Sultan, as well as the secretary of the Porte, in their correspondence with kings of France never failed to present the relations between the Porte and the French crown as friendship, and base them on trust and mutual loyalty. In a letter to the King of France the Sultan wrote:

"Sizin kadimden bargâh-ı a'lâmızda olan muhabbet ve ihtisâsınız kel-şems fî veseti'n-nehâr lâmi' ve âşikâr olup" (Freidun Bey, p. 497).

"The friendship and sincere devotion that you have long shown toward our exalted court is as evident as the sun at midday".

We see a statement of an ongoing political friendship as opposed to a single occasion of war is of great significance. A bond of friendship between peoples is a continuous affair and is founded on trust. All of the Ottoman correspondence with France throughout the period characterized relations with France by using terms such as muhabbet (friendship), ihtisâs (special attachment), ittihâd (union) and i'timâd (confidence) and these terms made up a considerable part of the Ottoman diplomatic vocabulary as regards France (Feridun Bey, p. 494).

On the other hand, the French king in his respond when refers to Sultan his words will be: "Très hault, très excellent, très puissant, très magnanime et invincible prince le grand empereur des Montssuramans, sultan Soliman" which means: Most exalted, most excellent, most powerful, most magnanimous, and invincible Prince, the Great Emperor of the Muslims, Sultan Süleyman (Charrière, p. 346). Tradition states that official correspondence was used to document diplomatic correspondence and express appreciation for the friendship existing between two states. The Ottoman sultan in his letter to the French king referred to the French monarch as his "ally", "ittihâd-ı tarafeyn" (Feridun Bey, p. 500). This approach was also used by the Ottoman sultan in another letter where he hoped that cooperation between the two states would bring them victory over their enemies.

In a similar manner the Sultan in his letter to the French king expressed his hope to overcome his enemies together with the French king as his friend.

"...Ümiddir ki ittihâd-ı tarafeyn ile adüvvlerimiz pâymâl ve dostlarımız şâdmân ola" (Feridun Bey, p. 501).

"It is hoped that through the union of both sides our enemies will be defeated and our friends will rejoice".

In the Ottoman perception of foreign policy towards France, friendship is equivalent to shared political objectives. The solidarity of two states at war with a common enemy is the cornerstone of the foreign policy of the Ottoman Empire towards France. Joint actions of both countries in war against their enemies bring to the fore the depth of this alliance. A ring of hostile powers is encircling France. A declaration of war by the Ottoman Porte to the King of France was to list one after the other the hostile powers opposed to France's interests and thus to the interests of the Ottoman Empire as well.

These letters are documented in the following example:

"Ümidimiz dergâh-ı Hak Teâlâ'dan budur ki hamîşe dostlarımız mansûr ve düşmanlarımız makhûr ola" (Feridun Bey, p. 500).

"Our prayer before Almighty God is that our friends may always be victorious and our enemies forever defeated".

French diplomacy too preserved correspondence concerning the alliance. The published correspondence of the negotiations of France in the East (Négociations de la France dans le Levant) contain numerous documents on the efforts to maintain friendly relations with the Ottoman Porte and to obtain military assistance from the Sultan against the Habsburgs.

French ambassadors repeatedly referred to the help they received from the Ottomans. In their correspondence they generally portrayed favorably the cooperation they received from the Ottoman commanders and the way they were received in the Porte.

Military Cooperation and Naval Strategy

Time and again in the Ottoman correspondence the provision of naval assistance was represented as an act of the Sultan as emperor. When the French, in their turn, asked for military support (Ceran, p. 419), Sultan Süleyman replied to the French king that he would send his troops as soon as seemed appropriate: *"Her vakit ki yüce Âsitanımızdan muavenet ve muzaheret iltimas ve rica oluna bi-avni Allah Teâlâ dahi sefâyin-i nusret-karîn ile asâkir-i zafer-müeyesser irsâl olunup"* (Feridun Bey, p. 499).

"Whenever assistance and support are requested from Our Exalted Court, God willing, victorious fleets and triumphant armies shall be dispatched".

The French had no fleet to match that of the powerful Spaniards, who dominated the Mediterranean Sea. The French were at the mercy of the sea of the Spanish Monarch and had no ally at sea except for the Ottoman Empire (Labib, p. 445). The Ottoman Empire was well aware of this strategic fact and was only too happy to be of assistance to France. The French were subsequently encouraged when the Ottomans sent a large fleet to the south coast of France (Veinstein, p. 38). The joint campaign of the French and Ottoman fleets of the sea and the capture of the principal city of the island of Corsica, (Bastia) in the year 1553 (Emecen, p. 259). The letters regarding that campaign explained the request of the French and the Ottoman Empire agreed to that request and ordered Turgut Reis to go to the sea with a sufficient number of ships with the means of victory for the French: "My servant Turgut Reis shall go to the sea with enough ships with the means of victory for you" (Feridun Bey, p. 495).

This operation was as important to France as was the letter written by King Henry II of France to Turgut Reis in 1553. The letter was written on 3 June 1553 and contained the words "Magnifique Seigneur". King Henry II thanked Turgut Reis for his personal services to France in the war at sea and told the corsair that he and the French would never forget these services (Charrière, p. 259). In 1553 the Ottoman–French fleet had fought and won a battle on the island of Corsica. (Veinstein, p. 37) The Sultan then appointed Turgut Reis as Beylerbeyi of Algiers (Bostan, p. 418). The King of France was equally satisfied, because in his letter to the Baron de la Garde and M. d'Aramon of 18 November 1553 he stressed the value that Turgut Reis was bringing to the Ottomans in the war against Spain, and underlined the importance of the naval alliance with the Ottoman Empire and the necessity of maintaining relations with them (Charrière, p. 260).

The Ottoman commander Turgut Reis was one of the great figures of this period, but the letter is from the Sultan to the supreme commander of the operation: "Appointing my Kapudan Piyale Pasha, the pride of the noble commanders and the chosen one among the eminent leaders, as commander-in-chief" (Feridun Bey, p. 496) during the 1555 campaign. It was during this campaign that Piyale Pasha and Turgut Reis jointly operated with the French fleet of the French king in a campaign against the Spaniards. Accordingly, the French must be responsible for the Ottoman supplies during the operation (Christine Isom, p. 153).

The other letter was written by M. Decodignac French representative in Istanbul to Henry II. The letter was written during the 1555 campaign. From that letter we can gather that the French government was highly satisfied with the part that Piyale Pasha took in the naval operations.

It is well known that Piyale Pasha was in contact with the French. The French ambassador for instance called him Cappitaine nommé Piali Aga in his correspondence (Charrière, p. 329).

Intelligence Exchange as a Diplomatic Instrument

Intelligence exchange was another key factor behind the Franco–Ottoman alliance. The Ottomans' diplomats were highly dependent on the information about Western Europe provided by the French ambassadors. The French envoys in turn were continuously providing their government with information on the military actions and policies of the Ottomans. Thus, the Franco–Ottoman alliance was not merely based on the joint military operations of the two parties; rather it was sustained by an efficient network of intelligence for diplomatic purposes.

An example of the Ottomans' information needs is provided by the following letter, in which Sultan Süleyman tries to persuade the French to keep him informed on European affairs:

"Siz dahi saâdetimiz canibine olan dostluk ve ihtisâsınız mücebince ol taraflara göz ve kulak olup" (Feridun Bey, p. 501).

"According to the friendship and devotion you bear toward Our Imperial Court, you too should serve as our eyes and ears in those regions".

It is of particular interest because it assigned France the role of monitoring intelligence for the Alliance. As the ally of the Ottoman Empire the French were expected to report on the political and military happenings of Europe and thus keep the Porte informed, just as the author was expected to inform the Porte of the Transylvania problem. It was not till France turned to the East that her greatest problem would come from the King of Transylvania, but of all people. He was ruler of a region on the Eastern border of Austria, where the principal concern of France was to be settled (Antion de Rincon, p. 274). Monsieur de la Vigne laid this before Henry II in a letter of 26 February 1559, in which he wrote: "The Grand Seigneur will keep his promise to you and settle the matter of Transylvania. The throne shall be given to the King and Queen of Transylvania" (Charrière, p. 552).

The French ambassador was constantly writing to the King of France, of the great activity of King John II (János II) of Hungary and of his mother writing to the Ottoman court day and night. Because the Holy Roman Empire was not satisfied with Ottoman intervention in Transylvania that is why the French were always curious about that region (Ágoston, p. 130). A letter from the Ottoman court to King John II is contained in Feridun Bey's collection. This letter stated that on the Ottoman side sufficient forces were posted on the borders, particularly in Wallachia's Voivodeship, ready to offer any sort of protection when required (Feridun Bey, p. 501).

M. de la Vigne also wrote to the King of France that the Ottoman troops in Moldavia and Wallachia were ready to help the King of Transylvania, and that they would be able to do a great deal if the Austrians intervened (Charrière, p. 552). As it has been shown the information exchange specially about the geopolitics in Europe was one of the main concerns in the Franco-Ottoman correspondence. Ottoman court also asks for further information anytime which is possible:

"...Yüce dergâhımıza ahhâr-ı hayır mâlinizi ilâm etmekten hâlî olmayasız ki sebeb-i izdiyâd-ı meveddettir" (Feridun Bey, p. 503).

"Do not cease informing Our Exalted Court of favourable news, for this will strengthen the affection between us".

Intelligence in this context means not only military information, but also a sign of political friendship. So, the constant flow of news strengthened the confidence of the two governments, but above all the relationship between them.

Further evidence of Franco-Ottoman collaboration can be found in the correspondence about the Battle of Djerba (1560). This analysis includes a section on France's correspondence about the Battle of Djerba (1560), in which before the campaign the latest information was passed to the Ottoman government, the progress of the Ottoman fleet was monitored by French diplomats and its victory reported in a series of detailed dispatches to the French court (Charrière, p. 405). Despite the Franco-Spanish peace of 1560 still being in force the French and the Ottomans continued to exchange intelligence on the Habsburgs' power in the Mediterranean. Ottomans were worried about their alliance with the French course so they caution them by saying:

"İmdi İspanya kralın ve karındaşı işleri hile ve hud'a olup asla i'timâd edecek hâli yoktur" (Feridun Bey, p. 503).

"The King of Spain and his brother conduct their affairs through deceit and treachery; therefore, they are never to be trusted".

Diplomatic Language: Hierarchy and Reciprocity

This study compares sixteenth century correspondence between the Ottoman Empire and France. The main features of the two documentary traditions are laid out in terms of the language of diplomacy employed by both sides. While both the Ottomans and the French were eager to defend the Franco-Ottoman alliance, they portrayed their views on the matter within the parameters of the respective cultures' conventions of diplomacy. Thus, in contrast to the Ottoman chancery's consistent emphasis on the sovereignty of the Ottoman Empire and its strictly hierarchical organization, correspondence between the French and the Ottomans was more reciprocal and above all more practical.

The letters of the Ottoman Porte which opened with grandiose imperial titularies generally presented the sultan as the sovereign of his allies whose favor and protection he granted. Even when agreement was reached for the Porte to supply French armies with military assistance, the Porte represented this favor of the sultan to be granted to his allies. The letters presented the sultan's support of his allies to be at the Porte's discretion and on the request of the latter. The sultan's support of his allies was an act of the sultan's imperial authority which he granted his allies of the sultan in his favor.

The closing formula of the Ottoman letters is usually a prayer for the health of the ally and for the downfall of his enemies. For example:

"...Ümiddir ki ittihâd-ı tarafeyn ile adüvvlerimiz pâymâl ve dostlarımız şâdmân ola" (Feridun Bey, p. 501).

"It is hoped that through the union of both sides our enemies will be defeated, and our friends will rejoice".

The subject of the letters which were exchanged by the Ottoman government and Francis I; is not a question of the Ottomans viewing the whole of Europe as a political entity in order to converse with it as such. Rather, the Ottomans recognized the importance of the Christian religion to the various European rulers, and in addressing King Francis they were attempting to communicate with him based on concepts which were meaningful to him within the parameters of his own religious and political environment. In one letter, the Ottomans are recognizing the Christian community as a whole and the various Christian princes of the various regions of Europe as well as the depth of religious crises in France (Morton Beame, p. 107). The various Christian rulers of Europe were referred to by the Ottomans of the period as Mefâhir-i Ümerâ-yı Mesîhiyye, or leaders of the Christians, and Merâci'-i Küberâ-yı Tâife-i Nasrâniyye, or the highest of the Christian community (Feridun Bey, p. 503). Thus the Ottoman government of the period was well aware of the religious confessional make-up of Europe and was trying to take account of these realities in its own relations with the continent.

By presenting the French king, Francis I, as the head of the Christian community, the letter betrays an interest on the part of the Ottoman government in the confessional conflicts going on in Europe. The letter was, no doubt, written at a time when the alliance between the Ottoman Empire and France was under attack from a number of Catholic powers (Anievass, Nişancioğlu, p. 95), and it was the intention of the Ottoman chancery to provide the French king with a Christian mandate, thereby challenging the universal pretensions of the Holy Roman Emperor and giving him a basis for his claim to leadership of the Christian community. In short, the letter betrays an interest on the part of the Ottoman government in the rivalries between Christian and Muslim princes, and in the various questions of legitimacy that were currently engaging the energies of European rulers. The Ottoman government was not indifferent to these conflicts and rivalries and made good use of its knowledge of them in its correspondence with European rulers.

Conclusion

This study provides a comparative analysis of the correspondence contained in Münşe'âtü's-Selâtin and Négociations de la France dans le Levant in order to demonstrate that the Franco–Ottoman alliance of the sixteenth century was more than mere military alliance. The correspondence provided by the two sources of study, here considered within the broader framework of political communication, reveals the major role of friendship, of intelligence exchange, and of cooperation to achieve a series of strategic objectives on the part of the two allies. In addition, the use of the Ottoman, as well as the French, sources of study for the sixteenth century will become increasingly more apparent as the early modern international political culture is studied through the medium of the diplomatic correspondence of the era. Moreover, the above-mentioned correspondence of the two allies in Münşe'âtü's-Selâtin refutes the assertion that it is a literary work and clearly establishes the primary-source nature of the study of the Ottoman diplomacy of the era.

References

- Ágoston, G. (1998). Habsburgs and Ottomans: Defense, military change and shifts in power. *Turkish Studies Association Bulletin*, 22(1).
- Anievass, A., & Nişancioğlu, K. (2015). The Ottoman–Habsburg rivalry over the long sixteenth century. *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*, 91–120. <https://doi.org/10.2307/j.ctt183pb6f.9>
- Beame, M. E. (1961). The development of politique thought during the French religious wars. *Church History*, 30(1). <https://doi.org/10.2307/3161271>
- Bostan, İ. (2012). Turgut Reis. *İçində Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (41, 417-418). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Ceran, İ. (2014). XVI. yüzyılın ilk yarısında Türk-Fransız ilişkileri: Kanuni Sultan Süleyman–I. François ittifakı. *Turkish Studies*. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.6407>
- Charrière, E. (1848). *Négociations de la France dans le Levant* (Vol. 1). Imprimerie Impériale.
- Emecen, F. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi*. Kültür Yayınları.
- Feridun Bey. (1858). *Münşeâtü's-selâtin* (1-2). Takvimhane-i Amire.
- Henderson, E. F. (1903). Two lives of the Emperor Charles V. *The American Historical Review*, 9(1), 23–35.
- İnalçık, H. (2020). *Osmanlı sultanları: Kuruluş dönemi*. İSAM Yayınları.
- Isom-Verhaaren, C. (2011). *Kâfirle ittifak: 16. yüzyılda Osmanlı-Fransız anlaşması*. Kitap Yayınevi.

- Jensen, D. L. (1985). The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy, *The Sixteenth Century Journal*, 16(4), 451–470. <https://doi.org/10.2307/2541220>
- Kartal, A. S. (2018). *Jean De La Forest'in Büyükelçilik Döneminde Fransa-Osmanlı Siyasi ve İktisadi Münasebetleri (E. Charrière Eseri Çerçevesinde)*. Master's Thesis, Marmara University.
- Labib, S. (1979). The era of Suleyman the Magnificent: Crisis of orientation. *International Journal of Middle East Studies*, 10(4), 435–451.
- Özcan, A. (2005). Feridun Ahmed Bey: Hayatı, eserleri ve Miftâh-ı Cennet'i. *Prof. Dr. Ramazan Şeşen'e Armağan*.
- Piccirillo, A. C. (2009). “A vile, infamous, diabolical treaty”: The Franco-Ottoman alliance of Francis I and the eclipse of the Christendom ideal (Senior Honors Thesis). Georgetown University.
- Rincon, A. de. (1913). Les diplomates de François Ier: Antonio Rincon et la politique orientale de François Ier. *Revue Historique*, 113(2), 268–308.
- Romier, L. (1910). Les guerres d'Henri II et le traité du Cateau-Cambrésis (1554–1559). *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 30, 3–50. <https://doi.org/10.3406>
- Ursu, J. (1908). *La politique orientale de François Ier*. Honoré Champion.
- Veinstein, G. (1985). Les préparatifs de la campagne navale franco-turque en 1552 à travers les ordres du divan ottoman. *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 39, 35–67. <https://doi.org/10.3406>

Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt əsasında xarici dilin müasir və innovativ tədris modelləri

Günay Mehrəliyeva 

Xülasə. Bu məqalədə rəqəmsal vasitələrin və süni intellektin xarici dil dərində yaratdığı dəyişikliklər alətlərin siyahısı kimi deyil, pedaqoji seçim problemi kimi nəzərdən keçirilir. Araşdırma 2020–2025-ci illərdə dərc edilmiş 18 elmi və institusional mənbənin məqsədyönlü integrativ icmalına əsaslanır. Mənbələr texnologiyanın növü, hədəflənən dil bacarığı, müəllim müdaxiləsi, fərdiləşdirmə, öyrənən müstəqilliyi, nəticənin ölçülməsi və risklər üzrə tutuşdurulmuşdur. Müqayisə göstərir ki, müsbət nəticə alətin yeniliyindən deyil, onun tapşırıq, mərhələli rəy və sonrakı müstəqil fəaliyyətə necə bağlanması asılıdır. Yazı və leksika üzrə nəticələr nisbətən ardıcıl olsa da, dinləmə və uzunmüddətli şifahi inkişaf haqqında məlumat hələ məhduddur. Virtual reallıq (VR) situativ və pragmatik məşqi zənginləşdirir, lakin qısamüddətli təcrübə dayanıqlı dil inkişafını sübut etmir. İcmal əsasında müəllim çərçivəsi, adaptiv tapşırıq, dialoq və rəy, multimodal fəaliyyət və müstəqil transferdən ibarət beşkomponentli model irəli sürülür. Modeldə Sİ pedaqoji qərarın sahibi deyil, müəllimin qərar imkanlarını genişləndirən vasitədir. Təklif olunan bu model müasir rəqəmsal mühitdə tədrisin səmərəliliyini artıraraq, texnologiyanın imkanlarını ənənəvi pedaqoji prinsiplərlə uğurla əlaqələndirir.

Açar sözlər: rəqəmsal texnologiyalar, süni intellekt, xarici dil tədrisi, generativ süni intellekt, ChatGPT, mobil öyrənmə, virtual reallıq, fərdiləşdirilmiş təlim

Azərbaycan Dillər Universiteti, doktorant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: gunay-m2014@yandex.com

Daxil oldu: 1 Mart 2026; Qəbul edildi: 12 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Modern and Innovative Models of Foreign Language Teaching Based on Digital Technologies and Artificial Intelligence

Gunay Mehraliyeva 

Abstract. This study approaches digital technology and artificial intelligence in foreign-language education as a question of instructional design rather than a catalogue of tools. It draws on a purposive integrative review of 18 scholarly and institutional sources published from 2020 to 2025. The sources were examined comparatively by technology type, target skill, teacher involvement, personalization, learner independence, evidence of achievement, and reported risk. The review indicates that educational value depends primarily on how a tool is connected to a task, staged feedback, reflection, and subsequent independent performance. Findings are more consistent for writing and vocabulary than for listening or sustained oral development. Virtual reality (VR) can enrich situated and pragmatic practice, although

brief exposure alone does not demonstrate durable learning. On the basis of this synthesis, the article advances a five-part model comprising teacher framing, adaptive tasks, dialogue and feedback, multimodal activity, and independent transfer. Artificial intelligence is therefore positioned as support for pedagogical judgment, not as its replacement. This proposed model successfully combines the capabilities of technology with traditional pedagogical principles, increasing the efficiency of teaching in a modern digital environment.

Keywords: digital technologies, artificial intelligence, foreign language teaching, generative AI, ChatGPT, mobile-assisted language learning, virtual reality, personalized learning

Azerbaijan University of Languages, PhD student, Baku, Azerbaijan

E-mail: gunay-m2014@yandex.com

Received: 1 March 2026; Accepted: 12 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Xarici dil dərində texnologiyanın tarixi bugünkü generativ sistemlərlə başlamır. Dil laboratoriyası, elektron lüğət, kompüter programı, videokonfrans və mobil tətbiq müxtəlif dövrlərdə tədrisin imkanlarını genişləndirib. İndiki mərhələni fərqləndirən cəhət sistemin artıq yalnız material göstərməməsi, öyrənmənin cavabına əsasən yeni mətn, izah və dialoq qura bilməsidir. Kartal və Yeşilyurtun (2024) bibliometrik nəticələri də Sİ, təbii dil emalı, robot texnologiyası və çatbotların L2 tədqiqatında ayrıca istiqamətlərə çevrildiyini göstərir. Buna görə əsas metodik sual texnologiyanın dərində olub-olmaması deyil; konkret məqsəd üçün nə vaxt, nə qədər və hansı nəzarətlə işlədilməsidir.

Generativ Sİ əvvəlki rəqəmsal vasitələrdən cavab repertuarının əvvəlcədən tam müəyyənləşdirilməməsi ilə seçilir. Tələbə eyni sistemdən səviyyəsinə uyğun mətn, rol oyunu, izahlı geribildirim və alternativ ifadə ala bilər. Bu çeviklik fərdiləşdirməyə imkan versə də, cavabın düzgünlüyünü təmin etmir. Kasneci və həmkarları (2023) məzmun istehsalı və qarşılıqlı əlaqə imkanları ilə yanaşı uydurma məlumat, qərəz və asılılıq risklərini qeyd edirlər. UNESCO-nun tövsiyələrində də tətbiqin mərkəzinə insan agentliyi, bərabər çıxış və dil-mədəni müxtəliflik qoyulur (Miao & Holmes, 2023). Beləliklə, rahat istifadə etibarlı istifadə ilə eyniləşdirilə bilməz.

Dil öyrənməsi faktın yadda saxlanmasıdan daha çox qarşılıqlı fəaliyyət tələb etdiyi üçün bu dəyişiklik xüsusilə əhəmiyyətlidir. Öyrənmə mənası kontekstdə seçir, qarşı tərəfin reaksiyasına uyğunlaşır, səhvini görür və eyni dil vahidini yeni situasiyada yenidən işlədir. Sİ bu məşqlərin bir hissəsini çoxaltda bilər, lakin sosial münasibəti və mədəni uyğunluğu bütövlükdə modelləşdirmir. Godwin-Jones (2024) generativ sistemlərin yazılı və səsli məşqə verdiyi imkanları məhz paylanmış agentlik çərçivəsində şərh edir. Bu baxışda nəticə nə yalnız alətə, nə də yalnız müəllimə aid edilir; öyrənmənin qərarı, müəllim rəhbərliyi və texnoloji cavab birlikdə qiymətləndirilir.

Ədəbiyyatın müqayisəsi sübut bazasının dil bacarıqları üzrə bərabər qurulmadığını üzə çıxarır. Yazı üzrə eksperimental və icmal xarakterli işlər çoxdur, halbuki spontan danışığın davamlı inkişafı, dinləmə və pragmatik transfer daha az ölçülüb. Feng, Li və Zhangın (2025) 2014–2024-cü illəri əhatə edən icmal yazı nəticələri, tələbə təcrübəsi, müəllim savadlılığı və etikanın aparıcı mövzular olduğunu göstərir. Koç

və Savaşın (2025) 57 tədqiqatı birləşdirən meta-sintezi səs əsaslı çatbotların potensialını təsdiqləsə də, müəllim üçün aydın tapşırıq çərçivələrinin hələ zəruri olduğunu vurğulayır.

Tədqiqat problemi bir kursda çoxlu rəqəmsal vasitənin işlədilməsindən deyil, onların ortaq didaktik məqsədə xidmət edib-etməməsindən yaranır. Mobil tətbiq, təlim platforması, avtomatik yazı rəyi və virtual mühit yanaşı istifadə oluna bilər; lakin fəaliyyətlər arasında əlaqə yoxdursa, tələbənin yükü artır, öyrənmə sübutu isə parçalanır. Bu məqalənin məqsədi mövcud tədqiqatları funksiyalar üzrə tutuşdurmaq və müəllimin məsuliyyətini saxlayan, fərdiləşdirməni ölçülə bilən müstəqil nəticə ilə əlaqələndirən model qurmaqdır. Araşdırma üç sual üzərində qurulmuşdur. Birincisi, rəqəmsal və Sİ əsaslı vasitələr ayrı-ayrı dil bacarıqlarında hansı işi daha etibarlı görür? İkincisi, nəticəyə təsir edən pedaqoji və institusional şərtlər hansılardır? Üçüncüsü, bu nəticələr müəllim, öyrənən və texnologiya arasında səlahiyyəti aydın bölüşdürən hibrid modeldə necə birləşdirilə bilər? Suallar konkret platformaların reytingini deyil, platforma dəyişdikdə də qüvvədə qala bilən metodik prinsipləri hədəfləyir.

Nəzəri çərçivə və ədəbiyyatın problematikası

Rəqəmsal dil tədrisinin inkişafını xətti şəkildə “ənənəvi dərslər – kompüter – süni intellekt” ardıcılığı kimi təqdim etmək düzgün deyil. Müxtəlif texnologiyalar müxtəlif pedaqoji funksiyaları gücləndirir. Mobil öyrənmə məkan və zaman çevikliyi yaradır; videokonfrans real tərəfdaşla əlaqə qurur; virtual reallıq situasiya və məkan hissini artırır; avtomatik qiymətləndirmə çoxsaylı yazı nümunəsinə sürətli reaksiya verir; generativ model isə mətn və dialoqu tələbəyə uyğun şəkildə yarada bilər. İnnovativ modelin əsasında buna görə texnoloji yenilik yox, funksional uyğunluq dayanmalıdır.

Mobil dəstəqli dil öyrənməsi (MALL) bu baxımdan ən yetkin rəqəmsal istiqamətlərdən biridir. Burston və Giannakounun (2022) geniş meta-təhlilində seçilmiş eksperimental tədqiqatlarda ümumi effektlər böyük görünsə də, müəlliflər nəşr qərəzi və son dərəcə yüksək heterogenlik səbəbindən nəticələrin ehtiyatla şərh edilməli olduğunu bildirirlər. Bu xəbərdarlıq müasir AI tədqiqatları üçün də əhəmiyyətlidir: “müsbət nəticə” alətin hər şəraitdə effektiv olduğunu göstərmir. Tətbiqin müddəti, dil səviyyəsi, tapşırıq növü, müəllim müdaxiləsi və ölçmə vasitəsi nəticəni dəyişə bilər. Mobil platformanın üstünlüyü tələbənin dil ilə təması dərslər saatından kənara çıxarmasıdır; zəif tərəfi isə parçalanmış diqqət və qısa, kontekstdən ayrılmış tapşırıqlara həddən artıq meyildir.

Virtual reallıq fərqli mexanizm təklif edir. Burada əsas üstünlük dil formasının məkan, obyekt, fəaliyyət və sosial rol ilə birlikdə təqdim edilməsidir. Hua və Wang (2023) 2018–2022-ci illər üzrə “VR” dəstəqli dil öyrənməsini nəzərdən keçirərkən bu sahənin sürətli inkişafını, eyni zamanda metodoloji müxtəlifliyi qeyd edirlər. Gruber, Canto və Jauregi-Ondarra (2023) sosial “VR” vasitəsilə virtual mübadilə tədqiqatında tələbələrin iştirak və rahatlıq təcrübələrinin eyni olmadığını göstərirlər. Deməli, immersion avtomatik olaraq ünsiyyət keyfiyyəti yaratmır. Akay və Kessler (2024) isə “VR” pedaqogikasının şifahi kommunikasiya və pragmatik kompetensiya üçün potensialını müəllim müdaxiləsi və tapşırıq dizaynı ilə əlaqələndirir. Bu nəticələr “VR”-ni “effektli görüntü” deyil, situativ fəaliyyət məkanı kimi dəyərləndirməyə əsas verir. Süni intellekt əsaslı dialoq sistemləri dil öyrənməsinin başqa bir çatışmazlığına – hər tələbəyə kifayət qədər danışmaq vaxtı ayırmaq probleminə – cavab verir. Səs əsaslı chatbotlar təkrarlanabilən və nisbətən aşağı sosial riskli məşq mühiti yarada bilər. Koç və Savaşın (2025) meta-sintezində bu sistemlərin linqvistik, affektiv və istifadə təcrübəsi ilə bağlı nəticələri bir araya gətirilir. Əhəmiyyətli məqam odur ki, chatbot “söhbət partnyoru” rolunu oynasa da, tapşırıqın məqsədi, gözlənilən diskurs və sonrakı refleksiya müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilmədikdə qarşılıqlı əlaqə səthi qala bilər. Xüsusilə pragmatik normalar və mədəni baxımdan münasib cavablar sahəsində insan qiymətləndirməsi hələ də vacibdir.

Generativ süni intellekt - AI isə əvvəlki sistemlərin funksiyalarını bir platformada birləşdirməyə başlayıb. Kohnke, Moorhouse və Zou (2023) ChatGPT-nin dil tədrisi üçün mətn yaratma, izah, tapşırıq qurma və qarşılıqlı əlaqə imkanlarını vurğulayırlar. Daha geniş təhsil ədəbiyyatında da AI-nin sürətli yayılması ilə yanaşı pedaqoji dizayn, müəllim hazırlığı və tədqiqat boşluqlarının qaldığı göstərilir (Crompton & Burke, 2023; Tlili et al., 2023). Mahapatranın (2024) qarışıq metodlu müdaxilə tədqiqatı ChatGPT-dən formativ rəy vasitəsi kimi istifadə edilən ESL yazı kursunda eksperimental qrupun iki post-testdə nəzarət qrupundan daha yaxşı nəticə göstərdiyini bildirir. Song və Song (2023) də AI dəstəklı akademik yazı təlimində yazı keyfiyyəti və motivasiya ilə bağlı müsbət nəticələr təqdim edirlər. Bununla belə, bu nəticələrin “model yazırsa, tələbə öyrənir” kimi şərh edilməsi metodoloji səhv olardı. Öyrənmə tələbənin rəyi emal etməsi, seçim etməsi və yeni mətnə köçürməsi zamanı baş verir.

Su, Lin və Lai (2023) ChatGPT ilə arqumentativ yazı sinfində əməkdaşlıq perspektivini gündəmə gətirərək insan–AI münasibətini sadə avtomatlaşdırmadan daha mürəkkəb proses kimi göstərirlər. Əgər tələbə sistemin təklifini səbəb göstərmədən qəbul edirsə, ortaya yüksək keyfiyyətli məhsul çıxı bilər, lakin həmin məhsul kompetensiyanın etibarlı göstəricisi olmaya bilər. Bu ziddiyyət rəqəmsal dövrdə qiymətləndirmənin mərkəzi problemidir. Məhsulun keyfiyyəti ilə öyrənmənin müstəqil bacarığı bir-birindən ayrılmalı, kursda Sİ ilə işləmə bacarığı ayrıca, Sİ-siz transfer bacarığı isə ayrıca yoxlanmalıdır. Etik çərçivə burada metodikanın xarici əlavəsi deyil, onun daxili hissəsidir. Generativ sistemə daxil edilən tələbə mətni şəxsi məlumat daşıya, model uydurma fakt və istinad yarada, dominant dillərin diskurs nümunələri kiçik dil və mədəniyyətləri kölgədə qoya bilər. Miao və Holmes (2023) insan agentliyi, məlumatların qorunması, bərabər çıxış və dil-mədəni müxtəlifliyi mərkəzə çəkirlər. Təhsil müəssisəsi üçün bu, iki praktik nəticə yaradır: birincisi, istifadə qaydaları tələbəyə aydın şəkildə öyrədilməlidir; ikincisi, qiymətləndirmə alətin mövcudluğunu inkar etmək əvəzinə hansı mərhələdə hansı istifadənin icazəli olduğunu göstərməlidir.

Metodlar

Araşdırma keyfiyyət yönümlü integrativ ədəbiyyat icmalı və konseptual sintez kimi planlaşdırılmışdır. Bu seçim mövzunun müxtəlif texnologiyaları və fərqli nəticə göstəricilərini əhatə etməsi ilə bağlıdır. Analitik korpusa 2020–2025-ci illərdə dərc edilmiş 18 mənbə daxil edilmişdir: empirik məqalələr, sistemətik icmallar, meta-təhlillər və etik-siyasət çərçivəsi verən UNESCO sənədi. Mənbələr əsasən ReCALL, Language Learning & Technology, Smart Learning Environments, RELC Journal, Frontiers in Psychology, Assessing Writing və Education and Information Technologies kimi resenziyalı nəşrlərdən götürülmüşdür. Seçim dörd şərtlə məhdudlaşdırılmışdır. Mənbə xarici və ya ikinci dil öyrənməsi ilə birbaşa bağlı olmalı; texnologiyanın yazı, danışiq, leksika, pragmatika, rəy, motivasiya, muxtariyyət yaxud müəllim fəaliyyətindəki konkret rolunu göstərməli; 2020-ci ildən sonra nəşr olunmalı; nəhayət, nəticənin hansı məlumat və ya sintez proseduruna söykəndiyi aydın görünməli idi. Ümumi ‘Sİ və təhsil’ nəşrləri yalnız etik və nəzəri çərçivəyə birbaşa töhfə verdikdə korpusa daxil edilmişdir.

Hər mənbə üçün yeddi analitik göstərici qeydə alınmışdır: texnologiya, hədəf bacarıq, pedaqoji funksiya, fərdiləşdirmə dərəcəsi, müəllimin iştirakı, nəticəni əsaslandıran sübut və göstərilən məhdudiyyət. Məqsəd müxtəlif tədqiqatların effekt ölçülərini yenidən hesablamaq deyildi. Kodlaşdırma fərqli alətlərin eyni didaktik işi hansı şərtlərdə gördüyünü üzə çıxarmağa xidmət etmişdir. Məsələn, mobil tətbiqin adaptiv lüğət məşqi ilə generativ modelin səviyyəyə uyğun yaratdığı tapşırıq texniki baxımdan ayrı, funksional baxımdan isə eyni kateqoriyada təhlil edilmişdir.

Sintez ardıcıl iki keçidlə aparılmışdır. Əvvəlcə mənbələr texnologiya və dil bacarığına görə qruplaşdırılmış, üst-üstə düşən nəticələr və ziddiyyətlər ayrıca qeyd olunmuşdur. Sonra tapıntılar ‘giriş materialı – fəaliyyət – geribildirim – refleksiya – müstəqil transfer’ ardıcılığında yenidən təşkil edilmişdir. Təklif olunan model bu ikinci keçiddən yaranmışdır. Belə bölgü məhsul adından asılı deyil və gələcək platformalarda da öyrəninə nə aldığı, nə etdiyi, rəyi necə emal etdiyi və bacarığı yeni şəraitdə göstərib-göstərmədiyi barədə eyni sualları verməyə imkan yaradır. Bu iş PRISMA protokolu ilə aparılmış sistemə uyğun icmal və ya yeni eksperiment deyil. Ona görə nəticələr universal səbəb–nəticə hökmü kimi təqdim edilmir. İntegrativ yanaşmanın məqsədi aktual sübutlar arasındakı əlaqəni görmək və sonradan empirik sınağa açıq olan pedaqoji konstruksiya yaratmaqdır. Bu sərhəd nəticələrin şərhində və praktik tövsiyələrdə nəzərə alınmışdır.

Nəticələr

Rəqəmsal mühitdən adaptiv öyrənmə mühitinə keçid

Birinci əsas tapıntı rəqəmsallaşdırma ilə adaptivliyin eyni anlayış olmadığını göstərir. Elektron dərslik və ya video materialı ekrana keçirir, lakin tələbənin cavabına görə dəyişmir. Adaptiv sistem isə növbəti tapşırığın çətinliyini əvvəlki fəaliyyətə əsasən seçə bilər. Generativ Sİ eyni leksik və qrammatik məqsədi müxtəlif mövzu, janr və səviyyədə təqdim etməklə bu imkan genişləndirir. Hwang və həmkarlarının (2020) konseptual təhlilində də fərdi dəstək və qərar vermə Sİ-nin təhsildə əsas rolları sırasında göstərilir. Xarici dil dərslərində bunun praktik mənası “hamı üçün eyni məşq” modelinin yumşalmasıdır. Məsələn, B1 səviyyəsində eyni məqsəd – keçmiş hadisəni ardıcıl danışmaq – bir tələbə üçün səyahət, digəri üçün peşə təcrübəsi, üçüncüsü üçün xəbər hadisəsi kontekstində qurula bilər. Burada AI-nin faydası cavabı hazır verməsində deyil, çoxsaylı uyğun məşq variantını aşağı xərc və vaxtla yaratmasındadır. Müəllim isə səviyyə sərhədini, hədəf strukturu və qəbul edilən cavab meyarını müəyyənləşdirir. Fərdiləşdirmə kurikulumun dağılması deyil; eyni məqsədə müxtəlif marşrutlarla çatmaqdır. MALL tədqiqatı bu nəticəni tamamlayır. Burston və Giannakou (2022) mobil öyrənmədə ümumi müsbət effektləri göstərsələr də, heterogenliyi ciddi məhdudiyyət kimi qeyd edirlər. Bu, mobil platformada fərdiləşdirmənin yalnız “daha çox məşq” demək olmadığını göstərir. Qısa fasilələrdə edilən mikro-tapşırıqlar leksik təkrar üçün uyğun ola bilər, amma mürəkkəb arqumentativ yazını yalnız bildiriş və oyun mexanikası ilə öyrətmək məntiqli deyil. Modeldə platforma seçimi dil tapşırığının kognitiv dərinliyinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Generativ AI və yazı: məhsuldan prosesə

Yazı həm ən çox tədqiq edilən, həm də müəlliflik baxımından ən çox sual doğuran sahədir. Mahapatra (2024) ChatGPT vasitəsilə verilən formativ rəyin akademik yazıya müsbət təsirini göstərir; Song və Song (2023) yazı göstəriciləri ilə yanaşı motivasiyada da dəyişiklik bildirirlər. Bu nəticələrdən Sİ-nin tələbənin yerinə mətn yazmasının faydalı olduğu qənaəti çıxmır. Pedaqoji dəyər tələbənin rəyi seçməsi, niyə qəbul və ya rədd etdiyini izah etməsi, sonra həmin qərarı yeni yazıda tətbiq etməsi zamanı yaranır. Təhlildən çıxan səmərəli model üç rəy dövrünü ayırır. Birinci dövr müəlliflikdən əvvəlki planlaşdırma: tələbə tezis, auditoriya və arqument xəritəsini özü qurur, Sİ-dən alternativ mövqe və əks-arqument istəyə bilər. İkinci dövr qaralama üzərində diaqnostik rəydir: sistemdən “mətni yenidən yaz” deyil, koherensiya problemi, qeyri-dəqiq söz seçimi və sübut boşluğu barədə sual formasında rəy tələb olunur. Üçüncü dövr tələbənin qərarıdır: hər əsas dəyişikliyə nə üçün razılaşıdığı və ya razılaşmadığı qısa refleksiya ilə əsaslandırılır. Beləliklə AI mətn istehsalçısından metakognitiv güzgüyə çevrilir.

Su, Lin və Lai (2023) insan–AI əməkdaşlığını arqumentativ yazı kontekstində araşdırmaqla prosesin sosial tərəfini də göstərirlər. Tələbənin modelin təklifini yoxlaması, müqayisə etməsi və yenidən

formalaşdırması öz-özlüyündə dil və tənqidi düşünmə tapşırığına çevrilə bilər. Bu yanaşmada müəllim son məhsulun “təmizliyindən” daha çox qərar izinə baxır: ilkin plan, birinci qaralama, alınmış rəy, qəbul edilməyən təkliflər və final versiya birlikdə qiymətləndirilir. AI-nin olduğu şəraitdə portfel məntiqi buna görə birdəfəlik ev yazısından daha etibarlı ola bilər. Yazı üzrə nəticələr həm də Sİ savadlılığının dil savadlılığından ayrı tutulmamalı olduğunu göstərir. Tələbə dil baxımından düzgün, lakin fakt baxımından yanlış cümlə ala bilər; model uydurma istinad yarada və ya üslubu həddindən artıq homogenləşdirə bilər. Kasneci və həmkarları (2023) fakt yoxlama və tənqidi düşünməni generativ Sİ istifadəsinin zəruri şərti kimi təqdim edirlər. Deməli, “səhvi düzəlt” promptu ilə məhdudlaşan istifadə pedaqoji baxımdan zəifdir; daha dəyərli fəaliyyət “üç alternativ ver, fərqi izah et, mən kontekstə uyğun olanı seçəcəyəm” kimi seçim və əsaslandırma tələb edən qarşılıqlı əlaqədir.

Danışiq, dinləmə və AI dialoqu

Şifahi dil təcrübəsində Sİ-nin ən aydın üstünlüyü hər bir tələbə üçün əlavə danışiq vaxtı yaratmasıdır. Böyük qrupda müəllimin fasiləsiz fərdi dialoq qurması mümkün olmur; səsli agent isə rol oyununu təkrar edə və mövzuya uyğun əlavə suallar verə bilər. Koç və Savaşın (2025) meta-sintezi linqvistik və affektiv nəticələrlə yanaşı istifadə təcrübəsinin də əhəmiyyətini göstərir. Bununla belə, sistemin cavabı pragmatik baxımdan münasib olmaya bilər. Məşqin məqsədi və sonrakı insan qarşılıqlı əlaqəsi əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır.

Danışiq üçün təklif olunan ardıcılıq belədir: əvvəlcə Sİ ilə aşağı riskli məşq, sonra öz yazısının/transkriptinin təhlili, daha sonra peer və ya müəllimlə spontan tapşırıq. Bu ardıcılıq tələbəyə səhv etmək qorxusunu azaltmaqla yanaşı, süni dialoqda formalaşan bacarığın insani, gözlənilməz ünsiyyətə transferini yoxlayır. Chatbotla uğurlu dialoq real həmsöhbətin kəsilməsi, tərəddüdü, mədəni işarəsi və ya mövzu dəyişməsi ilə eyni deyil. Ona görə final ölçmə insan qarşılıqlı əlaqəsini də daxil etməlidir. Mövcud tədqiqat bazasında dinləmə ayrıca diqqət tələb edir. Generativ AI üzrə işlərin böyük hissəsi yazıya yönəlib; səs imkanlarının sürətli inkişafı ilə təcrübə çoxalsa da, uzunmüddətli dinləmə inkişafı barədə sübut yazı qədər geniş deyil. Bu boşluq metodik fürsət yaradır. AI eyni məzmunu müxtəlif sürət, aksentə yaxın səs, mürəkkəbliyə və informasiya sıxlığında təqdim edə bilər; müəllim isə tələbədən yalnız doğru cavab deyil, dinləmə strategiyasını izah etməyi istəyə bilər. Beləliklə fərdiləşdirmə materialın asanlaşdırılması ilə deyil, çətinliyin tədricən idarə edilməsi ilə aparılır.

Virtual reallıq, situativlik və pragmatik kompetensiya

Virtual reallığın dil dərsinə töhfəsi üçölçülü görüntüdə daha çox kontekst yaratmaq qabiliyyətindədir. Sifariş vermək, yol soruşmaq və ya müsahibədə cavablandırmaq kimi fəaliyyətlər məkan, obyekt və sosial rolla birlikdə məşq olunur. Hua və Wangın (2023) icmalı sahənin genişləndiyini, metodların isə hələ xeyli fərqləndiyini göstərir. Akay və Kesslerin (2024) nəticələri VR pedaqogikasının şifahi kommunikasiya və pragmatik kompetensiya üçün potensialını tapşırıq dizaynı və müəllim müdaxiləsi ilə əlaqələndirir.

Bununla belə, VR üçün “nə qədər immersion, o qədər öyrənmə” prinsipi təsdiqlənmir. Gruber və həmkarlarının (2023) sosial VR ilə virtual mübadilə tədqiqatında iştirakçıların rahatlıq və immersion təcrübələri fərqlənirdi. Texnologiyaya uyğunlaşma, başgicəllənmə, cihazın idarəsi və yenilik effekti dil tapşırığına ayrılan diqqəti azalda bilər. Buna görə ilk sessiya ölçmə yox, orientasiya olmalı; dil məqsədi yalnız tələbə interfeysdə rahatlaşdıqdan sonra qiymətləndirilməlidir. VR ilə AI-nin integrasiyası gələcək modelin güclü istiqamətlərindən biridir. AI rol partnyorunun cavablarını sabit ssenaridən çıxarib tələbənin ifadəsinə uyğunlaşdırıla bilər. Lakin generativ cavabların pragmatik və mədəni düzgünlüyü avtomatik qəbul edilməməlidir. Müəllim tipik situasiyalar üçün uyğunluq meyarı hazırlamalı, sessiyadan

sonra seçilmiş dialoqları sinifdə müqayisə etməlidir. Bu zaman texnologiya “real həyatı təqlid edən oyun” yox, praqmatik seçimlərin analiz laboratoriyasına çevrilir.

Müəllimin dəyişən rolu

Mənbələrdə təkrarlanan xətt müəllimin əhəmiyyətini azaltmır, onun gördüyü işi dəyişir. Sistem nümunə, ilkin izah və sürətli rəy hazırladıqca müəllimin vaxtı diaqnostika, tapşırıq seçimi və nəticənin yoxlanmasına yönəlir. Kohnke, Moorhouse və Zou (2023) generativ Sİ imkanlarını məhz praktik dil fəaliyyətləri ilə bağlayırlar. UNESCO-nun insanmərkəzli yanaşması da son pedaqoji qərarın texnologiyaya həvalə edilməməsini tələb edir (Miao & Holmes, 2023). Müəllim üçün yeni kompetensiya yalnız prompt yazmaq deyil. O, sistemin cavabının dil səviyyəsinə uyğunluğunu, mədəni məqbulluğunu, fakt düzgünlüyünü və tapşırığın həqiqətən öyrənmə tələb edib-etmədiyini qiymətləndirməlidir. Eyni zamanda tələbəyə AI nəticəsini yoxlama vərdişi öyrədilməlidir. Buna görə müəllim hazırlığında üç savadlılıq kəşşir: dil-pedaqoji savadlılıq, məlumat/rəqəmsal savadlılıq və Sİ savadlılığı. Bunlardan biri çatışmadıqda texnologiyanın pedaqoji dəyəri azalır. Bu dəyişiklik dərslər planını da yenidən qurur. Evdə Sİ ilə edilən məşq sinifdə sadəcə yoxlanmamalı; sinif həmin məşqin transfer yerinə çevrilməlidir. Tələbə evdə chatbotla müsahibə məşqi edibsə, dərstdə yeni suallarla real müsahibə aparılır. Evdə AI rəyinə əsasən yazını redaktə edibsə, sinifdə səbəbləri şifahi müdafiə edir. Belə modeldə rəqəmsal fəaliyyət dərstdən qaçış deyil, canlı qarşılıqlı əlaqəyə hazırlıqdır.

Təklif olunan beşkomponentli hibrid model

İcmalın nəticələri beş qarşılıqlı bağlı komponentdə ümumiləşdirilmişdir. Model konkret proqram və ya marka üçün deyil, müəllim çərçivəsi, adaptiv tapşırıq, dialoq və geribildirim, multimodal təcrübə və müstəqil transfer ardıcılığı üçün hazırlanmışdır. Aşağıdakı cədvəl hər komponentin funksiyasını, mümkün tətbiqini və yoxlama meyarını göstərir.

Cədvəl 1

Rəqəmsal və Sİ əsaslı xarici dil tədrisi üçün beşkomponentli hibrid model

Komponent	Əsas funksiya	Tətbiq nümunəsi	Yoxlama meyarı
1. Müəllim çərçivəsi	Məqsəd, sərhəd və etik qaydanın müəyyənləşdirilməsi	CEFR səviyyəsi, hədəf funksiya, AI istifadəsi qaydası	Tapşırıqla kurikulum məqsədinin uyğunluğu
2. Adaptiv tapşırıq	Məşqin ehtiyaca və səviyyəyə Uyğunlaşdırılması	Fərqli kontekstdə eyni qrammatik/leksik məqsəd	Çətinliyin tələbənin real səviyyəsinə uyğunluğu
3. Dialoq və rəy	Təkrar, izah və formativ dəstək	Chatbot rol oyunu; yazıya diaqnostik rəy	Tələbənin rəyi izah etməsi və seçməsi
4. Multimodal təcrübə	Dil formasını situasiya və fəaliyyətlə birləşdirmək	“VR” ssenarisi, səsli dialoq, video və mobil tapşırıq	Məna, praqmatika və iştirak keyfiyyəti
5. Müstəqil transfer	AI dəstəyi olmadan kompetensiyanın yoxlanması	Canlı danışiq, sinif yazısı, yeni situasiya	Bacariq yeni kontekstdə müstəqil nümayiş olunur

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən sintez edilmişdir.

Modelin əsas məntiqi dövrüdür. Müstəqil transfer mərhələsində müşahidə olunan çətinlik növbəti adaptiv tapşırığın giriş məlumatına çevrilir. Məsələn, tələbə Sİ ilə danışmada düzgün zaman formalarından istifadə etdiyi halda canlı müsahibədə tərəddüd edirsə, problem qrammatik bilikdən çox avtomatlaşma və ünsiyyət təzyiqi ilə bağlıdır; növbəti mərhələdə sürətli cavab və zaman məhdudiyyətli tapşırıq seçilə bilər. Beləcə məlumat fərdiləşdirməyə xidmət edir, fərdiləşdirmə isə sadəcə rahatlıq yaratmır, konkret çatışmazlığı hədəfləyir.

Model müəllimə “hər dərəcədə AI istifadə et” tələbi qoymur. Əksinə, hər komponent üçün texnologiyanın əlavə dəyəri soruşulur. Əgər canlı cütlük işi eyni məqsədə daha yaxşı çatırsa, chatbotdan istifadə etməyə ehtiyac yoxdur. Əgər sinif ölçüsü fərdi yazı rəyini gecikdirirsə, AI ilkin diaqnostik rəy üçün faydalı ola bilər. İnnovativlik texnologiyanın görünən sayında deyil, məqsədlə vasitə arasında əsaslandırılmış seçimdədir.

Müzakirə

Müqayisə rəqəmsal dönüşün iki əks nəticəsini üzə çıxarır. Tələbə daha çox fərdi məşq və daha sürətli rəy əldə edir; eyni zamanda təqdim olunan məhsulun onun müstəqil bacarığını nə dərəcədə göstərdiyi qeyri-müəyyənləşir. Sİ səhvi tez müəyyən edə bilər, lakin düzəlişin avtomatik qəbul edilməsi öyrənmə demək deyil. Tələbə səbəbi izah etmirsə və formadan yeni situasiyada istifadə edə bilmirsə, yaxşılaşma yalnız son mətnə qalır. Buna görə təhlildə əsas prinsip ‘idarə olunan agentlik’ kimi müəyyənləşdirilir: seçim öyrənəndə qalır, seçim üçün meyarı isə müəllim və tapşırıq təmin edir. Bu mövqə Mahapatranın (2024) formativ rəy nəticələri ilə ziddiyyət təşkil etmir; əksinə, həmin nəticənin necə praktik modelə çevriləcəyini göstərir. Tədqiqatda ChatGPT-nin faydası rəyin mövcudluğu və tələbələrin onunla işləməsi kontekstində ortaya çıxır. Eyni şəkildə Song və Song (2023) yazı və motivasiyada irəliləyiş göstərdikdə, bunu bütün generativ AI istifadələrinə ümumiləşdirmək olmaz. Fərqli müəllim hazırlığı, tələbə səviyyəsi və tapşırıq növü nəticəni dəyişə bilər. Burston və Giannakounun (2022) MALL üzrə meta-analizində yüksək heterogenlik barədə xəbərdarlıq yeni texnologiyalarda da metodoloji ehtiyat prinsipini xatırladır.

Sahənin hazırkı sübut bazası yazı bacarığına meyillidir. Feng və həmkarları (2025) AI dəstəkli L2 yazı tədqiqatının artıq geniş mövzu spektrini əhatə etdiyini göstərirlər. Bunun əksinə, uzunmüddətli spontan danışq, dinləmə və real pragmatik transfer daha az sabit sübutlarla təmsil olunur. Karataş və həmkarlarının (2024) xarici dil öyrənənlərlə apardığı işdə tələbələr yazı, qrammatika və leksika üçün faydanı daha aydın hiss etdikləri halda danışq və dinləmə üzrə təsir daha zəif görünür. Bu fərq gələcək tədqiqatların prioritetini müəyyənləşdirməlidir: AI-nin “nə edə bildiyini” göstərən qısa özünüqiymətləndirmələrdən daha çox, bacarığın həftələr və aylar sonra müstəqil transferini ölçən dizaynlara ehtiyac var. “VR” nəticələri də eyni ehtiyatı tələb edir. Virtual mühitlər xüsusilə pragmatika və situativ danışq üçün əlverişlidir, çünki dil fəaliyyətini kontekstlə birləşdirir (Akay & Kessler, 2024). Lakin Gruber və həmkarlarının (2023) nəticələrində iştirakçı təcrübəsinin dəyişkən olması texnologiyanın affektiv təsirinin fərdi olduğunu göstərir. Bunun metodik nəticəsi sadədir: yüksək immersion həmişə yüksək öyrənmə deyil. Bəzi tələbə üçün texnoloji yenilik motivasiya yaradır, digəri üçün əlavə kognitiv yük. Müəllim alternativ giriş yolu saxlamalı və texnologiyaya uyğunlaşmanı dil nailiyyəti ilə qarışdırmamalıdır.

Qiymətləndirmədə ən ciddi dəyişiklik son məhsulun əvvəlki şəffaflığını itirməsidir. Evdə hazırlanmış mətn artıq tələbənin köməkərsiz dil səviyyəsini təkbəşinə göstərmir. Buna görə proses qeydləri, versiyalar arasındakı qərarların izahı, qısa şifahi müdafiə və sinifdə yeni transfer tapşırığı daha qiymətli sübuta çevrilir. Tam qadağa real təhsil və iş şəraitini nəzərə almır; sərhədsiz istifadə isə ölçməni zəiflədir. Sİ ilə

problem həlli və Sİ-siz müstəqil performansın ayrı meyarlarla yoxlanması daha əsaslandırılmış yanaşmadır.

Etika və bərabərlik məsələsi innovasiyanın sürəti ilə paralel düşünülməlidir. Ödənişli modellərin daha güclü funksiyaları tələbələr arasında resurs fərqi artırır. Səs və aksent tanınması müxtəlif dil fonlarına eyni keyfiyyətdə reaksiya verməyə bilər. Generativ model dominant mədəni diskursu “normal” kimi təqdim edə bilər. Miao və Holmesun (2023) insanmərkəzli çərçivəsi bu səbəbdən praktik əhəmiyyət daşıyır: müəllim texnologiya seçərkən yalnız funksiyaları deyil, məlumatların qorunmasını, çıxış bərabərliyini və dil-mədəni representasiyanı da nəzərə almalıdır. Müəllim hazırlığı üçün nəticə də aydındır. Qısamüddətli “AI alətlərinin siyahısı” seminarı kifayət deyil, çünki alətlər tez dəyişir. Daha dayanıqlı hazırlıq müəllimə dörd sualı verməyi öyrətməlidir: tələbə burada hansı dil fəaliyyətini həyata keçirir; sistem hansı qərarı avtomatlaşdırır; tələbənin düşünməsi harada görünür; kompetensiyaları müstəqil necə yoxlayacağam? Bu suallar cavablandırıldıqda yeni platforma köhnə platformanı əvəz etsə də metodik sistem dağılır.

Praktik tətbiq üçün tövsiyələr

Tətbiq məktəb və universitetdə birdəfəlik qərarla deyil, mərhələlərlə qurulmalıdır. Əvvəl kurs üzrə istifadə sərhədləri göstərməli, sonra eyni dil məqsədi üçün Sİ-li və Sİ-siz tapşırıq nümunələri hazırlanmalıdır. Tələbəyə yalnız sorğu yazmaq deyil, cavabı mənbə ilə tutuşdurmaq və etdiyi dəyişikliyi əsaslandırmaq öyrədilməlidir. Son mərhələdə uğur məmnunluq sorğusu ilə deyil, dil göstəricisi və yeni şəraitdə müstəqil transferlə yoxlanmalıdır. Yazı dərində praktik model belə ola bilər: tələbə planı özü qurur; Sİ-dən arqumentdə boşluqları sual şəklində göstərməyi istəyir; birinci qaramanı yazır; üç konkret meyar üzrə rəy alır; hansı rəyi qəbul etdiyini cədvəldə qısa əsaslandırır; müəllim iki əsas qərara şərh verir; final mətnədən sonra tələbə sinifdə yeni mövzuda 15–20 dəqiqəlik Sİ-siz yazı yazır. Son mərhələ Sİ ilə hazırlanmış məhsulun həqiqətən kompetensiyaya çevrilib-çevrilmədiyini göstərir.

Danışq dərində isə tələbə əvvəl səsli chatbotla rol oyunu edir, transkriptdən üç problem seçir, həmin problemləri yenidən məşq edir və sonra cütlükdə dəyişdirilmiş situasiyanı yerinə yetirir. Qiymətləndirmə tələffüzün “native-like” olmasına yox, anlaşılqlılığa, uyğun söz seçiminə, qarşılıqlı əlaqəni davam etdirməyə və pragmatik münasibliyə əsaslanır. VR mövcuddursa, eyni ssenari məkan və obyektlərlə zənginləşdirilə bilər; mövcud deyilsə, pedaqoji məqsəd adı video və rol kartları ilə də qorunmalıdır. Bu, texnologiya asılılığının qarşısını alır. Leksika və qrammatikada adaptiv mikro-tapşırıqlar daha uyğundur. Sistem tələbənin səhv etdiyi vahidləri kontekstdə təkrar təqdim edə, lakin yalnız tanıma tipli testlə kifayətlənməməlidir. Bir neçə təkrardan sonra tələbə həmin vahidi sərbəst cümlə, qısa səsli cavab və ya yeni mətn daxilində istifadə etməlidir. Beləliklə avtomatik təkrar produktiv istifadəyə bağlanır. MALL-in gücü gündəlik tezlikdə, sinifin gücü isə dərin emalda birləşdirilir.

İnstitusional səviyyədə uğurun göstəricisi “neçə AI aləti alındı” deyil. Daha uyğun göstəricilər müəllimin rəy üçün sərf etdiyi vaxtın dəyişməsi, tələbənin məşq tezliyi, gecikmiş post-test nəticəsi, Sİ-siz transfer, akademik dürüstlük hadisələrinin xarakteri və tələbələr arasında çıxış fərqi. Texnologiya investisiyası yalnız bu göstəricilərdən bir neçəsinə ölçülə bilən müsbət təsir göstərdikdə davamlı hesab edilə bilər.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri

Məqalə yeni eksperimental məlumat deyil, 18 aktual mənbənin integrativ sintezini təqdim edir. Bu səbəbdən beşkomponentli model ayrıca empirik sınaq tələb edir. Korpusun böyük hissəsi ingilis dilinin xarici və ya ikinci dil kimi tədrisinə aiddir; nəticələri az resurslu dillərə, erkən yaş qruplarına və peşə dili kurslarına birbaşa köçürmək olmaz. Texnologiyanın sürətlə dəyişməsi də müqayisəni çətinləşdirir.

Bu məhdudiyyəti azaltmaq üçün məhsul adları deyil, daha dayanıqlı pedaqoji funksiyalar əsas götürülmüşdür. Sonrakı tədqiqatlarda üç boşluq xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Birincisi, 8–16 həftə və daha uzun müdaxilələrdən sonra gecikmiş ölçmə aparılmalıdır. İkincisi, Sİ ilə hazırlanmış məhsul və köməksiz dil performansı eyni dizaynda müqayisə edilməlidir. Üçüncüsü, Azərbaycan kimi çoxdilli mühitlərdə ana dili, öyrənilən dil, rəqəmsal çıxış və Sİ savadlılığı birlikdə təhlil olunmalıdır. Yerli sınaq beynəlxalq nəticələrin mexaniki köçürülməsinin qarşısını ala bilər.

Nəticə

İcmal göstərir ki, rəqəmsal texnologiyanın əsas qazancı sadəcə məzmunu tez hazırlamaq deyil (Qəhrəmanova, 2026). Daha mühüm dəyişiklik tələbəyə uyğun məşq yaratmaq və geribildirimlə növbəti cəhd arasındakı vaxtı azaltmaqdır. Bu imkan yalnız öyrənən seçim etdikdə, seçimini izah etdikdə və bacarığı yeni tapşırıqda köçürdükdə təlim nəticəsinə çevrilir. Generativ Sİ yazı, leksika, qrammatika və dialoqda çevik dəstək verir; mobil vasitələr məşqi dərindən kənara aparır; VR isə dil fəaliyyətinə situativ çərçivə əlavə edir. Heç bir vasitə öz-özlüyündə sabit nəticə təmin etmir.

Araşdırmanın əsas qənaəti texnologiyanın sayından çox, qərarların düzgün bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. Müəllim məqsədi, etik sərhədi və keyfiyyət meyarını müəyyən edir. Sistem alternativ məşq və ilkin rəy yaradır. Tələbə isə variantları yoxlayır, seçim edir, düzəlişini əsaslandırır və öyrəndiyini başqa kontekstdə nümayiş etdirir. Bu bölgü qorunmadıqda alət ya məqsədsiz tapşırıq generatoruna, ya da tələbənin əvəzinə məhsul hazırlayan vasitəyə çevrilir. Beşkomponentli model həmin bölgünü praktik ardıcılığa çevirir: müəllim çərçivəsi məqsədi aydınlaşdırır, adaptiv tapşırıq ehtiyacı hədəfləyir, dialoq və rəy yeni cəhd yaradır, multimodal fəaliyyət dili situasiyaya bağlayır, müstəqil transfer isə real bacarığı yoxlayır. Sonuncu mərhələ modelin yoxlama nöqtəsidir. Sİ ilə əldə edilən keyfiyyət artımı tələbə eyni işi yeni şəraitdə köməksiz yerinə yetirə bildikdə öyrənmə sübutu sayılır.

Beləliklə, xarici dil tədrisinin perspektivi müəllimsiz avtomatlaşdırmada deyil, daha dəqiq məlumatla verilən pedaqoji qərarlardır. Texnologiya təkrarı sürətləndirə, fərdi məşqi çoxalda və ilkin geribildirimi əlçatan edə bilər. Mədəni məna, emosional vəziyyət, etik seçim və nəticənin etibarlı qiymətləndirilməsi isə insan mühakiməsini tələb edir. Növbəti tədqiqat mərhələsi yeni funksiyaları sadalamaqdan çox, hansı fəaliyyətlərin aylar sonra da müstəqil dil istifadəsinə çevrildiyini müqayisəli və uzunmüddətli dizaynlarla müəyyənləşdirməlidir.

Ədəbiyyat

- Akay, M., & Kessler, M. (2024). The impact of virtual reality (VR) pedagogy on L2 English learners' oral communication and pragmatic competence. *Language Learning & Technology*, 28(1), 1–11. <https://doi.org/10.64152/10125/73568>
- Burston, J., & Giannakou, K. (2022). MALL language learning outcomes: A comprehensive meta-analysis 1994–2019. *ReCALL*, 34(2), 147–168. <https://doi.org/10.1017/S0958344021000240>
- Crompton, H., & Burke, D. (2023). Artificial intelligence in higher education: The state of the field. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 20, 22. <https://doi.org/10.1186/s41239-023-00392-8>
- Feng, H., Li, K., & Zhang, L. J. (2025). What does AI bring to second language writing? A systematic review (2014–2024). *Language Learning & Technology*, 29(1), 1–27. <https://doi.org/10.64152/10125/73629>
- Godwin-Jones, R. (2024). Distributed agency in language learning and teaching through generative AI. *Language Learning & Technology*, 28(2), 5–30. <https://doi.org/10.64152/10125/73570>

- Gruber, A., Canto, S., & Jauregi-Ondarra, K. (2023). Exploring the use of social virtual reality for virtual exchange. *ReCALL*, 35(3), 258–273. <https://doi.org/10.1017/S0958344023000125>
- Hua, C., & Wang, J. (2023). Virtual reality-assisted language learning: A follow-up review (2018–2022). *Frontiers in Psychology*, 14, 1153642. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1153642>
- Hwang, G.-J., Xie, H., Wah, B. W., & Gašević, D. (2020). Vision, challenges, roles and research issues of artificial intelligence in education. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 1, 100001. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2020.100001>
- Karataş, F., Abedi, F. Y., Ozek Gunyel, F., Karadeniz, D., & Kuzgun, Y. (2024). Incorporating AI in foreign language education: An investigation into ChatGPT's effect on foreign language learners. *Education and Information Technologies*, 29, 19343–19366. <https://doi.org/10.1007/s10639-024-12574-6>
- Kasneci, E., Seßler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Günemann, S., Hüllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeffer, J., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, 103, 102274. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274>
- Kartal, G., & Yeşilyurt, Y. E. (2024). A bibliometric analysis of artificial intelligence in L2 teaching and applied linguistics between 1995 and 2022. *ReCALL*, 36(3), 359–375. <https://doi.org/10.1017/S0958344024000077>
- Koç, F. Ş., & Savaş, P. (2025). The use of artificially intelligent chatbots in English language learning: A systematic meta-synthesis study of articles published between 2010 and 2024. *ReCALL*, 37(1), 4–21. <https://doi.org/10.1017/S0958344024000168>
- Kohnke, L., Moorhouse, B. L., & Zou, D. (2023). ChatGPT for language teaching and learning. *RELC Journal*, 54(2), 537–550. <https://doi.org/10.1177/00336882231162868>
- Qəhrəmanova, Y. (2026). Rəqəmsallaşmanın dilə təsiri: Süni intellektin dildə semantik bütövlüyü və sintaktik adekvatlığı “qavrama” səviyyəsi. *Qədim diyar*, 8(7), 114–120. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/62/114-120>
- Mahapatra, S. (2024). Impact of ChatGPT on ESL students' academic writing skills: A mixed methods intervention study. *Smart Learning Environments*, 11, Article 9. <https://doi.org/10.1186/s40561-024-00295-9>
- Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000386693>
- Song, C., & Song, Y. (2023). Enhancing academic writing skills and motivation: Assessing the efficacy of ChatGPT in AI-assisted language learning for EFL students. *Frontiers in Psychology*, 14, 1260843. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1260843>
- Su, Y., Lin, Y., & Lai, C. (2023). Collaborating with ChatGPT in argumentative writing classrooms. *Assessing Writing*, 57, 100752. <https://doi.org/10.1016/j.asw.2023.100752>
- Tlili, A., Shehata, B., Adarkwah, M. A., Bozkurt, A., Hickey, D. T., Huang, R., & Agyemang, B. (2023). What if the devil is my guardian angel: ChatGPT as a case study of using chatbots in education. *Smart Learning Environments*, 10, 15. <https://doi.org/10.1186/s40561-023-00237-x>

The Ethics of Dialogue in Paul Ricœur: A Philosophical Analysis in Light of Hermeneutic Thought and Identity

Moualek Fatima Zahra 

Abstract. *This study explores the ethics of dialogue in Paul Ricœur's philosophy within the framework of hermeneutic thought and narrative identity. It argues that dialogue is not merely a communicative act or a linguistic exchange but an ethical and existential process through which the self is constituted, interpreted, and transformed in relation to the other. The research examines the fundamental dimensions of Ricœur's conception of dialogue, including recognition, plurality, moral imagination, responsibility, and institutional justice. It demonstrates that ethical dialogue depends on the ability to acknowledge difference, engage in mutual understanding, and establish relationships based on respect and responsibility. Furthermore, the study highlights the role of narrative identity in shaping the relationship between self and other, showing that personal identity emerges through interpretation, memory, and interaction. It concludes that Ricœur's philosophy provides a valuable ethical model for promoting coexistence, reconciliation, and meaningful communication in contemporary societies characterised by cultural diversity and moral plurality.*

Keywords: *Paul Ricœur, dialogue, hermeneutic thought, identity, communication, civilisations, self, other, ethics*

University of Oran 2 Mohamed Ben Ahmed, Oran, Algeria

E-mail: westsig@gmail.com

Received: 5 January 2026; Accepted: 16 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Paul Ricœur-da dialoq etikası: hermenevtik düşüncə və kimlik işığında fəlsəfi təhlil

Moualek Fatima Zəhra 

Xülasə. *Bu tədqiqat Paul Ricœur-un fəlsəfəsindəki dialoq etikasını hermenevtik düşüncə və povest kimliyi çərçivəsində araşdırır. O, dialoqun sadəcə ünsiyyət aktı və ya linqvistik mübadilə deyil, həm də özünün formalaşdığı, şərh olunduğu və digərinə münasibətdə çevrildiyi etik və ekzistensial bir proses olduğunu iddia edir. Tədqiqat Ricœur-un dialoq anlayışının fundamental ölçülərini, o cümlədən tanınma, plüralizm, mənəvi təxəyyül, məsuliyyət və institusional ədaləti araşdırır. O, etik dialoqun fərqi qəbul etmək, qarşılıqlı anlaşılmaya qoşulmaq və hörmət və məsuliyyətə əsaslanan münasibətlər qurmaq qabiliyyətindən asılı olduğunu nümayiş etdirir.*

Bundan əlavə, tədqiqat, şəxsi kimliyin interpretasiya, yaddaş və qarşılıqlı təsir yolu ilə ortaya çıxdığını göstərən povest kimliyinin özünün və başqasının münasibətlərinin formalaşmasındakı rolunu vurğulayır. Bu nəticəyə gəlir ki, Ricœurün fəlsəfəsi mədəni müxtəliflik və mənəvi plüralizm ilə xarakterizə olunan müasir cəmiyyətlərdə birgəyaşayışı, barışığı və mənalı ünsiyyəti təşviq etmək üçün dəyərli etik model təqdim edir.

Açar sözlər: *Paul Ricœur, dialoq, hermenevtik düşüncə, kimlik, ünsiyyət, sivilizasiyalar, özünün, başqasının, etika*

Oran Universiteti 2 Məhəmməd Ben Əhməd (Əlcəzair), Əlcəzair

E-poçt: westsig@gmail.com

Daxil oldu: 5 Yanvar 2026; Qəbul edildi: 16 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

In the minds of many, philosophy is associated with complexity and a distance from the reality in which people live. It must be acknowledged that philosophy, like the various sciences, is not an easy subject that any individual can understand; rather, it is a subject that requires a degree of intellectual effort and mental exertion to comprehend. Human thought has never ceased to pose the question of language and its relation to time, society, and thought, whether this question pertains to the general philosophical domain or to the multiple scientific fields that have made language and communication the subject of their inquiry. Communication and dialogue also constitute a contemporary theoretical concern, whose contemporaneity is in a constant process of becoming.

Ricoeurian philosophy has embodied a human project that aspires to understand reality, to analyse it, and to offer possible conceptualisations of what may be presented as research data in the field of contemporary human thought. It has thus become necessary to move beyond those closed systems and ideologies that do not lead the human being toward the ambitious world of thought that aspires to the future in accordance with what is lived by virtue of a method that interacts with the aims of the self, which seeks what serves it in what is desired. That is, Paul Ricœur calls for philosophising, and the self exists with the community, which imposes upon it the necessity of responding to all. He is considered one of the most prominent philosophers of the twentieth century, combining hermeneutics, phenomenology, and moral philosophy, holding that dialogue is not merely a means of understanding but an existential process for the formation of the ethical self and the establishment of a responsible relation with the other.

Ricoeur's philosophy is characterised by a more humanistic orientation, bearing ethical concerns that enhance the value of the human being in accordance with the values of open dialogue through openness to the triad of French reflective thought, German analysis, and pragmatism. He constructed his dialogue on respect for the other, making the other a partner in defining and shaping truth. Through his philosophy, which aims to ensure the continuity of communication and dialogue among different peoples and civilisations, Ricœur called for not demolishing the achievements of the philosophical edifice whose construction took thousands of years but rather for listening to other civilisations, opening the door of dialogue to them, and exploring what is hidden, for it may contain new benefits for humanity.

Methods

This study adopts a qualitative philosophical-hermeneutic methodology. It analyses Paul Ricœur's conception of dialogue through close reading of his major works on hermeneutics, narrative identity, recognition, ethics, and justice. The analysis focuses on the conceptual relationships between self and other, interpretation and identity, and dialogue and institutional responsibility.

Results

Problematic: What are the ethics of dialogue in Paul Ricœur? Moreover, what is its relation to hermeneutical thought and narrative identity?

In Paul Ricœur's philosophy, dialogue is a central concept that transcends the term's traditional meaning as a linguistic exchange between speakers. Rather, it constitutes an interpretive, ethical, and fundamental act for understanding the self and the other. According to Ricœur, dialogue is grounded in three interrelated dimensions: the hermeneutic, the anthropological, and the ethical.

Ricœur maintains that dialogue is an interpretive process through which human beings interact with texts, others, and history through the mediation of language. Understanding in dialogue is not achieved immediately or directly; rather, it requires a necessary distance that enables the reader or speaker to interpret and reflect without eliminating difference. Unlike Gadamer's notion of the "fusion of horizons", Ricœur's conception of dialogue is based on a coexistence or juxtaposition of horizons that preserves the distance and difference between selves (Ricœur, 1986).

By emphasising this distance, Ricœur argues that each person must recognise that the self belongs to them and acknowledge their own subjectivity. For him, the self is characterised by a dialectic between activity and passivity, since human beings possess a dual structure situated between the voluntary and the involuntary. We are beings who are given to ourselves as something to be understood and interpreted. In this respect, Ricœur shares Marcel's view that the answer to the question "Who am I?" can never be completely exhausted. When the question "Who am I?" is posed, the "I" who asks the question simultaneously becomes the object of inquiry. The self is therefore both the questioner and the subject questioned. This circularity gives the self a fundamentally questioning and dialectical character, requiring a hermeneutic approach (Ricœur, 2006, p. 130).

Interpretation consequently becomes a critical mechanism through which the rupture that characterises human existence can be revealed, particularly the distance between metaphysical reflection and the lived experience of the human being as an acting self, or between will and capacity. This leads to a transition "from an ontology resulting from the privileging of being as truth to an ontology that grants priority to being as act and power, within the multiple uses of being insofar as it is being" (Ricœur, 2006, p. 130). However, this fragmentation does not prevent human beings from pursuing ethical completeness within the lived world or from possessing the capacity for action and initiative. For Ricœur, human action is oriented toward an end, namely the good for human beings; consequently, the ethical aim of humanity becomes achievable.

In *Oneself as Another* (*Soi-même comme un autre*), Ricœur introduces the concept of narrative identity, which refers to the temporal dimension through which the self understands and represents itself across time. Narrative identity emerges through the stories individuals tell about themselves and through their continuous relationship with others. The self is therefore not a fixed entity but a narrative construction

shaped and transformed by personal experiences, social relations, historical circumstances, and temporal changes (Ricoeur, 1990; Sharmāt, 2015).

Within this framework, dialogue becomes a fundamental means of self-construction, because the other is not merely a recipient of communication but rather a constitutive element in the formation of personal identity. The self can only understand itself through a dialogical relationship with others, where recognition, interpretation, and mutual understanding participate in the constitution of identity (Ricoeur, 1990).

Without dialogue, identity loses its capacity for formation and renewal. Therefore, Paul Ricoeur proposes a return to narrative as the primary means through which a richness of meanings is generated. Narrative brings together diverse events and organises them along the temporal framework that it presupposes; in other words, it grants events a temporal dimension and transforms them into meaningful configurations. This is precisely what many philosophers neglected, according to Ricoeur's critique, particularly structuralist approaches, which focus on structures while excluding temporality and the event from their analyses. The process of connecting and organising events therefore constitutes a fundamental source of meaning in Ricoeur's thought (Ricoeur, 1983).

Another important source of interest in narrative lies at the intersection of Ricoeur's thought and biblical exegesis. For Ricoeur, narrative encompasses various forms of discourse and is not restricted exclusively to literary production; rather, it can be associated with different forms of human discourse regardless of their field of application (Ricoeur, 1983). Narrative does not merely refer to the way in which a storyteller recounts events through their arrangement and transmission. Instead, narrative participates in the production of meaning itself. It is not simply a representation of events or an expression of subjective interpretation but rather a structure through which meaning emerges.

Ricoeur also argues that identity is not a fixed entity but is constructed through self-narration, that is, through the stories that the self tells about itself across time (Ricoeur, 2004). Narrative identity makes dialogue possible because it recognises the self's incompleteness and its need for the other to reinterpret and understand itself. Furthermore, dialogue in Ricoeur's philosophy becomes possible only when accompanied by the act of recognition, which unfolds in several stages: recognition of oneself, recognition of the other, and mutual recognition, the foundation of an ethical relationship.

In this perspective, recognition becomes an essential component of ethical dialogue. Ricoeur maintains that recognition begins with recognition of the self, including its capacities and limitations, followed by recognition of the other as a free and autonomous interlocutor, and finally culminates in mutual recognition as an ethical act that contributes to the foundation of justice (Wadih, 2016). Dialogue is therefore transformed from a simple exchange of ideas into the construction of a relationship based on shared responsibility and ethical commitment.

Narrative consequently constitutes an axis around which human existence unfolds through its actions, experiences, and interpretations. It expresses various cognitive and value systems that provide the self with a place and a temporal horizon within which existence becomes meaningful. The self is not separated from its historicity; rather, it reconstructs its past both as an event and as an interpretation of that event through symbolic forms that establish an intercultural relationship between self and other, characterised by openness and difference. In this sense, narrative preserves not only personal identity but also collective identity, including the identity of communities and generations (Ricoeur, 1990).

1. Dialogue as an Ethical and Political Horizon

The concept of dialogue in Ricœur's philosophy extends beyond interpersonal relations to encompass the ethical and political domains. He argues that living together can only be achieved through just institutions founded on mutual respect, recognition, and equitable dialogue. In *Memory, History, Forgetting* (*La mémoire, l'histoire, l'oubli*), Ricœur emphasises that overcoming the wounds of the past and recognising others in their difference requires a dialogical engagement with memory and with the implicit presence of the other within history (Ricœur, 2004).

Modern philosophical currents have revealed different dimensions of human action and moral life. Marxism uncovered the ideological structures underlying moral practices and connected them to material relations; structuralism examined symbolic systems and social structures; while Freudian theory highlighted the influence of the unconscious and instinctual dimensions. Similarly, Michel Foucault, in *The History of Sexuality*, distinguished between Christian ethics, characterised by ideals of chastity, virginity, and monogamous fidelity, and ancient Greek and Roman ethics, which emphasised freedom, plurality, bodily experience, and the cultivation of life and pleasure (Foucault, 2004).

Within this broader philosophical context, Ricœur, in his lectures published in *Lectures 1: Autour du politique*, devoted a study entitled "Éthique et morale" to examining the relationship between ethics and morality and to developing his own ethical framework in dialogue with previous and contemporary philosophical traditions (Ricœur, 1991). He raises the fundamental question of whether ethics and morality should be distinguished from one another.

Ricœur argues that contemporary societies are characterised by what he calls moral plurality, meaning the coexistence of multiple, sometimes conflicting, conceptions of the good life. This plurality inevitably generates moral disagreements and conflicts (Belloch, 2022). However, the solution does not consist in imposing a single universal perspective but rather in establishing ethical dialogue, through which individuals and communities can express their viewpoints and seek shared understanding, even when complete consensus remains impossible.

2. The Ethics of Dialogue and Its Conditions

2.1 Justice and Otherness

Paul Ricœur employs the term "institution" and assigns it a specific philosophical meaning. For him, an institution refers to the shared norms and structures of living together within a historical community; therefore, it encompasses political, legal, ethical, economic, and social dimensions (Al-Haj, n.d.). These institutions operate according to the prevailing ethical frameworks within societies; they are shaped by social practices, customs, and traditions that regulate the coexistence of the self and the other within a system oriented toward justice. Justice thus represents the fundamental objective that institutions seek to achieve.

Regarding institutional justice, Ricœur argues that human beings continue to act as claimants because the experience of injustice is often more immediately perceived than justice itself. Justice appears as a lack, whereas injustice manifests in lived experiences of inequality and exclusion. Furthermore, justice always functions as a mediator of human relationships. Ricœur emphasises that institutional mediation is indispensable because social relations cannot be regulated solely through direct interpersonal interactions. For instance, the excessive desire to possess more, which constitutes a form of moral failure, can only be counterbalanced by institutional systems of distribution and sharing (Ricœur, 2015).

Thus, Ricœur links justice to dialogue, arguing that authentic dialogue cannot emerge in contexts characterised by domination, inequality, or the absence of institutional guarantees. Recognition of the other must therefore move beyond personal attitudes and become embodied in political and legal institutions capable of protecting dignity, rights, and equality. Institutions provide the conditions under which decisions can be made, particularly in situations of conflict. They extend beyond immediate interpersonal relationships and include even those whom we do not personally know, representing the general framework of a historical community seeking to establish a common life.

Living together necessarily presupposes the relationship between self and other. However, this relationship requires a third element: the institution, which stands between the conflicting parties and provides a shared framework for regulating disagreement. Through institutional mediation, conflict is transferred from the sphere of violence to the sphere of ethical and legal deliberation. Ricœur also contributes to the transformation of the concept of justice from the ethical domain into the moral and political domain. Justice is no longer understood merely as an individual virtue, as in Aristotle's conception, where it is opposed to vices such as injustice, falsehood, theft, and violence. Rather, it becomes a comprehensive theory of social organisation, particularly through the work of John Rawls, which incorporates concepts such as fairness, difference, rationality, freedom, entitlement, and the common good (Al-Haj, n.d.).

Rawls develops a procedural theory of justice that differs from Aristotelian teleological approaches and aligns more closely with Kantian deontological ethics and social contract theories. His concept of the original position, characterised by the veil of ignorance, requires rational individuals to deliberate under conditions of impartiality regarding the distribution of social benefits and burdens. This procedure aims to establish principles of justice that are fair and acceptable to all participants. Rawls also criticises utilitarianism for its teleological orientation, in which moral value is determined by maximising overall utility rather than ensuring fair treatment of individuals.

2.2 Moral Imagination

Ricœur introduces the concept of moral imagination as a capacity that enables the self to understand the other's situation and to expand its perspective beyond the limitations of personal experience. This imagination becomes essential for dialogue, particularly in contexts characterised by profound cultural, religious, or political differences. According to Ricœur's perspective, successful dialogue requires individuals to transcend their own experiences and imagine how the other perceives the world, suffers, and constructs meaning (Hafizi & Enayat, 2022).

Dialogue is therefore not limited to the exchange of linguistic expressions; rather, it constitutes the construction of human relationships grounded in understanding and mutual recognition. Moral imagination plays a central role in this process because it combines intellectual and affective dimensions, enhancing dialogue through empathy, perspective-taking, and the creation of ethical possibilities for resolving conflicts.

Furthermore, moral imagination helps establish connections among individuals by enabling them to place themselves symbolically in others' positions. This capacity helps dismantle stereotypes, overcome prejudices, and facilitate mutual understanding. It also allows participants in dialogue to create new collective narratives that emerge from encounters between different perspectives, thereby opening possibilities for overcoming past conflicts and constructing a shared future.

Thus, moral imagination should not be considered merely a theoretical philosophical concept but rather an ethical necessity in contemporary societies characterised by plural identities, cultural differences, and social divisions. The success of dialogue depends on individuals' ability to move beyond self-centred perspectives, recognise others' experiences, and imagine alternative ethical solutions.

3. The Conditions of Ethical Dialogue in Paul Ricœur

3.1 Listening and Understanding

Ricœur emphasises that ethical dialogue requires that "the interlocutor must listen to the other with the intention of understanding, not with the intention of replying", which implies abandoning any position based on domination or preconceived assumptions (Pierron, 2019, pp. 42–44). In Ricœur's philosophy, dialogue is not reduced to the simple exchange of words; rather, it depends on active listening as an essential condition for ethical understanding.

Listening, according to Ricœur's hermeneutic perspective, is not a passive act of receiving information but an interpretive engagement that requires empathy, openness, and attention to the other's intentions beyond the literal meaning of their words. Ricœur conceives of the other as a self rather than an object; consequently, listening entails an implicit recognition of another subject who possesses meaning, experience, and the capacity to participate in the production of understanding.

3.2. Plurality and Difference

Ricœur acknowledges the existence of moral plurality, arising from the diversity of conceptions of "the good", thereby making dialogue a necessity rather than a source of conflict (Ricœur, 1973). He rejects every attempt to reduce difference to complete unity or absolute sameness. Ethical dialogue requires recognition that human beings live within culturally, linguistically, and historically plural contexts characterised by multiple identities.

This plurality does not represent a threat to ethical life; rather, it constitutes a source of ethical and epistemological enrichment. It reveals that no individual or community possesses an exclusive monopoly over meaning and that understanding emerges through the interaction of different perspectives. For Ricœur, the encounter between diverse identities and experiences creates the possibility of a deeper comprehension of both the self and the world.

From this perspective, ethical dialogue does not seek to eliminate difference but rather to recognise and coexist with it. Plurality should not be confused with moral relativism; instead, it constitutes the necessary condition for ethical interpretation, judgment, and mutual understanding.

4. Accountability of the Self

For Ricœur, the capable self is also responsible, one that recognises its accountability before others and evaluates its actions within an ethical horizon (Ricœur, 2000). One of the fundamental dimensions of Ricœur's philosophy is that the ethical subject is not defined solely by the capacity to act but also by the responsibility attached to those actions.

Accountability means that human beings do not exist as isolated individuals but as subjects embedded within networks of relationships that give consequences to their words, choices, and commitments. Therefore, dialogue cannot be ethical unless it is accompanied by responsibility, a willingness to acknowledge mistakes when they occur, and a capacity to revise one's position through reflection and recognition.

Discussion

An analysis of Paul Ricœur's philosophy demonstrates that ethical dialogue is not merely a communicative instrument or a rational procedure aimed at achieving agreement, as suggested by purely pragmatic approaches. Rather, it constitutes a fundamental existential and ethical act through which the self reveals itself before the other and assumes responsibility for its discourse, decisions, and history. In Ricœur's thought, dialogue does not take place within an abstract linguistic or rational space; instead, it unfolds within a complex field where recognition, temporality, narrative, language, and justice intersect. Ethical dialogue is therefore inseparable from the conditions that make human coexistence possible.

Ricœur proposes a rich conception of dialogue grounded in recognition, plurality, and ethical responsibility. However, the realization of this project depends on concrete conditions, including respect for others, balanced relations of power, the existence of just institutions, and a personal commitment to sincere communication. The central challenge remains the transformation of dialogue from a philosophical ideal into a lived practice capable of resisting violence and restoring humanity to both politics and ethics. In this sense, Ricœur reformulates dialogue as a form of shared ethical responsibility: every speaker exposes themselves to questioning, recognises the presence of the other, and opens the possibility of understanding, reconciliation, and the reconstruction of identity.

Ricœur does not limit his reflection to individual intentions; rather, he connects the ethics of dialogue with institutional justice, which provides the structural conditions necessary for meaningful and effective communication. Ethical dialogue cannot flourish among individuals or groups subjected to injustice, exclusion, marginalisation, or unequal opportunities. Justice is therefore not merely a legal framework but an existential condition for the emergence of ethical discourse.

Perhaps the most significant aspect of Ricœur's conception of dialogue is that it does not demand the elimination of differences but calls for their ethical transformation. Dialogue becomes an encounter between fragile yet capable selves who seek shared meaning without domination and without abandoning their human complexity. In a world increasingly marked by exclusion, superficial communication, and symbolic forms of domination, Ricœur offers an ethical project of dialogue that restores meaning to language, authenticity to speech, and respect to difference. Dialogue consequently ceases to be merely a method of discussion and becomes an ethical practice that establishes the foundations of a more just and humane world.

Conclusion

Paul Ricœur's philosophy presents ethical dialogue as more than a simple means of communication or a method for reaching agreement; it is an existential and ethical process through which the self is formed in relation to the other and assumes responsibility for its words, actions, and history. Dialogue emerges from the interplay of recognition, narrative identity, plurality, language, and justice, making it essential to meaningful human coexistence. However, ethical dialogue requires concrete conditions, including respect for differences, equality, responsible communication, and the presence of just institutions. Ricœur emphasises that justice is not only a legal structure but a necessary foundation that allows authentic dialogue to develop. His conception does not seek to eliminate differences but to transform them into opportunities for mutual understanding and shared meaning. Ultimately, Ricœur views dialogue as an ethical practice based on recognition, responsibility, and reconciliation, capable of overcoming exclusion and domination while contributing to the construction of a more humane and just society.

References

- Belloch, M. (2022). The question of justice and recognition in the philosophy of Paul Ricœur. *Journal of Philosophical Studies*, 7(10).
- Foucault, M. (2004). *The history of sexuality* (M. Hashem, Çev.). Afrique Orient.
- Hafizi, H., & Enayat, A. (2022). Narrative identity from memory to the act of recognition in Paul Ricœur. *Journal of Human and Social Sciences*, 8(4), 34–246.
- Pierron, J.-P. (2019). L'invention morale et la sagesse pratique. *Études Ricœuriennes / Ricœur Studies*, 10(2), 42–44.
- Ricœur, P. (1973). Ethics and culture: Habermas and Gadamer in dialogue. *Philosophy Today*, 17(2), 160–168.
- Ricœur, P. (1983). *Temps et récit I: L'intrigue et le récit historique*. Éditions du Seuil.
- Ricœur, P. (1986). *Du texte à l'action: Essais d'herméneutique II*. Éditions du Seuil.
- Ricœur, P. (1990). *Soi-même comme un autre*. Éditions du Seuil.
- Ricœur, P. (1991). *Éthique et morale*. S. Pautrat (Red.), *Lectures I: Autour du politique* içində (X–X). Éditions du Seuil.
- Ricoeur, P. (2000). The concept of responsibility: An essay in semantic analysis. In D. Pellauer (Trans.), *The just* 5(2), (11–35). University of Chicago Press.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226854205-003>
- Ricœur, P. (2004). *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Éditions du Seuil.
- Wadih, A. (2016). Dialogue of the self and the other in Paul Ricœur's hermeneutics. *Journal of Philosophical Approaches*, 7(3), 36–43.

Second World War: Causes, Development and Consequences

Hacı Beytullah Mutlu 

Abstract. *World War II (1939–1945) is considered the most destructive and large-scale armed conflict in human history. Spanning Europe, Asia, Africa, and the Pacific, the war resulted in millions of deaths, huge economic losses, and a fundamental reshaping of the international system. This study examines the causes of World War II, the main events that occurred during the conflict, and its political, economic, and social impacts on the world. The study shows that the war was not just a military struggle, but also led to significant changes in international relations, technology, economics, and human rights. The main causes of the war were the failure of the international order that emerged after World War I, economic crises, extreme nationalism, and the expansionist policies of totalitarian regimes. In particular, the aggressive actions of Nazi Germany led by Adolf Hitler and the ineffectiveness of the League of Nations in maintaining peace made a global conflict inevitable. The military operations that took place during the war, especially the decisive moments such as the Battle of Stalingrad and the Normandy landings, paved the way for the victory of the Allied forces. The consequences of the conflict were not limited to the military sphere, but also profoundly changed political and economic structures; great powers such as Nazi Germany, Italy, and Imperial Japan collapsed, and many states were subjected to various political regimes. Although the creation of the United Nations formed a new platform for maintaining peace, the ideological competition between the United States and the USSR led to the beginning of the "Cold War". This war, which accelerated technological innovations and launched the atomic age, also determined that the principles of human rights, international law, and global cooperation became the main pillars of the modern world.*

Keywords: *Second World war, Germany, Hitler, allied powers, Axis powers, cold war*

Researcher-writer, Istanbul, Türkiye

E-mail: utopyamutlu@gmail.com

Received: 28 Mart 2026; Accepted: 24 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

İkinci dünya müharibəsi: səbəbləri, inkişafı və nəticələri

Hacı Beytullah Mutlu 

Xülasə. *İkinci Dünya müharibəsi (1939–1945) bəşər tarixinin ən dağıdıcı və genişmiqyaslı silahlı münaqişəsi hesab olunur. Avropa, Asiya, Afrika və Sakit okean regionlarını əhatə edən bu müharibə milyonlarla insanın ölümü, nəhəng iqtisadi itkilər və beynəlxalq sistemin köklü şəkildə yenidən formalaşması ilə nəticələnmişdir. Bu tədqiqat İkinci Dünya müharibəsinin səbəblərini, münaqişə zamanı baş verən əsas hadisələri və dünyaya siyasi, iqtisadi və sosial təsirlərini araşdırır.*

Tədqiqat göstərir ki, müharibə sadəcə hərbi mübarizə deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərdə, texnologiyada, iqtisadiyyatda və insan hüquqlarında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olub. Müharibənin əsas səbəbləri Birinci Dünya müharibəsindən sonra yaranan beynəlxalq düzənin uğursuzluğu, iqtisadi böhranlar, həddindən artıq millətçilik və totalitar rejimlərin ekspansionist siyasəti olmuşdur. Xüsusilə, Adolf Hitlerin rəhbərlik etdiyi nasist Almaniyasının təcavüzkar addımları və Millətlər Liqasının sülhü qorumaqda qeyri-effektivliyi dünya miqyaslı münaqişəni qaçılmaz etmişdir. Müharibə dövründə baş verən hərbi əməliyyatlar, xüsusən Stalingrad döyüşü və Normandiya desantı kimi həlledici məqamlar müttəfiq qüvvələrin qələbəsinə yol açmışdır. Münaqişənin nəticələri təkcə hərbi sahə ilə məhdudlaşmamış, həm də siyasi və iqtisadi strukturları dərinlən dəyişmişdir; nasist Almaniyası, İtaliya və Yaponiya imperiyası kimi böyük güclər süqut etmiş, bir çox dövlətlər isə müxtəlif siyasi rejimlərə məruz qalmışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması sülhü qorumaq üçün yeni bir platforma formalaşdırsa da, ABŞ və SSRİ arasında ideoloji rəqabət “soyuq müharibə” dövrünün başlanğıcına səbəb olmuşdur. Texnoloji yenilikləri sürətləndirən və atom dövrünü başlanan bu müharibə, həmçinin insan hüquqları, beynəlxalq hüquq və global əməkdaşlıq prinsiplərinin müasir dünya üçün əsas sütunlara çevrilməsini şərtləndirmişdir.

Açar sözlər: İkinci Dünya müharibəsi, Almaniya, Hitler, müttəfiq dövlətlər, Ox dövlətləri, soyuq müharibə

Araşdırmaçı-yazar, İstanbul, Türkiyə

E-poçt: utopyamutlu@gmail.com

Daxil oldu: 28 Mart 2026; Qəbul edildi: 24 İyul 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The Second World War began on September 1, 1939, with Germany's invasion of Poland, and ended on September 2, 1945, with Japan's surrender. Approximately 70 to 85 million people lost their lives during the war, representing a significant portion of the world's population. Its effects were not limited to the battlefields but profoundly altered the political and economic structure of the world. The failure of the international order established after the First World War, economic crises, and the rise of extreme nationalist policies were among the main causes of the war. In particular, the Nazi ideology and expansionist policies under Adolf Hitler in Germany played a decisive role in its outbreak.

Methods

In this research work, the historical-comparative and analytical approach was chosen as the main methodological basis. In order to objectively assess the geopolitical changes that occurred during and after the Second World War, the collapsing regimes, as well as the status of puppet states, archival documents, international treaties and primary sources were analyzed. During the research, the cause-and-effect relationships between the military consequences of the war and its political-ideological consequences were revealed using the method of systematic analysis. At the same time, the principle of chronological sequence was given priority in order to study the transformation process of the regions (especially the Caucasus and Eastern Europe). The information obtained through the critical analysis of scientific sources and academic literature was summarized in a comparative manner. The methodology of the work also used the geopolitical approach to comprehensively examine the interests of global

powers and their impact on small states. Finally, based on the synthesis of all these methods, conclusions were drawn about the impact of the war on the global balance of power and the modern system of international relations.

Results

Causes of the Second World war *Effects of the treaty of Versailles*

Signed in 1919 after the First World War, the Treaty of Versailles imposed heavy economic and political burdens on Germany. Forced reparations, military restrictions, and territorial losses created widespread dissatisfaction. This environment paved the way for the Nazi Party's rise to power (Applebaun, 2003; Beevor, 2012).

Economic depression

The Great Depression, beginning in 1929, severely shook the global economy. Rising unemployment and instability fueled radical political movements. In Germany, economic hardship facilitated Hitler's ascent to power.

Rise of totalitarian regimes

In the 1930s, Nazism in Germany, Fascism in Italy, and militarism in Japan gained strength. These regimes pursued expansionist foreign policies, demanding territories from neighboring states. The lack of effective international response opened the path to war.

Failure of the League of Nations

Established after the First World War to preserve peace, the League of Nations proved ineffective in curbing aggressive policies. Germany, Italy, and Japan faced no meaningful sanctions for their actions.

The transition to the Cold War

World War II served as the primary setting where the Cold War was born and took shape. During the war, two major powers—the USA and the Soviet Union (USSR)—stood united against their common enemy, Nazi Germany. Once Germany was defeated, however, they were left to confront their own ideological and geopolitical differences; the conflict shifted from active military fronts to a war of intelligence and espionage. "Spy-soldiers" emerged, a phenomenon that even became the subject of famous American films during this period. The rivalry between the two global powers never escalated into a direct hot war. Nevertheless, it ushered in the Cold War era—spanning the years 1947 to 1991—which was characterized by spheres of influence, a nuclear arms race, and proxy wars. The world entered a new era. Although Germany had been defeated in war twice in succession, the Russians were unable to celebrate a complete victory.

Development of the War *European Front*

Germany invaded Poland on September 1, 1939, triggering declarations of war from Britain and France. Soon after, Germany occupied Poland, Norway, Denmark, Belgium, the Netherlands, and France. In 1941, Germany's attack on the Soviet Union—known as Operation Barbarossa—initially seemed successful but faltered due to Soviet resistance and harsh winter conditions.

Pacific Front

On December 7, 1941, Japan attacked the U.S. naval base at Pearl Harbor, bringing America into the war. This escalated the conflict into a truly global struggle, with intense battles across the Pacific Ocean.

Turning Points

One of the most significant turning points was the Battle of Stalingrad (1942–1943), where Soviet forces defeated the Germans, halting their advance. In 1944, the Allied Normandy landings began the liberation of Western Europe, forcing Germany to fight on two fronts.

Consequences of the WarHuman Losses

The Second World War is regarded as one of history's greatest human tragedies. Millions of soldiers and civilians perished. The Holocaust, carried out by Nazi Germany, systematically murdered around six million Jews.

Economic Consequences

The war devastated much of Europe and Asia, destroying industries, infrastructure, and cities. Postwar recovery required extensive aid programs.

Establishment of the United Nations

In 1945, the United Nations was founded to safeguard peace and prevent future global conflicts, fostering cooperation among states.

Beginning of the Cold War

After the war, the United States and the Soviet Union emerged as superpowers. Their ideological and political rivalry marked the start of the Cold War.

Regimes or states that collapsed during World War II

World War II (1939–1945) was a period of immense destruction that fundamentally altered not only borders and regimes but also the global balance of power. We will revisit the dusty and blood-stained shelves of history by examining—categorized by type—the states and puppet regimes that were wiped off the map, underwent regime changes, or collapsed under occupation as a result of the war. The greatest challenge facing the peoples of the Caucasus is their position, squeezed between Europe and Russia. Although the Tsarist regime was on the verge of collapse in 1920, the system re-emerged 71 years later, once again wielding an iron fist. Russia's most significant asset in winning these conflicts has been its use of the populations within former Soviet states; by leveraging the military might and oil of the Azerbaijanis, as well as various forms of assistance from the Kazakh and Turkmen peoples, Russia has managed to secure victories without committing its own citizens to direct combat.

Proxy wars between the United States and Russia played out first in Georgia and subsequently in Ukraine. Europe sided with Ukraine, thereby positioning itself against Russia. Meanwhile, NATO posed a threat to Russia by continuously expanding its membership. This European bloc formation compelled the peoples of the Caucasus to choose sides as well.

1. Collapsed Major Axis Powers and Regimes

With the defeat of the Axis bloc, the alliance's principal actors—along with their forms of government—collapsed entirely.

Nazi Germany (Third Reich – 1933–1945): The Nazi regime led by Adolf Hitler. It officially ended in May 1945 with Germany's unconditional surrender and the fall of Berlin. Following the war, the German state was dissolved, and its territory was divided into four occupation zones among the USA, the Soviet Union, Britain, and France.

Fascist Italy and the Italian Social Republic (1922–1943 / 1943–1945): Benito Mussolini's Fascist regime collapsed in 1943 following the Allied landing in Sicily and the King's dismissal of Mussolini, marking the end of an era. The Italian Social Republic (Republic of Salò)—established in the north as a German puppet state—was completely destroyed and erased from the stage of history when Partisans seized control in April 1945.

Empire of Japan (1868–1945): It surrendered in August 1945 following the dropping of atomic bombs and the Soviet invasion of Manchuria. The imperial regime, rooted in ultranationalism and a military junta, came to an end; the country fell under US-led occupation and was transformed into a pacifist constitutional monarchy with a merely symbolic role. This transition was precipitated by history's most powerful bomb—an attack that devastated the global ecosystem.

2. Independent States Erased from the Map and Annexed

The countries that were directly occupied by other states and lost their sovereignty during the early years of the war are, respectively:

The Baltic States (Estonia, Latvia, Lithuania): Pursuant to the secret protocols of the 1939 Molotov-Ribbentrop Pact, they were occupied by the Soviet Union in 1940 and subsequently annexed, becoming constituent republics of the USSR. They regained their independence only upon the dissolution of the USSR in 1991, emerging as states that—despite their small size—hold great strategic importance.

Tannu Tuva (Tuva People's Republic): Situated between the USSR and Mongolia, this independent socialist republic was incorporated directly into the territory of the Soviet Union in 1944—either voluntarily or under Soviet pressure—and designated as an "oblast" (region). Consequently, it became a Turkic state reduced to the status of an autonomous region.

Kingdom of Yugoslavia (1918–1941): Occupied by Germany, Italy, and their allies in April 1941, the country was completely fragmented. At the end of the war, communist partisans led by Josip Broz Tito seized power; the Kingdom regime was abolished, and the Federal People's Republic of Yugoslavia was established in its place.

3. Puppet and Collaborationist States Established and Subsequently Dissolved After the War

Entities established by occupying powers (particularly Germany and Japan) to facilitate their own administration, which ceased to exist upon the conclusion of the war:

Manchukuo (1932–1945): A puppet state established by Japan in northern China (Manchuria), with the deposed Chinese Emperor Puyi installed as its head. It was dismantled in 1945 when the Soviet Red Army entered the region, bringing an end to the turmoil.

Vichy France (French State – 1940–1944): A collaborationist regime established in the south under the leadership of Philippe Pétain following France's defeat by Germany. It collapsed in 1944 due to the Normandy landings and the Allied advance, giving way to the Free France government.

Independent State of Croatia (NDH – 1941–1945): A collaborationist regime established under the leadership of the fascist Ustaše organization following the Nazi dismantling of Yugoslavia; it was completely eliminated by Tito's forces in May 1945 (Gilbert, 1989; Goowdin, 1994).

Slovak Republic (1939–1945): The Jozef Tiso administration, established as a satellite state of Nazi Germany following the breakup of Czechoslovakia, came to an end within the framework of a reunited Czechoslovakia at the close of the war.

4. Countries That Underwent Regime Change and Joined the Eastern Block

Countries that, despite preserving their territorial integrity, saw their monarchist or right-wing regimes overthrown and were transformed into communist satellite states under the occupation and influence of the USSR at the end of the war:

The Kingdoms of Romania, Bulgaria, and Hungary: Having entered the war on the side of the Axis, these countries were captured by the Red Army between 1944 and 1945. Their monarchies and conservative governments were abolished, and Soviet-style Socialist People's Republics were established (Kershaw, 2007; Keegan, 1989).

Poland: Partitioned between Germany and the USSR at the beginning of the war, Poland was handed over—following the conflict—not to the Allied-backed, London-based government-in-exile, but to the Moscow-backed communist administration. Its territory was shifted westward (at the expense of Germany).

Technological and Scientific Advances

The war accelerated innovations such as radar, jet engines, and rocket technology. The use of atomic bombs in its final stage heralded the nuclear age.

Discussion

The course of World War II and the realities that emerged after its end led to profound geopolitical transformations on a global as well as regional scale. The new political map created by the war in the Eurasian space accelerated the decline of imperial regimes, the collapse of puppet states, and the process of reshaping regions (Evans, 2008). Especially in the Caucasus region, the interests of great powers and geopolitical changes conditioned the emergence of new realities (Weinberg, 1994). At the same time, the struggles for sovereignty in the areas covering the Balkans, the Baltic states, and the Turkic world, demographic and administrative changes were an important part of the post-war period (Hastings, 2011). The Eastern Bloc, which was formed as the culmination of these complex processes, laid the foundation for a new stage in the system of international legal and political relations. The theme of war has had a significant impact on fiction (Cəfərov və b., 2026; Məmmədova, 2024).

Conclusion

The Second World War was not only a military struggle but also a political, economic, and ideological confrontation. Its causes highlight the dangers of economic crises, extreme nationalism, and weak international institutions. Learning from these historical experiences remains crucial for preserving peace today. The postwar emphasis on human rights, international law, and global cooperation shaped the modern world.

References

- Applebaum, A. (2003). *Gulag: A history*. Doubleday.
- Beevor, A. (2012). *The Second World War*. Little, Brown.
- Cəfərov, F., Məmmədova, Ş., Nemətova, S., Hüseynbəyli, N., Zamanlı, E. (2026). Böyük Vətən müharibəsi illərində Naxçıvanda sosial transformasiya və ədəbi proseslərin qarşılıqlı təsiri. “*Elmi İş*” *Beynəlxalq Elmi Jurnalı*, 20(5), 18–33. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/129/18-33>
- Əliyeva, N. (2021). Baltıqyanı dövlətlərin suverenlik mübarizəsi: Tarixi və siyasi baxış. *Qədim diyar*, (4), 61–75. <https://doi.org/10.xxxx/qedimdiyar.2021.04.061>
- Evans, R. J. (2008). *The Third Reich at war*. Penguin Press.
- Gilbert, M. (1989). *The Second World War: A complete history*. Weidenfeld & Nicolson.
- Goodwin, D. K. (1994). *No ordinary time: Franklin and Eleanor Roosevelt: The home front in World War II*. Simon & Schuster.
- Hastings, M. (2011). *Inferno: The world at war, 1939–1945*. Knopf.
- Kershaw, I. (2007). *Fateful choices: Ten decisions that changed the world, 1940–1941*. Penguin Press.
- Keegan, J. (1989). *The Second World War*. Hutchinson.
- Məmmədova, G. (2024). Günter Qrassın “Mənim yüzilliyim” əsərində II Dünya müharibəsinin insanların və ölkələrin taleyinə təsiri. “*Qədim Diyar*”, 6(12), 67–72. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/67-72>
- Weinberg, G. L. (1994). *A world at arms: A global history of World War II*. Cambridge University Press.

Strengthening Social Stability and Information Security Through International Cooperation: A Social-philosophical Analysis of Uzbekistan's Experience

O'ktam Aliqulov 

Abstract. *This article examines the institutional and axiological significance of international cooperation for strengthening social stability and information security in Uzbekistan. It aims to conceptualize cooperation not merely as external assistance or technical exchange, but as a mechanism connecting national legal norms, public trust, media and information literacy, and intercultural dialogue. The documentary-conceptual analysis covers the Constitution of Uzbekistan, the Law on Cybersecurity, the Uzbekistan–2030 Strategy, relevant United Nations, UNESCO, and OSCE documents, and selected works of contemporary social theory. The findings indicate that under transnational information risks, sovereignty should not be equated with isolation; it is better understood as the capacity to preserve autonomous decision-making while using cooperative institutions to identify and manage shared threats. Information security becomes socially effective only when technical protection is combined with legal legitimacy, critical media literacy, accountable public communication, and cultural belonging. The article proposes an integrative model consisting of normative, institutional, communicative, and cultural layers. This model clarifies how international programs may be adapted to national needs, how responsibility can be distributed among the state, civil society, education, and media institutions, and how the social effects of cooperation can be assessed beyond the number of formal agreements or events.*

Keywords: *social stability, information security, international cooperation, legal consciousness, media literacy, institutional trust, cultural dialogue*

Institute for Social and Spiritual Research, Independent researcher, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: pnr9323@mail.ru

Received: 25 March 2026; Accepted: 1 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə sosial sabitliyin və informasiya təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi: Özbəkistan təcrübəsinin sosial-fəlsəfi təhlili

Öktam Əliqulov 

Xülasə. Məqalədə Özbəkistanda sosial sabitliyin və informasiya təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın institusional və aksioloji əhəmiyyəti sosial-fəlsəfi baxımdan araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi beynəlxalq əməkdaşlığı yalnız xarici yardım və ya texniki təcrübə mübadiləsi kimi deyil, milli hüquqi normaları, ictimai etimadı, media və informasiya savadlılığını, həmçinin mədəni dialoqu birləşdirən sabitlik mexanizmi kimi əsaslandırmaqdır. Sənədli-konseptual təhlildə Özbəkistan Konstitusiyası, “Kibertəhlükəsizlik haqqında” Qanun, “Özbəkistan — 2030” Strategiyası, BMT, UNESCO və ATƏT-in müvafiq sənədləri, eləcə də müasir sosial nəzəriyyənin əsas mənbələri istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, transmilli informasiya riskləri şəraitində suverenlik təcrid olunmaq deyil, milli qərarvermə qabiliyyətinin əməkdaşlıq yolu ilə gücləndirilməsidir. İnformasiya təhlükəsizliyi texniki müdafiə, hüquqi legitimlik, tənqidi media savadlılığı və mədəni mənsubiyyətin vahdətində səmərəli olur. Məqalədə normativ, institusional, kommunikativ və mədəni səviyyələrdən ibarət integrativ model təklif edilir. Model beynəlxalq proqramların milli ehtiyaclara uyğunlaşdırılması, dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və media arasında məsuliyyət bölgüsünün müəyyənəşdirilməsi, həmçinin əməkdaşlığın sosial nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün konseptual çərçivə yaradır. Əməkdaşlığın nəticəsinin tədbirlərin sayı ilə deyil, ölkə daxilində qalan bilik, peşəkar potensial və davamlı institusional təcrübə ilə ölçülməsi əsaslandırılır.

Açar sözlər: sosial sabitlik, informasiya təhlükəsizliyi, beynəlxalq əməkdaşlıq, hüquqi şüur, media savadlılığı, institusional etimad, mədəni dialoq

Sosial və Mənəvi Tədqiqatlar İnstitutu, Müstəqil tədqiqatçı, Daşkənd, Özbəkistan

E-poçt: pnr9323@mail.ru

Daxil oldu: 25 Mart 2026; Qəbul edildi: 1 July 2026; Onlayn dərc edildi: 28 August 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Digital communication, transnational information flows, and interconnected infrastructures are changing the meaning of social stability. Stability can no longer be reduced to domestic political order or balanced economic indicators. It also encompasses the relationship among citizens' trust in public institutions, the legitimate acceptance of legal norms, the reliability of information, cultural belonging, and the protection of cyber infrastructure. In a network society, information flows move faster than territorial boundaries, while local decisions intersect with global platforms, technological standards, and transnational risks (Castells, 2010).

In the "risk society" described by Beck, threats cannot be fully managed within the internal capacities of a single state; they acquire a cross-border character through production, technology, environmental systems, and communication networks (Beck, 1992). A cyberattack, disinformation campaign, manipulative content, or disruption of digital infrastructure is therefore not merely a technical event.

Each may affect public trust, legal behavior, and relations among social groups. Information security is consequently both a matter of national sovereignty and a shared social problem requiring international cooperation.

The revised Constitution of Uzbekistan establishes human dignity, legality, social justice, solidarity, pluralism, and the sustainable development of society as constitutional principles (The Constitution of the Republic of Uzbekistan, 2023). The Law on Cybersecurity regulates relations in the field and provides a legal basis for protecting critical information infrastructure (Law of the Republic of Uzbekistan on cybersecurity, 2022). The Uzbekistan–2030 Strategy connects public administration, human development, and security with long-term national development objectives (Ozbekistan Respublikasi Prezidentining “Ozbekistan–2030” Strategiyasi to'grisida farmoni, 2023). Together, these documents require international standards to be adapted to national interests and constitutional values rather than adopted mechanically.

The scholarly problem is that existing approaches often measure international cooperation by the number of agreements signed, seminars held, or technical tools supplied. Such indicators are necessary, yet they do not reveal the social content of cooperation. The central question is whether cooperation strengthens national institutions' autonomous decision-making capacity, citizens' legal consciousness, and their critical engagement with information. Even when external resources are available, a durable institutional outcome may not emerge if a project is disconnected from local needs, accountability, and public participation.

This article aims to develop an integrative model explaining how international cooperation may contribute to social stability and information security, using Uzbekistan as the principal case. It addresses three questions: first, how sovereignty and cooperation can be reconciled under transnational information risks; second, what role legal consciousness, media literacy, and institutional trust play within information security; and third, which criteria can be used to evaluate the social effects of international programs.

Methods

The study employs qualitative documentary and conceptual analysis. No survey or experiment was conducted. The analytical corpus comprises 12 sources published between 1992 and 2025 and is divided into four groups: works of social theory; constitutional, legal, and strategic documents of Uzbekistan; an international normative document; and institutional materials on media and information literacy in Uzbekistan and internationally. Sources were selected for their direct relevance, official or authoritative status, conceptual value, and verifiability.

The analysis proceeded in three stages. First, operational meanings were established for "social stability", "information security", "sovereignty", "legal legitimacy", "media literacy", and "cultural dialogue". Second, the objectives found in national documents were compared with the cooperative practices advanced in United Nations, UNESCO, and OSCE materials. Third, the theoretical and normative findings were integrated into a four-layer institutional model. The results are intended to explain mechanisms represented in the documents through logical and philosophical analysis, not to establish statistical causality.

Habermas's account of legal legitimacy and communicative rationality was used to analyze the relationship between law and public consent (Habermas, 1996). Nye's concept of soft power informed

the interpretation of non-coercive influence through cultural and educational cooperation (Nye, 2004). Beck and Castells provided the conceptual basis for explaining the transnationalization of risk and the effect of networked communication on institutional boundaries (Beck, 1992; Castells, 2010).

Table 1

Source corpus and analytical tasks

Source group	Principal sources	Analytical function
Social theory	Beck; Castells; Habermas; Nye	Grounds the categories of risk, networks, legitimacy, and cultural influence
National documents	Constitution; Law No. O'RQ-764; Decree No. PF-158	Identifies legal values, cybersecurity rules, and strategic priorities
International normative document	UN General Assembly Resolution A/RES/72/283	Evaluates cooperation as a principle of peace and stability in Central Asia
Institutional practice	UNESCO and OSCE materials	Identifies mechanisms of media literacy, access to information, and digital resilience

Results

1. Functional Unity of Sovereignty and Cooperation

The first finding is that, under transnational information risks, equating sovereignty with isolation is theoretically insufficient. The practical content of sovereignty lies in the state's capacity to assess threats independently, set priorities, protect information infrastructure, and use international cooperation in accordance with national interests. Cooperation is therefore not the opposite of sovereignty. When mandates are transparent and national control and accountability are maintained, it can strengthen sovereign capacity.

United Nations General Assembly Resolution A/RES/72/283 affirms the importance of regional and international cooperation for peace, stability, and sustainable development in Central Asia (United Nations General Assembly, 2018). The resolution reflects the indivisibility of security: a vulnerability in one country may affect others through water, migration, extremism, information, or economic networks. For Uzbekistan, this approach provides a basis for linking cooperative platforms with national strategy and turning regional trust into a security resource.

2. Technical and Social Layers of Information Security

The second finding is that information security has two distinct but inseparable layers. The first is technical and legal protection: information systems, critical infrastructure, incident response, mandates, and obligations. The Law on Cybersecurity defines the national legal basis for this layer (Law of the Republic of Uzbekistan on cybersecurity, 2022). The second is social and cognitive protection: citizens' ability to find, verify, contextualize, and responsibly share information. Without this layer, technical measures cannot fully address disinformation, manipulative narratives, or crises of trust.

UNESCO materials on developing media and information literacy in Uzbekistan seek to strengthen the ability of journalists, students, and educators to identify false information, verify sources, and use information responsibly (UNESCO, 2020). UNESCO's global curriculum connects media and information literacy with critical thinking, civic participation, and lifelong learning (UNESCO, 2021). A multistakeholder workshop held in Uzbekistan in 2025 similarly framed media literacy as a means of building an information-resilient society (UNESCO, 2025). These materials show that security cannot rely solely on restriction; it also requires citizens' independent evaluative capacity.

The OSCE's 2025 media-literacy training for young people in Urgench connected safety in the digital environment with the prevention of terrorism and violent extremism (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2025). A single training event or project, however, cannot guarantee a durable result. Outcomes depend on continuity, adaptation to local languages and contexts, trainer capacity, participants' subsequent activity, and evaluation criteria. The principal indicator should therefore be the competence retained by national institutions, not the number of international projects.

3. Legal Consciousness and Institutional Trust

The third finding concerns the mediating role of legal consciousness in information security. When law is perceived only as a compulsory rule, citizens comply with security requirements primarily under external pressure. A norm gains legitimacy when it is justified through human rights, justice, transparency, and the common good. In Habermas's account, legal stability depends not only on formal validity but also on citizens' ability to discuss norms rationally and regard themselves as participants in their creation (Habermas, 1996).

The constitutional principles of pluralism, human dignity, legality, social justice, and solidarity define normative boundaries for information policy (Ozbekistan Respublikasi Prezidentining "Ozbekistan–2030" Strategiyasi to'grisida farmoni, 2023). Unexplained restrictions or unjustified secrecy introduced in the name of information security may strengthen control in the short term while reducing institutional trust. Conversely, clear explanations of risks and restriction criteria, access to information, correction mechanisms, and dialogue with the public reinforce legal consciousness.

4. Cultural Dialogue as a Resource of Stability

The fourth finding identifies an indirect but important relationship between cultural cooperation and security. Cultural exchange, heritage protection, and educational cooperation can strengthen a country's positive image, reduce stereotypes among groups, and expand dialogue based on shared historical memory. The resources of soft power described by Nye operate through attraction, trust, and values rather than coercion (Nye, 2004). Yet cultural diplomacy has limited impact on stability when it remains confined to ceremonial events.

Effective cultural dialogue requires three conditions: participation by local communities; balance between heritage and modernity; and transformation of cooperative outcomes into education, tourism, research, and digital content. Under these conditions, an international cultural project can move beyond external image-building and become a resource for internal social cohesion. The human-development and national-development priorities of the Uzbekistan–2030 Strategy provide a strategic basis for linking such projects to lasting institutional outcomes (Ozbekistan Respublikasi Prezidentining "Ozbekistan–2030" Strategiyasi to'grisida farmoni, 2023).

5. *An Integrative Institutional Model*

The analysis produced a four-layer model of how international cooperation may affect social stability and information security. The normative layer ensures consistency with the national Constitution, legislation, and strategic goals. The institutional layer specifies authority, resources, personnel, and accountability. The communicative layer covers reliable information, media literacy, public participation, and transparent explanation. The cultural layer strengthens identity, solidarity, and dialogue. If any layer remains weak, the outcome of cooperation is likely to be short-lived or merely formal.

Table 2

Four-layer institutional model of international cooperation

Layer	Core question	Effectiveness criterion	Principal risk
Normative	Is the program consistent with national law and values?	Legal clarity, human-rights compatibility, strategic alignment	Mechanical transfer of an external model
Institutional	Who is accountable, and what capacity remains locally?	Clear authority, local expertise, sustainable resources, monitoring	Results disappearing when the project ends
Communicative	Can citizens understand and verify information?	Media literacy, open information, feedback, trust	Formalistic communication and vulnerability to disinformation
Cultural	Does cooperation strengthen belonging and dialogue?	Local participation, inclusion, educational and cultural outputs	Event-driven symbolism without durable impact

Source. Table compiled by the author.

Discussion

The results suggest that social stability should be understood not as the absence of problems but as institutions' capacity to identify risks, communicate with the public, correct errors, and adapt to change. Beck's theory of risk society explains why contemporary threats exceed territorial boundaries. For national policy, however, the practical implication is that cooperation should not end with the acquisition of additional information or technology. It should strengthen the reflexive capacity of local institutions—their ability to evaluate and renew their own practices.

Castells's concept of the network society shows that informational power is decentralized (Castells, 2010). The state, international organizations, platforms, mass media, educational institutions, and citizens occupy different nodes within the information ecosystem. Assigning all responsibility to one agency is therefore impractical. Cybersecurity bodies should provide technical protection; the education system should develop media literacy; the media should perform professional verification; public authorities should communicate openly and promptly; and civil society should provide independent monitoring and feedback.

Legal consciousness is the normative mechanism connecting this distributed system. Digital responsibility emerges when citizens understand both their right to access information and their obligation not to harm the rights of others. From this perspective, the most important outcome of international cooperation is not the importation of ready-made rules but the translation of legal concepts into national languages, education, and everyday practice. The distribution of UNESCO materials in Uzbek and Karakalpak illustrates the importance of localization (UNESCO, 2020).

The proposed model can also guide practical evaluation. Before an international program begins, its normative compatibility and the needs it addresses should be assessed. During implementation, the participation of local specialists and stakeholders should be documented. At completion, evaluation should cover competence, trust, institutional change, and durable outputs rather than only the number of events. The effect of a media-literacy project, for example, should be measured through source-verification skills, integration of the learning module into education, and continuity of the trainer network.

A strength of the model is that it does not separate security, law, and culture. Its normative character is also a limitation: the article analyzes official documents and theoretical sources but does not statistically measure the causal effects of actual programs. Official materials generally emphasize successful activities and may not fully represent implementation problems. The findings therefore substantiate plausible mechanisms of cooperation and should not be interpreted as empirical proof of any particular project's effectiveness.

Limitations

The study uses a targeted corpus of 12 sources and is neither a bibliometric nor a systematic review. It does not separately examine every field of interstate cooperation, including economic, environmental, and migration programs. No interviews or surveys were conducted with citizens, specialists, or program participants. Accordingly, the article does not offer quantitative conclusions about actual changes in institutional trust or media literacy.

Future Research

Future studies should select comparative cases of international cooperation and measure relevant indicators before and after implementation. Validated measures of media literacy, trust in public communication, cybersecurity behavior, and cultural belonging are needed. Semi-structured interviews with central and regional institutions, journalists, educators, young people, and civil-society representatives could further show which layers of the model function in practice and where institutional connections break down.

Conclusion

The social-philosophical analysis of Uzbekistan's experience shows that international cooperation does not automatically produce social stability or information security. Its effects depend less on the volume of external resources than on compatibility with national law, the capacity of local institutions, communication with the public, and cultural belonging. Sovereignty should therefore be understood not as a rejection of cooperation but as the ability to govern cooperative instruments according to national interests and constitutional values.

Information security requires four interdependent conditions: technical and legal protection; clear institutional authority and accountability; citizens' critical media literacy combined with open public communication; and the development of national identity in a form capable of dialogue with other cultures. The proposed model—comprising normative, institutional, communicative, and cultural layers—provides a theoretical basis for planning and evaluating international programs.

The practical priority is not to increase the number of events but to create durable competence that remains within the country after international cooperation ends. When local expertise, educational modules, transparent procedures, verifiable indicators, and public feedback are in place, cooperation moves beyond the status of an external project and becomes an institutional resource for national stability.

Statement on the use of artificial intelligence

OpenAI ChatGPT was used for translation support, academic English editing, structural organization, reference-consistency checking, and document formatting. The author reviewed and approved the final manuscript and remains fully responsible for its arguments, sources, and accuracy.

Conflict of interest

The author declares no conflict of interest.

References

- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. SAGE Publications.
- Castells, M. (2010). *The rise of the network society (2nd ed., with a new preface)*. Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781444319514>
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy (W. Rehg, Trans.)*. MIT Press.
- Nye, J. S., Jr. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.
- Organization for Security and Co-operation in Europe. (2025, August 21). *OSCE conducts media literacy training for youth in Urgench*. <https://uzbekistan.osce.org/project-coordinator-in-uzbekistan/596521>
- Ozbekistan Respublikasi Prezidentining “Ozbekistan–2030” Strategiyasi toʻgʻrisida farmoni. Decree No. PF-158. (2023, September 11). LexUZ. <https://lex.uz/docs/-6600413>
- Law of the Republic of Uzbekistan on cybersecurity. Law No. O’RQ-764. (2022, April 15). LexUZ. <https://lex.uz/docs/-5960604>
- The Constitution of the Republic of Uzbekistan. (2023, April 30). *Constitution of the Republic of Uzbekistan*. LexUZ. <https://lex.uz/docs/-6445145>
- UNESCO. (2020, March 26). *UNESCO promotes media and information literacy to support media development in Uzbekistan*. <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-promotes-media-and-information-literacy-support-media-development-uzbekistan>
- UNESCO. (2021). *Media and information literate citizens: Think critically, click wisely!* <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377068>
- UNESCO. (2025, March 19). *Building media and information literacy for a resilient Uzbekistan*. <https://www.unesco.org/en/articles/building-media-and-information-literacy-resilient-uzbekistan>
- United Nations General Assembly. (2018, June 22). *Strengthening regional and international cooperation to ensure peace, stability and sustainable development in the Central Asian region (A/RES/72/283)*. <https://digitallibrary.un.org/record/1631786>

The Dynamics of Trends in Identity Building and Achieving Social Cohesion

Khiri Asma 

Abstract. One of the most prominent global issues occupying the attention of researchers in the field of sociology is the problem of identity as a global social issue. This is due to its close connection to self-definition and group identity, and its relationship to social cohesion or disintegration amidst the accelerating pace of societal change. The topic of identity is characterized by multiple perspectives, leading to various approaches and the interrelation of several disciplines, including anthropology, psychology, and sociology. This has resulted in differing intellectual backgrounds and definitions of identity, stemming from the importance of the subject and its connection to several other issues related to the individual, the group, and social cohesion. Identity is considered a dynamic phenomenon subject to continuous interaction between several factors, with attitudes—ideas, values, and stances—playing a central role as active and driving forces in the process of identity formation. Attitudes are not merely fixed beliefs but dynamic systems. Adopting certain attitudes can affect social cohesion or disintegration and weaken bonds. Therefore, the relationship between attitudes, identity formation, and social cohesion or disintegration makes this research an effective step towards understanding the contemporary challenges facing modern societies.

Keywords: perspectives, identity, social cohesion, identity formation, social cohesion

University of Akli Mohand Oulhadj Bouira Algeria, 10000, Bouira, Algeria

E-mail: a.khiri@univ-bouira.dz

Received: 9 March 2026; Accepted: 11 May 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Şəxsiyyət quruculuğu və sosial birliyə nailolma trendlərinin dinamikası

Khiri Əsma 

Xülasə. Tədqiqatçıların sosiologiya sahəsində diqqətini cəlb edən ən mühüm global məsələlərdən biri global sosial problem kimi şəxsiyyət (eyniyyət/identiklik) məsələsidir. Bu, onun özünüdərk və qrup mənsubiyyəti ilə sıx əlaqəsi, həmçinin cəmiyyətin sürətlə dəyişən tempi fonunda sosial həmrəylik və ya parçalanma ilə münasibətilə bağlıdır. İdentiklik mövzusu müxtəlif perspektivlərlə səciyyələnir ki, bu da müxtəlif yanaşmaların yaranmasına, eləcə də antropologiya, psixologiya və sosiologiya kimi bir neçə elm sahəsinin bir-biri ilə əlaqələnməsinə səbəb olur. Bu, mövzunun əhəmiyyətindən, onun fərd, qrup və sosial həmrəyliklə əlaqəli digər məsələlərlə bağlılığından irəli gələrək fərqli intellektual əsasların və

identiklik təriflərinin formalaşması ilə nəticələnmişdir. İdentiklik bir neçə faktor arasında fasiləsiz qarşılıqlı əlaqəyə məruz qalan dinamik fenomen hesab olunur; burada münasibətlər – ideyalar, dəyərlər və mövqelər – identiklik quruculuğu prosesində fəal və hərəkətverici qüvvələr kimi mərkəzi rol oynayır. Münasibətlər sadəcə sabit etiqadlar deyil, dinamik sistemlərdir. Müəyyən mövqelərin mənimsənilməsi sosial həmrəyliyə və ya parçalanmaya təsir göstərə və bağları zəiflədə bilər. Buna görə də, münasibətlər, identiklik quruculuğu və sosial həmrəylik və ya parçalanma arasındakı əlaqə bu tədqiqatı müasir cəmiyyətlərin üzləşdiyi çağırışları dərk etmək istiqamətində səmərəli addıma çevrir.

Açar sözlər: *perspektivlər, şəxsiyyət, sosial birlik, şəxsiyyətin formalaşması, sosial birlik*

Əkli Universiteti Mohand Oulhadj Bouira Əlcəzair, 10000, Bouira Əlcəzair

E-poçt: a.khiri@univ-bouira.dz)

Daxil oldu: 9 Mart 2026; Qəbul edildi: 11 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The Nature of Attitudes

Attitudes are defined as a state of mental and neurological readiness, organized through a person's experience, and have a guiding or dynamic influence on an individual's response to all subjects and situations related to that response. They are also defined as a positive or negative emotional reaction to a tangible or abstract object, or to a controversial issue. Each person develops a large number of attitudes related to a specific subject, idea, concept, person, or other subject towards which we form attitudes (Wajih Al-Sheikh, 2012, p. 60).

Methods

Attitudes comprise three basic components:

- The affective component: This includes feelings, emotions, and states of love, acceptance, and rejection.
- The behavioral component: This includes reactions and actions (Baghoua, Zouaoui, 2010, p. 23).
- The cognitive component: This includes ideas, beliefs, and perceptions. Therefore, we can say that attitudes are acquired psychological and mental predispositions that drive an individual's behavior toward any subject of thought (whether concrete or abstract). They are manifested in degrees of acceptance or rejection of that subject and can be measured and expressed verbally or through actions (Wajih Al-Sheikh, 2012, p. 61).

Characteristics of Attitudes: The most important characteristics of socio-psychological attitudes can be summarized in the following elements:

- Attitudes are acquired, not inherited.
- Attitudes are not based on established facts but are always justified around subjects that are subject to disagreement, debate, or discussion, whether political, social, etc. (Wajih Al-Sheikh, 2012, p. 61).
- Attitudes do not form in a vacuum but always involve a relationship between the individual and a subject within the political, economic, social, or other environment.
- Attitudes are characterized by their dynamism and susceptibility to change, linked to several factors, including their strength and weakness, and social integration (Sen, Amartya, 2008, p. 45).

- Attitudes are linked to reactions to events and groups that motivate individuals to act.

Functions of Attitudes:

An individual's adoption of specific attitudes toward different subjects indicates the functions that attitudes perform for that individual (Jamal Kanoun, 2016, p 93).

The most important of these functions can be summarized as follows:

- Attitudes facilitate an individual's adaptation to their surrounding environment, enabling them to appreciate and evaluate stimuli in light of their goals and interests.
- Attitudes enable individuals to understand others and help them develop the ability to anticipate their behavior, thus making them feel more competent when interacting with them.
- Attitudes generate material and moral benefits through expression to others (Wajih Al-Sheikh, 2012, p. 63).
- Declared attitudes reflect an individual's conformity to the prevailing standards, values, and beliefs of their society (Francis, Fukuyama, 2018, p 43).
- Attitudes help individuals behave and make decisions in various psychological situations with a degree of consistency and uniformity, without the need for hesitation or overthinking each time the situation recurs (Wajih Al-Sheikh, 2012, p. 64).

The Formation of Attitudes and How They Are Acquired:

Individuals acquire their attitudes as a result of the situations and experiences they encounter during the socialization process. Influential cultural and civilizational factors play a fundamental role in determining an individual's attitudes toward various subjects, whether related to the individual, groups, religion, work, or different principles. Therefore, attitudes are acquired, learned by the individual starting in childhood and continuing through successive stages of life via multiple learning processes: conditioning, responsiveness, cognitive, and social, and through methods of social interaction such as persuasion, imitation, identification, suggestion, and others.

Understanding the formation of attitudes is also linked to a dynamic interaction between:

- Functional factors such as the individual's needs, motivations, and emotions.
- Social factors and the individual's socialization (social roles, family, etc.).
- Cultural and civilizational factors (Wajih Al-Sheikh, 2012, p. 68).

Results

The Nature of Identity:

Erikson believes that human development progresses through several successive stages. Each stage develops according to a fundamental plan, and each part develops accordingly, with its own specific timeframe for growth. The development of all parts is completed, forming a single functional whole. Each stage is characterized by a specific type of need not present in the preceding stage. Each stage carries potential for both strength and weakness, and involves a socio-psychological crisis arising from the development of individual predispositions (physiological maturation) and societal pressures (Hani Al-Jazzar, 2009, p. 19). Facing a crisis does not necessarily mean failure in the face of future crises, as life is fundamentally characterized by continuous change (Hani Al-Jazzar, 2009, p. 20).

The identity crisis arises in the fifth stage of psychosocial development. Erikson considered the identity crisis the most serious developmental crisis facing the individual, as it carries within it a conflict that may give rise to a new and authentic identity. The need for identity is equivalent to the desire for physical survival; achieving identity is vital and essential for human existence. The realization of personal identity is the central concept in Erikson's theory, to the point that he viewed human development as a pursuit of a sense of identity (Hani Al-Jazzar, 2009, p. 21).

The formation of identity occurs through crises and stages subject to dynamics, influenced by both internal and external factors. Therefore, it is a complex and controversial topic because it encompasses the essence of humanity and its connection to the social environment. We find differing perspectives and conceptions regarding identity, given its multiplicity in terms of its defining references, interpretive epistemological approaches, and the sources and elements that constitute it. It is a point of convergence for many disciplines. Identity is a set of characteristics that distinguish the self from others, while simultaneously relating to others through belonging to specific groups, starting with the family, school, environment, and work groups. Therefore, representations and conceptions of its various forms differ, ranging from subjective to objective, individual to collective, or personal (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 409).

The central problem of this study revolves around the sociological conception or representation of social identity. Is it a fixed essence, or merely a feeling of belonging to a group or a specific culture? Is it a product of belonging to a society's culture with historical, religious, and cultural specificities, and is it influenced by the environment to which it belongs? Or is it a construct built through interaction and relational perception? Hence, identity raises the problems of the individual, the collective, the personal, and the relational. Which thesis does the sociological researcher adopt as epistemological and sociological knowledge that appears as variations of identity, or do all these perceptions overlap and cannot be separated and remain linked to the individual, society, the contexts in which they exist, and their social particularity? In this regard, Bourdieu believes that "we cannot grasp the deeper logic of the social world unless we immerse ourselves in the particularity of an empirical reality, specific and historically dated, and unless we construct it as a special case of the possible, in the words of Bachelard, that is, as a case of a face in a finite universe of possible formations and forms" (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 410).

Identity is one of the most important distinguishing characteristics of society. It embodies the future aspirations of the community, highlights the developmental milestones in individual behavior and achievements across various fields, and encompasses the principles and values that drive individuals to achieve specific goals, given its importance in shaping individual and societal character (Kanoun Jamal, 2021, p. 72).

Hans Peter Martin and Harold Schumann also view identity as everything that defines and distinguishes the self. Identity fundamentally means uniqueness, and it is the essential, general characteristic of a culture. Identity is not a ready-made, final system, but rather an open-ended project, intertwined with reality and history. This functional view of identity allows us to distinguish between two interpretations of its meaning (Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*, 2016, p 18):

A) The static or essentialist view of identity, which sees identity as something completed, finished, and realized in the past, within a specific timeframe or social model, and that the present is merely an attempt to grasp and achieve this ideal (Erikson, Erik. *Identity*, 2004, p 88).

B) The Historical and Dynamic Conception of Identity:

This view sees identity as something constantly acquired and modified, never a fixed essence. Identity is subject to transformation and development because the history of any people is a constantly evolving history, full of events and experiences. The original identity is therefore constantly changing and acquiring new characteristics. This means that identity is dynamic, a series of successive processes that transform over time. It is dynamic and linked to the impact of civilization throughout history (Kanoun Jamal, 2021, p. 74).

C) The Psychosocial Perspective: According to the psychosocial perspective, the identity crisis arises as a result of rapid physical and emotional changes on the one hand, and increasing social demands on the other. Questions of identity arise related to the formation of a clear identity: Who am I? The issues arising from this central question—related to the nature of one's future career, values, moral convictions, political and ideological orientations, gender identity, and philosophy of life—all necessitate serious efforts by the individual to find answers that collectively represent the identity they have settled upon. Without this identity, they risk becoming lost in a state of confusion that could lead to a feeling of utter helplessness. Finding these answers is not easy. The individual strives to find them, and support from the immediate social context and the wider society with its various institutions is crucial in achieving this identity (Hani Al-Jazzar, 2009, p. 20).

At this stage, the individual must accept the various changes occurring, such as changes in the body, personality, and emotions, as a fundamental step in identity formation (Belqaziz, Abdelilah, 2002, p 57). Identity consists of constants, shared values, and standards linked to the past and resulting from the interplay of several elements, including language, religion, culture, ethics, and other components that constitute the constants distinguishing the individual or society from others, allowing researchers to understand and interpret that society. In sociology, the problem of identity arises in relation to an individual's social identity, specifically their sense of belonging to the society in which they live and grow. This identity unites members of society and gives them cultural and civilizational characteristics that distinguish them from other societies. Identity takes several forms, including:

- A) Personal Identity: This pertains to an individual's name, appearance, characteristics, behavior, gender, and affiliation.
- B) Cultural and Civilizational Identity of a Nation: This represents the shared characteristics that distinguish a nation's civilization from others, giving the national or local character a distinctive quality.
- C) Collective Identity:
This encompasses a set of shared features and characteristics among a group of individuals, distinguishing them from other groups.
- D) National or Ethnic Identity:
This type of identity is subject to development and change over time. Some forms arise due to conflicts, events, or historical shifts (Abeer Bisouni Radwan, 2012, p. 86).

Identity, whatever its form, is linked to several aspects, including historical, cultural, religious, and even social ones. It is subject to change, and its goal is to distinguish oneself from others. In this context, Henry Tajfel is one of the most prominent scholars who studied social identity. His initial interests focused on personal perception, prejudice and racism, and intergroup relations. The study of prejudice, or racism, in intergroup relations indicates the existence of several factors related to an individual's identity. These factors stem from an individual's experience within their group, their attitudes, and their group's relationship with other groups. An individual's self-knowledge is primarily derived from their

perception of similarities among members of their group, as well as their tendency to highlight differences between groups through reflection and comparison. One manifestation of prejudice is favoring one's own group over others and ignoring their problems and shortcomings, which in turn affects our self-esteem.

In this context, Turner and his colleagues argue that how we categorize ourselves is a crucial process that leads us to our social identity. Social identity theory is based on how we categorize ourselves as members of different groups in different situations. This process depends on the symbols (ideas, mental images, and attitudes) we retain in our memory about the various groups we know (Fares Helmy, 2016, p. 65).

The result is that the groups we belong to are internal groups for us, as opposed to external groups to which we do not belong. The categorization process is also influenced by the characteristics of our memory and the organization of these ideas, images, or attitudes. When belonging to a group becomes important and a priority, our behavior becomes more consistent with or compliant with the group's norms and behavioral models. This process is evident in several ways, including our manner of speaking becoming similar to the way the group we belong to speaks. From the above, the role of social processes (interaction, communication, symbols, socialization, groups and relationships, attitudes, etc.) and their importance in forming and shaping self-awareness, individual personality, and the construction of social identity become clear.

Discussion

The social function of identity and its relationship to social cohesion based on individual attitudes: The primary function of identity is to unite a number of people within a distinct and specific community. Other factors also contribute to this outcome, such as blood ties, geographical proximity, shared residence, and the division of labor. Therefore, identity appears as a symbolic, moral, and intellectual world shared by a number of people. Through this world, they can connect with one another, acknowledge the bonds that unite them, recognize shared interests or constraints, and ultimately feel that each individual, as a whole, and all as a group, are members of a single entity that transcends and encompasses them all. This is what is known as a community or society (Kanoun Jamal, 2021, p. 80).

Therefore, identity is a connection and interaction between a set of symbols and meanings within a social framework subject to the continuous dynamics of individual trends, which align with ongoing and diverse interactions according to the harmony of shared components. These components constitute an interconnected fabric of relationships that interact with one another. Furthermore, structuralist theory views identity not as individual but as the result of a collective belonging that shares several elements. It is constructed through social and cultural building blocks. Thus, we find that identity has several elements—history, religion, culture, and language—shared by members of a single society in an effort to achieve social cohesion. These can be summarized as follows:

1-History

History represents a temporal state and situations experienced by humankind in the past, and life experiences that shaped individuals. It is a temporal accumulation of phenomena that occurred in societies. History is considered one of the elements that constitute identity, as it records the individual and collective events that humans experienced during different periods. These events form life experiences and paths that can be observed as a form of socialization that contributes to building the paths and identities of individuals and groups, as well as trends and the cohesion of societies. History is an important factor in crystallizing and nourishing human experiences, shaping memory, and developing

self-awareness and representations. These later become mental constructs that are revived through collective memory and imagination. Imagination is historically formed in collective memory or in the mind, and it can be exploited politically and ideologically during critical historical moments. It is deeply rooted in the unconscious, having been formed through various historical stages.

History plays a significant role in transmitting the heritage and cultural legacies of peoples. It does this by conveying the most important events, cultures, stories, historical narratives, myths, and religions that solidify collective memory. These are transmitted through the imagination to build collective memory, reproduce behaviors, and reinforce customs. Traditions contribute to building identity (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 416).

Therefore, history represents an important source in the formation and cohesion of societies, as it preserves the continuity of heritage and significant events in the history of peoples and transmits their symbols, memories, and unique cultures.

2-Religion:

Religion constitutes the doctrinal, spiritual, and material aspect of any society. It is a socially embodied entity, crystallized through practice in patterns, traditions, and actions—that is, in terms of its becoming a system of practices and institutions, as well as a system of perceptions. Therefore, religion is one of the elements that constitute the cultural identity of any society (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 417).

According to Durkheim, religion strengthens social and moral relations. It represents the symbol of groups and is considered one of the most important collective elements. Religion can be "a complete culture as it expresses a worldview, the nature of existence and humanity. It is a shaping of individual and collective consciousness and direction through principles and rules of thought and behavior. The religious dimension may be strengthened through practice by religious figures speaking on behalf of the group, or the cultural dimension may be reinforced over the religious one. Even if societies become globalized, they always carry the cultural influence of the founding religion. It is that complex structure that shapes individual and collective consciousness, as it is considered sacred by individuals and combines multiple elements, including the material, spiritual, ethical, and cultural. It represents the symbol and values that individuals embody in social reality. Religion is defined by its sociological outcome as being collective and social. It originates in the cultural system of the group and bestows its characteristics upon it, becoming one of the most important factors in building the group's cultural identity (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 418).

3- Culture and Language:

Culture is a crucial source in shaping and building social identities, as it represents the entirety of customs, traditions, standards, values, and cultural and social characteristics that distinguish one society from another. It expresses the experiences and ways of life of societies and is considered one of the constituent elements of a person's social identity.

This is because it is a particular way of perceiving existence and life, a style of living, behaving, feeling, perceiving, expressing, and creating, distinguishing a specific human society with its deep-rooted and ancient heritage (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 420).

Culture is one of the dynamic forces that build identity and one of its constituent elements, as it includes rule-governed and participatory behavior based on symbols and learned, as well as beliefs transmitted across civilizations (Katiba Belghami and Maryam Shreit, 2022, p. 421).

The transmission of heritage and beliefs that constitute the culture of that society is formed through experience and language, which reproduces the world. Therefore, language is the means of communication between individuals. Groups internalize and solidify symbols, as these symbols form the foundation of any cultural pattern. The capacity for symbolic representation cannot be reduced to an innate biological trait in humans, since it is the product of social interactions that have occurred over a long process, coinciding with the historical development and emergence of humanity in this universe. This capacity is not merely an innate predisposition that distinguishes humans from other animals, but rather something they have acquired. This indicates that symbolic representation is not a biologically inherited trait in humans, but rather a product of social interactions that have occurred concurrently throughout history (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 421).

The relationship between identity and culture is based on the nature of each role in the lives of societies. Each influences the other, and culture is the creator of identity, producing and imbuing it with its characteristics and features. Identity develops with the development of culture, meaning that identity is affected by culture both positively and negatively (Katiba Belghami and Maryam Shrit, 2022, p. 422).

The Shared Geographical and Historical Context of the Homeland:

In this context, Plato says, "The identity of beings is what remains the same despite all changes". "This ability to endure despite the barriers of time and the vagaries of place is what gives similarity existential power. The land is a means of communication between individuals and groups to form a society and achieve cooperation and connection. Thus, identity is linked to the state, history, and geographical location (Abeer Bisouni Radwan, 2012, p. 93).

Therefore, it can be said that identity is the product of interaction between several elements that interact and complement each other. Identity is considered part of the social system shared by a group aiming to preserve its shared local distinctiveness. However, the functional dysfunction that Parsons identified as a flaw in values or in the role of a socialization institution (family, school, mosque, etc.) can generate an identity crisis because a flaw in one part of the structural framework creates a crisis in shared identity and disrupts social cohesion.

Conclusion

Identity is characterized by its dynamism, as it is an ongoing social process that develops over time through the dynamic interaction of trends with a range of elements (history, language, religion, culture, geographical location, etc.) within a network of interconnected relationships between individuals. This network distinguishes each individual or group from others and reflects the reality of power and authority within a society and its degree of cohesion. Identity is also influenced by the external world and globalization, within a framework of an ongoing struggle between balancing local particularities and openness to the world and continuous change.

References

- Baghoua, Z. (2010). *The Question of Identity: Text, Power, History*. Arab Cultural Center.
- Bauman, Z. (2016). *Liquid Modernity* (H. Rahima). Arab Network for Research and Publishing.
- Belqaziz, A. (2002). *The Globalization of Globalization: The Question of Identity in Contemporary Arab Thought*. Centre for Arab Unity Studies.
- Erikson, E. (2004). *Identity: Youth and Crisis* (A. K. Youssef, Ç.). Dar Al-Fikr.
- Fraser, C., Burchell, B., Duveen, G., & Hay, D. F. (2016). *An Introduction to Social Psychology* (F. Helmy, Trans.; 2nd ed.). Dar Al-Masirah for Publishing, Distribution, and Printing.
- Fukuyama, F. (2018). *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Farrar, Straus and Giroux.
- Hani Al-Jazzar. (2008). *Youth and the Identity Crisis: A Socio-Psychological Perspective*. Ain for Human and Social Studies and Research.
- Katiba Baghami, & Maryam Shreit. (2022). Social Identity: Similarities and Sources of Formation. *Journal of Social and Human Sciences, University of Batna 1*, 23(2).
- Jamal Kanoun. (2016). Identity: A Theoretical-Conceptual Approach. *Tatwir Journal*, 3(1).
- Radwan, A. B. (2011). *The Identity Crisis and the Revolution Against the State*. Dar Al-Salam for Printing, Publishing, Distribution, and Translation.
- Sen, A. (2008). *Identity and Violence: The Illusion of Destiny* (S. Tawfiq, Ç.). Supreme Council of Culture.
- Wajih Al-Sheikh. (2012). *Social Psychology*. Dar Al-Malayin for Printing, Publishing, Translation, and Distribution.

Literary Language Norms in Karakalpakstan Online Media: An Exploratory Medialinguistic Case Study

Takhir Dauletmuratov 

Abstract. This exploratory study examines how literary-language norms are observed and transformed in Karakalpakstan online media. Its purpose is to identify recurrent lexical, morphosyntactic, graphic, and pragmatic tensions in a small corpus of publicly accessible digital posts and to explain their implications for Karakalpak language culture. The empirical corpus comprises three purposively selected posts published between October 2024 and May 2026 by a private Telegram channel, the Karakalpakstan News Agency, and the Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Karakalpakstan. Qualitative medialinguistic analysis was conducted at four levels: orthographic and graphic form, lexical choice and code-switching, morphosyntactic transfer, and stylistic-pragmatic function. The findings show three different pressures on the literary norm: the insertion of Russian or English items for informality and attention, literal transfer from Uzbek that produces lexical and syntactic calques, and inconsistent representation of Karakalpak Latin characters on digital platforms. The selected cases also indicate that institutional status alone does not guarantee normative accuracy, because errors occur in both private and official channels. The article interprets these tendencies through media language, code-switching, and communicative-rationality frameworks. It proposes editorial language guides, institutionalized linguistic review, standardized digital input tools, and practice-oriented medialinguistics education. Because the corpus is limited, the results establish analytical patterns rather than population-level prevalence.

Keywords: Karakalpak language, online media, literary norm, medialinguistics, code-switching, calque, digital orthography

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture, Nukus, Uzbekistan

E-mail: pnr9323@mail.ru

Received: 13 February 2026; Accepted: 9 June 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Qaraqalpaqıstan onlayn mediasında ədəbi dil normaları: eksplorativ medialinqvistik tədqiqat

Taxir Dauletmuratov 

Xülasə. Bu eksplorativ tədqiqat Qaraqalpaqıstanın onlayn mediasında ədəbi dil normalarına necə əməl olunduğunu və həmin normaların rəqəmsal kommunikasiya şəraitində necə dəyişdiyini araşdırır. Məqsəd açıq rəqəmsal paylaşımlardan ibarət kiçik korpusda leksik, morfosintaktik, qrafik və pragmatik gərginlikləri müəyyənləşdirmək, onların qaraqalpaq dil mədəniyyəti üçün nəticələrini izah etməkdir.

Empirik korpusa 2024-cü ilin oktyabrından 2026-cı ilin mayınadək özəl Telegram kanalı, Qaraqalpaqıstan Xəbər Agentliyi və Qaraqalpaqıstan Respublikası Məktəbəqədər və Məktəb Təhsili Nazirliyi tərəfindən yayımlanmış üç məqsədli seçilmiş paylaşım daxildir. Keyfiyyət yönümlü medialinqvistik təhlil dörd səviyyədə aparılmışdır: orfoqrafik və qrafik forma, leksik seçim və kod dəyişməsi, morfosintaktik köçürmə, üslubi-praqmatik funksiya. Nəticələr ədəbi normaya üç təzyiqi göstərir: qeyri-rəsmilik və diqqət yaratmaq üçün rus və ingilis sözlərinin daxil edilməsi, özbək dilindən hərfi tərcümənin leksik-sintaktik kalkalar yaratması və rəqəmsal platformalarda qaraqalpaq latın işarələrinin qeyri-sabit təqdimatı. Seçilmiş nümunələr normativ dəqiqliyin təkcə qurumun rəsmi statusu ilə təmin olunmadığını göstərir. Məqalədə redaksiya dil bələdçiləri, lingvistik yoxlama, standartlaşdırılmış rəqəmsal klaviatura və praktik medialinqvistika təhsili təklif olunur. Korpusun məhdudluğu səbəbindən nəticələr yayılma tezliyini deyil, analitik nümunələri müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: qaraqalpaq dili, onlayn media, ədəbi norma, medialinqvistika, kod dəyişməsi, kalka, rəqəmsal orfoqrafiya

Özbəkistan Dövlət İncəsənət və Mədəniyyət İnstitutunun Nukus filialı, Nukus, Özbəkistan

E-poçt: pnr9323@mail.ru

Daxil oldu: 13 Fevral 2026; Qəbul edildi: 9 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 August 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The rapid development of internet technologies has changed how information is produced, distributed, and interpreted. Online news sites, Telegram channels, blogs, and social-network pages now compete with traditional newspapers, radio, and television in speed, reach, and interactivity. In Karakalpakstan, these platforms have expanded the circulation of Karakalpak-language content, but they have also moved editorial production into an environment shaped by immediacy, multilingual contact, platform conventions, and attention-driven metrics. The resulting language cannot be evaluated only as a neutral carrier of information; it is also a site where the contemporary literary norm is reproduced, negotiated, and sometimes weakened. A literary language provides a normalized lexical, grammatical, orthographic, and stylistic system for public communication. Historically, literary works were treated as the principal repository of aesthetic expression and national vocabulary. The rise of mass communication widened this domain. Media language now distributes terminology, conventionalizes new meanings, and exposes large audiences to recurring linguistic models. Solganik (2007) therefore locates media language within the broader development of the literary language, while Volodina (2008) emphasizes its role in shaping mass consciousness. These approaches make normative accuracy in online journalism a public-cultural issue rather than a narrow matter of proofreading.

Digital media add pressures that earlier editorial systems encountered less intensely. Speed encourages literal translation and incomplete revision; platform interfaces can complicate the input of language-specific characters; multilingual audiences normalize code-switching; and competition for attention encourages colloquialism, emotional intensification, and clickbait. Dobrosklonskaya (2008) shows that media discourse is a major route through which foreign lexical items enter national languages. Gumperz's (1982) interactional account of code-switching further demonstrates that language alternation may perform contextual and identity-related functions. Accordingly, the presence of a Russian or English item is not automatically an error. The analytical question is whether the switch fills a communicative need or displaces an available Karakalpak form without a clear functional gain.

The ethical dimension of media language is equally important. Habermas (1984) distinguishes communicative action oriented toward mutual understanding from strategic action oriented primarily toward instrumental success. Applied to online media, this distinction directs attention to clarity, truthfulness, normative appropriateness, and opportunities for reasoned response. Sensational headlines, deliberately incomplete constructions, or linguistically opaque translations may increase clicks while reducing comprehension and trust. Artamonova (2008) similarly treats media texts as cultural forms whose institutional purposes and persuasive techniques require philosophical scrutiny. Previous regional and Uzbek-language scholarship has described media language as a socially influential functional variety and has emphasized the need to connect linguistic analysis with audience reception (Israil, 2024; Teshabayeva & Qodirova, 2023). The source manuscript, however, did not define an empirical corpus or distinguish evidence-based findings from broader observations. The present article corrects that weakness by limiting its claims to three documented online posts. It asks: (1) which lexical, morphosyntactic, graphic, and pragmatic deviations appear in the selected posts; (2) how multilingual contact and platform conditions contribute to them; and (3) which editorial measures can improve normative consistency without suppressing the functional flexibility of online communication?

Methods

The study uses an exploratory qualitative case-study design. The unit of analysis is a publicly accessible Karakalpak-language online post. Three posts were purposively selected because each displays a distinct normative problem and because the original document preserved both the publication reference and a screenshot. The corpus is not a probability sample and does not support claims about the statistical frequency of errors across all Karakalpakstan media. Its purpose is analytical: to identify mechanisms and construct categories that can guide a larger corpus study.

The cases represent different institutional settings. Case 1 is a 14 October 2024 post from the private Telegram channel "Ne janaliq?" containing the hybrid label "Paydali layfxak" ("useful lifehack") (Ne janaliq?, 2024). Case 2 is a 27 May 2026 post associated with the Karakalpakstan News Agency containing lexical and syntactic transfer from Uzbek (Karakalpakstan News Agency, 2026). Case 3 is a 25 May 2026 post from the official Telegram channel of the Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Karakalpakstan containing the mixed expression "Pitkeriwshi party" (Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Karakalpakstan, 2026). The source dates and addresses are reported in Table 1 and in the References section.

Table 1
Empirical corpus and selection rationale

Case	Source and date	Institutional type	Primary analytical issue
1	"Ne janaliq?" Telegram channel, 14 October 2024	Private media channel	Russian-derived slang and audience-oriented informality
2	Karakalpakstan News Agency, 27 May 2026	Official news agency	Uzbek lexical and syntactic calque
3	Education Ministry Telegram channel, 25 May 2026	Official institutional channel	English insertion and stylistic mixing

Each post was analyzed at four levels. The graphic-orthographic level examined the representation of Karakalpak Latin characters and spelling consistency. The lexical level identified foreign insertions, barbarisms, colloquialisms, and the availability of Karakalpak equivalents. The morphosyntactic level examined literal transfer and sentence patterns reproduced from another language. The stylistic-pragmatic level assessed register, compression, emotional intensification, and attention-seeking function. A form was classified as a problematic deviation only when an established Karakalpak alternative was available and the foreign or transferred form reduced clarity, normative consistency, or appropriateness for an official register.

The interpretation combined mediating linguistic and communicative perspectives. Media-language theory was used to situate the examples within mass communication (Dobrosklonskaya, 2008; Solganik, 2007; Volodina, 2008). Code-switching was treated as a potentially meaningful contextual practice rather than a priori corruption (Gumperz, 1982). Habermas's communicative criteria—comprehensibility, normative appropriateness, and sincerity—were used as evaluative principles for public communication (Habermas, 1984). The analysis also distinguished correction from purism: borrowings that meet a genuine terminological need were not equated with avoidable mixing.

Results

1. Lexical Mixing and the Boundary Between Borrowing and Avoidable Substitution

Case 1 uses the heading "Paydalı layfxak", combining the Karakalpak adjective *paydalı* ("useful") with a Russian-mediated form of the English word *lifehack*. The expression is immediately understandable to many multilingual users and functions as an informal genre label. Its communicative efficiency explains its attraction. Nevertheless, the post provides no contextual reason to prefer the imported item over a Karakalpak equivalent such as *paydalı keñes* ("useful advice") or *ámeliy usınıs* ("practical recommendation"). In this setting, the switch is better interpreted as attention-oriented stylistic marking than as terminological necessity. Israil (2024) similarly notes that media language frequently balances broad accessibility against literary-norm expectations.



Figure 1

Source. Hybrid lexical label in the "Ne janaliq?" Telegram channel (14 October 2024).

The example illustrates why every borrowed word should not be treated identically. A borrowing may be justified when it names a new object, has become conventionally integrated, or allows precision unavailable in an existing form. By contrast, avoidable substitution occurs when a highly visible foreign item displaces a clear national-language equivalent mainly to signal trendiness or informality. The selected post belongs closer to the second category. Repetition of such labels can normalize a hybrid editorial register and gradually weaken awareness of available Karakalpak vocabulary, although the present case alone cannot establish the scale of that effect.

2. Lexical and Syntactic Calque Under Conditions of Speed

Case 2 contains the sentence "Tovarda óndiristegi nuqsan aniqlansa, ol dárhal almasterıp beriledi". The forms óndiristegi and nuqsan reproduce Uzbek lexical choices more closely than established Karakalpak usage. A norm-oriented version would use islep shıǵarıw barısındaǵı kemshilik (or nasazlıq) for "a defect arising in production". The sentence structure also mirrors an Uzbek source pattern. A more natural Karakalpak formulation is: "Eger tovar da islep shıǵarıw barısında qanday da bir kemshilik (nasazlıq) aniqlansa, ol tez arada almasterıladı". The revision improves lexical fit, conditional structure, and economy by removing an unnecessary causative-passive sequence.

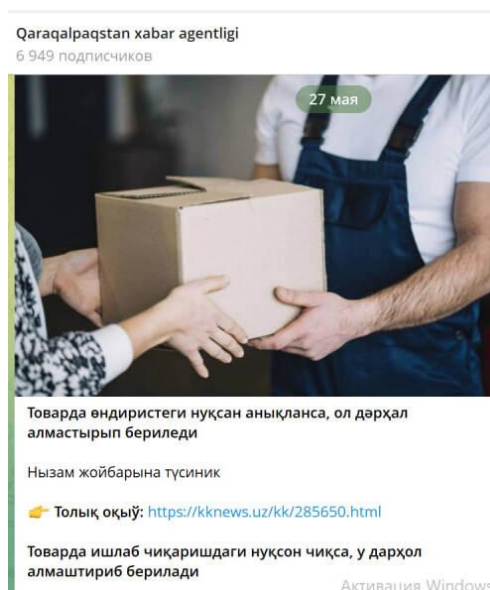


Figure 2

Source. Lexical and syntactic transfer in a Karakalpakstan News Agency post (27 May 2026).

This case is important because it comes from an official news source. The example demonstrates that institutional status does not by itself guarantee linguistic accuracy. Operational speed, reliance on Uzbek or Russian source material, and the absence of a dedicated language editor may produce calques even where formal editorial responsibility exists. Teshabayeva and Qodirova (2023) argue that media language should be studied together with reception; from that perspective, a calque is not merely a formal violation but a potential obstacle to fluent comprehension and a model that may be repeated by audiences.

3. English Insertions and Register Inconsistency in Official Communication

Case 3 announces that a "Pitkeriwshi party" is continuing in a positive mood and distinctive atmosphere. The construction combines the Karakalpak pitkeriwshi ("graduate") with the English party. In an informal peer-to-peer post, this switch could signal youth identity or playful alignment. In an official ministry

channel, however, the mixed phrase creates a register inconsistency because clear Karakalpak alternatives—*pitkeriwshiler keshi*, *pitkeriwshiler bayramı*, or *saltanatlı kesh*—are readily available. The second part of the caption also uses a broad internationalism equivalent to "atmosphere", where an expression based on *ortalıq* or *ruwx* could produce a more internally consistent Karakalpak sentence.



Figure 3

Source. English insertion in an official Education Ministry Telegram post (25 May 2026).

The linguistic problem is therefore not multilingualism itself but the relationship among function, audience, and institutional register. Gumperz (1982) shows that switches can contextualize participation and social identity. The ministry example may have been intended to address young audiences in a familiar style. Yet an official channel also performs a norm-setting function. When a stylistic effect can be achieved with a natural Karakalpak expression, the public institution has a stronger responsibility to model the literary standard.

4. Digital Orthography, Compression, and Attention-Oriented Style

The source material also identifies a broader graphic problem: Karakalpak-specific Latin characters such as *q*, *ǵ*, *ń*, *ó*, *á*, *ú*, and *w* are not always entered consistently across devices and platforms. Bloggers may replace them with basic Latin characters to save time or avoid keyboard inconvenience. This reduction can slow reading, blur lexical distinctions, and create parallel "official" and "platform-local" writing practices. The three cases do not quantify this phenomenon, but they show that linguistic quality is partly infrastructural. Editorial instruction alone will remain insufficient if mobile keyboards, fonts, and input methods do not provide stable and convenient access to the official character set.

Online communication also accelerates linguistic economy: short clauses, incomplete constructions, abbreviations, symbols, emojis, and colloquial expressions compress information and attract attention. Compression is not inherently defective; it is a functional response to screen reading and rapid news consumption. The normative problem begins when ellipsis obscures meaning, sensational markers replace substantive information, or clickbait deliberately withholds the proposition required to evaluate a headline. Habermas's (1984) framework clarifies the distinction: communicative economy remains

legitimate when comprehensibility and truthfulness are preserved, while strategic manipulation subordinates understanding to clicks.

Table 2
Linguistic diagnosis and norm-oriented alternatives

Observed form or pattern	Analytical category	Norm-oriented alternative	Editorial rationale
Paydalı layfxak	Avoidable lexical switching	Paydalı keñes / ámeliy usınıs	Retains clarity without an unnecessary imported genre label
óndiristegi nuqsan	Uzbek lexical calque	islep shıǵarıwdaǵı kemshilik / nasazlıq	Uses established Karakalpak lexical patterns
ol dárhal almasırtıp beriledi	Transferred syntactic construction	ol tez arada almasırtıladı	Produces a more economical and natural passive construction
Pitkeriwshi party	English insertion in official register	pitkeriwshiler keshi / saltanatlı kesh	Aligns the message with the norm-setting role of an official channel
Basic Latin substitutions for special characters	Graphic-orthographic reduction	Consistent official Karakalpak Latin characters	Protects word recognition and orthographic unity

Source. Table compiled by the author.

Discussion

The cases support a layered interpretation of online-media language. At the lexical level, Russian- and English-derived items may serve informality, novelty, or identity. At the morphosyntactic level, literal translation transfers source-language structures into Karakalpak. At the graphic level, platform constraints and keyboard inconvenience destabilize character use. At the pragmatic level, speed and attention metrics encourage compression and sensational presentation. These layers interact: a hurried translation published through a technically inconvenient interface and optimized for immediate engagement is more likely to depart from the literary norm than a text processed through a stable editorial workflow.

The findings do not justify a blanket rejection of code-switching. Multilingual speakers routinely alternate languages for social and contextual purposes, and digital discourse makes such practices highly visible (Gumperz, 1982). A defensible editorial policy must therefore distinguish functional borrowing from unnecessary substitution. The relevant tests are whether an established Karakalpak form exists, whether the imported form adds precision, whether it is appropriate to the institutional register, and

whether it improves or reduces comprehension. This approach protects the literary norm without turning language policy into rigid purism.

The comparison between the private channel and the two official sources also challenges a convenient assumption: formal ownership or governmental affiliation does not guarantee normative quality. The official cases contain the most consequential calque and register inconsistency in the corpus. The likely explanation is organizational rather than moral. Online editors work under time pressure, source texts are often in Uzbek or Russian, and linguistic review may be absent or occur after publication. Volodina's (2008) account of media language as an influence on mass consciousness means these workflow problems deserve institutional attention, because recurring public forms can become perceived models.

From the perspective of communicative rationality, normative language is not valuable merely because it conforms to a rulebook. It supports intelligibility, trust, and equal participation. A citizen should not need to reconstruct a translated sentence from another language's syntax or decode a hybrid official caption to understand public information. Conversely, editorial correction should not erase audience voice or ban every colloquial element. The goal is a public discourse in which stylistic flexibility remains subordinate to clarity, accuracy, and sincerity (Habermas, 1984).

Four institutional responses follow from the analysis. First, major private and official online outlets should develop a corporate language and style guide based on the professional ethics of journalism and Karakalpak literary norms. This emphasis on professional capacity is consistent with Joraev's (2022) argument that the social vitality of the press depends on responsible and skilled journalistic practice. Second, editorial teams should institutionalize a media-language editor or linguo-stylist role, supported by searchable digital dictionaries. Third, developers and language planners should standardize convenient keyboard layouts and input interfaces for Karakalpak Latin characters across mobile operating systems. Fourth, journalism programs should strengthen the practical components of mediallynguistics and media-communication ethics through exercises based on authentic posts. These measures address the editorial, technological, and educational causes of deviation rather than blaming individual writers alone.

Limitations

The empirical corpus consists of only three purposively selected posts. It cannot estimate how frequently each deviation occurs, compare outlets statistically, or establish change over time. The cases were selected because they clearly illustrated problems already identified in the source manuscript, which creates a risk of selection bias toward negative examples. Audience interpretation was inferred from linguistic form; no interviews, reception experiment, or engagement-data analysis was conducted. The screenshots document the analyzed texts, but deleted or edited platform content may complicate later replication.

Future Research

A subsequent study should construct a stratified corpus covering official agencies, private news channels, blogs, and comment sections across a defined period. Each item should be coded independently by at least two Karakalpak-language specialists for orthographic, lexical, morphosyntactic, and pragmatic features, with intercoder agreement reported. Frequency data could then test whether institutional type predicts normative accuracy. Interviews with editors and journalists should examine workflow, source-language dependence, correction practices, and keyboard constraints. Audience experiments could compare comprehension and trust across normative, calqued, and code-switched versions of the same message.

Conclusion

The exploratory analysis shows that online-media language in Karakalpakstan is shaped by the interaction of literary norms, multilingual practice, editorial speed, platform infrastructure, and competition for attention. The selected cases reveal avoidable foreign substitution, Uzbek-derived lexical and syntactic calques, and register inconsistency in both private and official channels. They also show why institutional status cannot be used as a proxy for linguistic quality.

The article's central distinction is between functional flexibility and norm-reducing transfer. Code-switching or borrowing may be communicatively justified when it adds precision, marks a relevant identity, or names a new phenomenon. It becomes problematic when it displaces an available Karakalpak form without functional benefit, reproduces another language's syntax, or undermines the clarity expected from official communication. Literary-norm protection should therefore be based on communicative function and editorial responsibility rather than indiscriminate purism.

Improvement requires coordinated measures: language and style guides, professional linguistic review, accessible digital dictionaries, standardized Karakalpak input tools, and practice-oriented mediallynguistics education. These recommendations are grounded in documented cases, but their broader effectiveness must be tested with a larger and systematically sampled corpus. The present study should be read as a methodological starting point for that work, not as a prevalence study of all Karakalpakstan online media.

Statement on the use of artificial intelligence

OpenAI ChatGPT was used for translation support, academic English editing, structural organization, reference-consistency checking, and document formatting. The author reviewed and approved the final manuscript and remains fully responsible for its arguments, sources, examples, and accuracy.

Conflict of interest

The author declares no conflict of interest.

References

- Artamonova, Y. D. (2008). *Media text in contemporary culture: An experience of philosophical analysis*. In M. N. Volodina (Ed.), *Language of the mass media* (248–251). Akademicheskii Proekt. (In Russian).
- Dobrosklonskaya, T. G. (2008). *Medialinguistics: A systemic approach to the study of media language*. Flinta.
- Gumperz, J. J. (1982). *Discourse strategies*. Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511611834>
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Vol. 1. Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
- Israil, M. I. (2024). *The sociolinguistic aspect of print-media language*. Ilm Nuri Print.
- Joraev, A. (2022). The mirror of the press and the demands of the era. *Journalism and Life*, 3, 12–14. (In Uzbek).
- Karakalpakstan News Agency. (2026, May 27). *Tovarda óndiristegi nuqsan aniqlansa, ol dárhal almastrip beriledi* (Telegram-linked news post). <https://kknews.uz/kk/285650.html>
- Ministry of Preschool and School Education of the Republic of Karakalpakstan. (2026, May 25). *“Pitkeriwshi party” joqari keypiyat hám ózgeshe atmosferada dawam etpekte* (Telegram post). <https://t.me/kkeduuz/43038>

- Ne janaliq? (2024, October 14). *Paydali layfxak (Telegram post)*. https://t.me/ne_janaliq/25686
- Solganik, G. Y. (2007). The place of media language in literary language: Development prospects. *In Language of mass and interpersonal communication* (34–41). Media Mir.
- Teshabayeva, D. M., & Qodirova, D. X. (2023). Media language as a manifestation of the functional varieties of the national language. *In Collection of scientific articles* (23–26). Uzbekistan State World Languages University.
- Volodina, M. N. (2008). Media language as the principal means of influencing mass consciousness. *In M. N. Volodina (Ed.), Language of the mass media* (6–7). Akademicheskii Proekt.

Avropa İttifaqı və Çində kömürdən çıxış: institusional lock-in mexanizmlərinin müqayisəli təhlili

Orxan Məmmədov 

Xülasə. Bu məqalədə Avropa İttifaqı və Çində kömürdən çıxış prosesinə mane olan institusional lock-in mexanizmləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi fərqli siyasi və idarəetmə sistemlərində kömür asılılığını qoruyan institusional amillərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma keyfiyyət yönümlü müqayisəli hal təhlilinə əsaslanır. Tədqiqatın empirik bazasını institusional lock-in və enerji keçidinə dair elmi ədəbiyyatın, Avropa İttifaqı və Çin enerji siyasəti haqqında araşdırmaların, həmçinin Eurostat, ABŞ Enerji İnformasiya Administrasiyası və Çin Milli Statistika Bürosunun statistik məlumat və hesabatlarının təhlili təşkil edir. Təhlil göstərir ki, hər iki halda dövlət subsidiyaları, məşğulluq maraqları, regional iqtisadi asılılıqlar və mövcud enerji infrastrukturunu kömürdən çıxış prosesini ləngidir. Bununla yanaşı, bu mexanizmlərin fəaliyyət formaları fərqlənir. Avropa İttifaqında çoxsəviyyəli idarəetmə, veto aktorları və konsensus yönümlü qərar qəbul etmə prosesi keçidi ləngitsə də, Emissiya Ticarəti Sistemi, Avropa Yaşıl Razılaşması və Ədalətli Keçid Mexanizmi institusional blokadaları tədricən zəiflədir. Çində isə dövlət müəssisələrinin iqtisadi maraqları, əyalət hökumətlərinin iqtisadi artım təşviqləri və regional desentralizə olunmuş avtoritarizm kömür asılılığını möhkəmləndirir. Nəticə etibarilə, kömürdən çıxışın sürəti yalnız texnoloji imkanlardan deyil, siyasi institutların maraqları necə bölüşdürməsindən və qərar qəbul etmə proseslərini necə formalaşdırmasından asılıdır.

Açar sözlər: kömürdən çıxış, institusional lock-in, yol asılılığı, Avropa İttifaqı, Çin, enerji keçidi, iqlim siyasəti, müqayisəli təhlil

Otto-Friedrich Bamberg Universiteti, bakalavr, Bamberg, Almaniya

E-poçt: orkhanmammadov@myyahoo.com

Daxil oldu: 26 Mart 2026; Qəbul edildi: 17 İyul 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Coal Phase-Out in the European Union and China: A Comparative Analysis of Institutional Lock-In Mechanisms

Orkhan Mammadov 

Abstract. This article comparatively analyses the institutional lock-in mechanisms that hinder the coal phase-out process in the European Union and China. The main objective of the study is to identify the similarities and differences between the institutional factors that sustain coal dependence under different political and governance systems. The research is based on a qualitative comparative case analysis. The empirical basis of the study consists of an analysis of the academic literature on institutional lock-in and

energy transitions, studies on the energy policies of the European Union and China, as well as statistical data and reports published by Eurostat, the U.S. Energy Information Administration, and the National Bureau of Statistics of China. The analysis shows that state subsidies, employment interests, regional economic dependencies, and existing energy infrastructure slow down the coal phase-out process in both cases. However, the ways in which these mechanisms operate differ. In the European Union, although multi-level governance, veto actors, and consensus-oriented decision-making processes slow down the transition, the European Union Emissions Trading System, the European Green Deal, and the Just Transition Mechanism gradually weaken institutional barriers. In China, by contrast, the economic interests of state-owned enterprises, the economic growth incentives of provincial governments, and regionally decentralised authoritarianism reinforce coal dependence. Consequently, the pace of the coal phase-out depends not only on technological capacities but also on how political institutions distribute interests and shape decision-making processes.

Keywords: coal phase-out, institutional lock-in, path dependence, European Union, China, energy transition, climate policy, comparative analysis

Otto-Friedrich University of Bamberg, bachelor, Bamberg, Germany

E-mail: orkhanmammadov@myyahoo.com

Received: 26 March 2026; Accepted: 17 July 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Kömürdən mərhələli çıxış global enerji və iqlim siyasətinin əsas çağırışlarından biridir. Son iyirmi ildə bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi genişlənsə də, kömür bir çox ölkədə elektrik istehsalının və sənayenin mühüm dayağı olaraq qalır. Yüksək karbon emissiyalarına səbəb olduğuna görə kömür istifadəsinin azaldılması Paris İqlim Sazişinin məqsədlərinə çatmaq baxımından zəruridir. Bununla belə, kömürdən çıxış yalnız texnoloji dəyişiklik deyil, həm də məşğulluq, regional iqtisadiyyat və siyasi qərar qəbul etmə strukturlarını əhatə edən sosial-iqtisadi transformasiyadır.

Bu proses müxtəlif siyasi sistemlərdə fərqli şəkildə inkişaf edir. Avropa İttifaqında iqlim tənzimləmələri, bərpa olunan enerjinin genişləndirilməsi və fövqəlmillə siyasət alətləri kömür istifadəsinin azalmasını sürətləndirir. Bununla yanaşı, üzv dövlətlər arasında enerji strukturu, regional məşğulluq və siyasi prioritetlər baxımından ciddi fərqlər qalır. Çində isə bərpa olunan enerji sahəsinə böyük investisiyalar qoyulmasına baxmayaraq, kömür enerji təhlükəsizliyi sənaye istehsalı və iqtisadi artım üçün mühüm mövqeyini qoruyur.

Bu fərqlərin izahında institusional lock-in anlayışı mühüm nəzəri çərçivə təqdim edir. İnstitusional lock-in mövcud qaydaların güc münasibətlərinin və maraq strukturlarının müəyyən siyasət istiqamətini qorumasını və alternativlərin qəbulunu çətinləşdirməsini ifadə edir. Seto və həmkarları bunu belə izah edirlər: “İnstitusional lock-in mühüm məqamlarda texnoloji lock-indən fərqlənir. Əvvəla, lock-in institutların dizaynının nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətidir, sistem qüvvələrinin arzuolunmaz yan məhsulu deyil. Çünki institutlar “güclü yüklənmiş bölgü alətləridir”, institusional lock-in nadir hallarda “ilk təsadüfi hadisələrdən” yaranır, əksinə güclü iqtisadi, sosial və siyasi aktorların məqsədli söylərinin nəticəsidir” (Seto et., 2016, p. 433). Bu yanaşma göstərir ki, kömür asılılığı yalnız texnoloji və iqtisadi səbəblərlə izah edilə bilməz. Dövlət subsidiyaları, məşğulluq maraqları, dövlət müəssisələri, regional

idarəetmə strukturları və siyasi aktorların təsiri mövcud enerji sisteminin davamlılığını təmin edə bilər. Məqalənin əsas tədqiqat sualı belədir: Avropa İttifaqında və Çində kömürdən çıxış prosesində institusional lock-in nümunələrində hansı oxşarlıqlar və fərqliliklər müşahidə olunur? Tədqiqatın məqsədi fərqli siyasi və idarəetmə sistemlərində kömür asılılığını qoruyan institusional mexanizmləri müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir.

Araşdırma keyfiyyət yönümlü müqayisəli hal təhlilinə əsaslanır. Empirik material kimi institusional lock-in və enerji keçidinə dair elmi ədəbiyyatdan, Avropa İttifaqı və Çin enerji siyasəti haqqında araşdırmalardan, həmçinin Eurostat, ABŞ Enerji İnformasiya Administrasiyası və Çin Milli Statistika Bürosunun hesabat və statistik məlumatlarından istifadə olunur. Məqalədə əvvəlcə nəzəri və metodoloji çərçivə təqdim edilir, daha sonra AI və Çin üzrə institusional lock-in mexanizmləri təhlil və müqayisə olunur.

Nəzəri çərçivə: yol asılılığı və institusional lock-in

Enerji siyasətində transformasiya proseslərini başa düşmək üçün enerji sistemlərinin tarixi inkişafını və əvvəlki qərarların sonrakı seçimlərə təsirini nəzərə almaq vacibdir. Bu baxımdan yol asılılığı anlayışı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yol asılılığı bir dəfə seçilmiş texnoloji və ya institusional istiqamətin zaman keçdikcə geribildirim mexanizmləri vasitəsilə möhkəmlənməsini və alternativ yolların qəbulunun çətinləşməsini ifadə edir. Nəticədə daha səmərəli texnologiyalar və siyasət alternativləri mövcud olsa belə, əvvəlki strukturlar uzun müddət fəaliyyətini davam etdirə bilər.

Seto və həmkarları karbon lock-in ilə yol asılılığı arasındakı əlaqəni belə izah edirlər: “Karbon lock-in yol asılılığının xüsusi bir halıdır və bu, mürəkkəb sistemlərin inkişafında geniş yayılmış bir xüsusiyyətdir” (Seto et al., 2016, p. 425). Bu yanaşmaya əsasən karbon lock-in yalnız texniki və ya iqtisadi məsələ deyil, enerji sistemlərinin tarixi inkişafı nəticəsində formalaşan davamlı asılılıqdır. Kömürdən istifadənin davam etməsi də yalnız onun iqtisadi səmərəliliyi ilə deyil, uzun müddət ərzində yaradılmış infrastruktur, investisiyalar, siyasi münasibətlər və institusional strukturlarla bağlıdır.

Bu kontekstdə texnoloji və institusional lock-in arasında fərq qoymaq vacibdir. Texnoloji lock-in əsasən mövcud maddi infraqururə və əvvəlki investisiyalara bağlıdır. Kömür elektrik stansiyalarına, mədənlərə, dəmir yollarına və enerji şəbəkələrinə qoyulmuş böyük sərmayələr həmin obyektlərin uzun müddət istifadəsini iqtisadi baxımdan cəlbədicidir. İnstitusional lock-in isə yalnız maddi investisiyalardan deyil, siyasi və sosial güc münasibətlərindən qaynaqlanır. Seto və həmkarları bu fərqi belə ifadə edirlər: “Siyasi proseslər və bazar qüvvələri arasındakı fərqlər institusional lock-inin texnoloji lock-inə nisbətən daha tez-tez və daha güclü şəkildə baş verməsinə səbəb olur” (Seto et al., 2016, p. 433). Beləliklə, texnoloji lock-in, əsasən, mövcud infraqururə və batmış xərclərin nəticəsi olduğu halda, institusional lock-in siyasi maraqların qorunması, veto aktorlarının mövqeyi, resursların bölüşdürülməsi və güc mübarizələri ilə əlaqəlidir. Bu xüsusiyyət institusional lock-ini daha davamlı və dəyişikliklərə qarşı daha müqavimətli edir.

Enerji siyasətində aparılan islahatlar yalnız texnologiyaların dəyişdirilməsinə deyil, eyni zamanda mövcud güc və maraq münasibətlərinə təsir göstərir. Buna görə mövcud enerji sistemindən faydalanan aktorlar status-kvonu qorumaq üçün institusional imkanlardan istifadə edə bilərlər. Seto və həmkarları bu prosesi belə izah edirlər: “İnstitutlar ən güclü aktorların – məsələn, neft və enerji şirkətlərinin – maraqlarını gücləndirir və bununla da onların yaradılışına və dəyişdirilməsinə ən çox təsir edən bu aktorlara daha çox resurs təmin edir” (Seto et al., 2016, p. 434). Bu yanaşma göstərir ki, institusional lock-in təsadüfi şəkildə yaranmır, mövcud sistemdən faydalanan güclü aktorların məqsədyönlü fəaliyyətləri nəticəsində formalaşır. Kömür sektorunda həmkarlar ittifaqları məşğulluğu qorumağa,

enerji şirkətləri gəlir mənbələrini saxlamağa, regional hökumətlər isə iqtisadi sabitliyi və vergi gəlirlərini təmin etməyə çalışırlar. Dövlət qurumları da enerji təhlükəsizliyi və sosial sabitlik səbəbilə kömür sənayesinin fəaliyyətinin davam etdirilməsini dəstəkləyə bilər. Bu maraqların institusional strukturlarda təmsil olunması kömürdən çıxışı ləngidir.

Rentier və həmkarları institusional lock-in-i mövcud elektrik istehsalı sistemindən faydalanan aktorların idarəetmə strukturlarından istifadə edərək həmin sistemi qoruması nəticəsində yaranan hərəkətsizlik kimi izah edirlər: “İnstitusional lock-in mövcud vəziyyətdən faydalanan maraqlı tərəflərin idarəetmə strukturlarından istifadə edərək mövcud elektrik istehsalı formalarını qorumaqda uğur qazanması nəticəsində yaranan hərəkətsizlikdir” (Rentier et al., 2019, p. 621). Buradan belə nəticə çıxır ki, kömürdən çıxışın sürəti yalnız texnoloji innovasiyalardan və alternativ enerji mənbələrinin qiymətindən asılı deyil. Qərarların hansı siyasi strukturlar daxilində qəbul edilməsi, hansı aktorların qərar prosesinə təsir göstərməsi və resursların necə bölüşdürülməsi də əsas rol oynayır. Buna görə institusional lock-in anlayışı Avropa İttifaqı və Çində kömürdən çıxış prosesində müşahidə olunan oxşarlıqların və fərqlərin müqayisəli təhlili üçün uyğun nəzəri çərçivə təqdim edir.

Hipotezlərin formalaşdırılması

Nəzəri müzakirə göstərir ki, institusional lock-in aktorların maraqları, güc resursları və qərar qəbulətmə strukturları arasındakı qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində formalaşır. Mövcud enerji sistemindən iqtisadi və siyasi fayda əldə edən aktorlar institusional imkanlardan istifadə edərək dəyişikliklərə müqavimət göstərə bilirlər. Lakin bu müqavimətin forması siyasi və idarəetmə sistemindən asılı olaraq fərqlənir. Bu əsasda aşağıdakı hipotezlər irəli sürülür:

H1: Avropa İttifaqında, xüsusilə kömürdən iqtisadi və sosial baxımdan yüksək dərəcədə asılı üzv dövlətlərdə çoxsəviyyəli idarəetmə və veto aktorlarının təsiri kömürdən çıxış prosesini ləngidir. Bu hipotezə əsasən, həmkarlar ittifaqları, regional hökumətlər, siyasi partiyalar və kömür sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlər fərqli maraqlara malik olduqları üçün kömürdən çıxışla bağlı qərarların qəbulunu və həyata keçirilməsini çətinləşdirirlər. Kompromisə əsaslanan qərar qəbulətmə prosesi isə çox vaxt kömür sektoruna əlavə maliyyə dəstəyi, keçid müddətinin uzadılması və ya xüsusi güzəştlərin verilməsi ilə nəticələnir.

H2: Çində dövlət müəssisələrinin iqtisadi maraqları və əyalət hökumətlərinin iqtisadi artım təşviqləri institusional lock-in-i gücləndirərək kömürdən asılılığın davam etməsinə səbəb olur. Çində kömür yalnız enerji mənbəyi deyil, eyni zamanda sənaye istehsalı, regional məşğulluq, vergi gəlirləri və iqtisadi artım üçün əsas vasitələrdən biridir. Dövlət müəssisələri və regional administrasiyalar kömür sənayesinin davam etməsindən iqtisadi və siyasi fayda əldə etdikləri üçün milli iqlim məqsədləri kömür istifadəsinin azaldılmasını tələb etdikdə belə, yeni kömür layihələrini dəstəkləyə bilirlər.

H3: Avropa İttifaqının fəvqəlmilli iqlim siyasəti alətləri institusional lock-in mexanizmlərini tədricən zəiflədir, Çində isə milli iqlim məqsədləri ilə regional iqtisadi maraqlar arasındakı ziddiyyət həmin mexanizmlərin davamlılığını artırır.

Avropa İttifaqında Emissiya Ticarəti Sistemi, Avropa Yaşıl Razılaşması və Ədalətli Keçid Mexanizmi üzv dövlətlər üzərində ortaqların tənzimləyici və maliyyə təzyiqi yaradır. Çində isə mərkəzi hökumətin iqlim məqsədləri ilə regional hökumətlərin iqtisadi artım və enerji təhlükəsizliyi maraqları arasında ziddiyyət meydana çıxır.

H4: Siyasi və institusional fərqlərə baxmayaraq, həm Avropa İttifaqında, həm də Çində subsidiyalar, məşğulluq maraqları və regional iqtisadi asılılıqlar kömürdən çıxış prosesini ləngidir.

Bu hipotez iki sistem arasındakı əsas oxşarlığı ifadə edir. Subsidiyalar kömür istehsalının iqtisadi ömrünü uzadır, məşğulluq itkisi ilə bağlı narahatlıqlar siyasi müqavimət yaradır, kömürdən asılı regional iqtisadiyyatlar isə status-kvonun qorunmasında maraqlı olurlar. Buna görə fərqli siyasi sistemlərdə fəaliyyət göstərsə də, bu amillər hər iki halda kömürdən çıxışın texniki və iqtisadi baxımdan mümkün olduğundan daha ləng həyata keçirilməsinə səbəb olur.

Metodlar

Bu tədqiqat keyfiyyət yönümlü müqayisəli hal təhlilinə əsaslanır. Araşdırmanın məqsədi Avropa İttifaqı və Çində kömürdən çıxış prosesinə təsir göstərən institusional lock-in mexanizmlərini vahid analitik meyarlar əsasında müəyyənləşdirmək və müqayisə etməkdir. Bu yanaşma oxşar nəticənin – kömürdən çıxış prosesinin ləngiməsinin fərqli siyasi və idarəetmə sistemlərində hansı institusional mexanizmlərlə meydana gəldiyini araşdırmağa imkan verir.

Avropa İttifaqı və Çin məqsədli hal seçimi prinsipi əsasında tədqiqata daxil edilmişdir. Hər iki hal global enerji keçidi və iqlim siyasəti baxımından mühüm əhəmiyyət daşısa da, onların siyasi strukturları bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Avropa İttifaqı çoxsəviyyəli idarəetməyə, üzv dövlətlərin iştirakına və fəvqəlmilli tənzimləmə mexanizmlərinə əsaslanan siyasi birlikdir. Çin isə mərkəzləşdirilmiş siyasi hakimiyyəti əyalət səviyyəsində iqtisadi qərarvermə imkanları ilə birləşdirən avtoritar idarəetmə sisteminə malikdir. Buna görə iki hal eyni tip siyasi vahidlər kimi deyil, fərqli enerji idarəetməsi modelləri kimi müqayisə edilir. Tədqiqatın analiz vahidini kömürdən çıxış prosesinə təsir göstərən institusional mexanizmlər təşkil edir. Empirik baza institusional lock-in, karbon lock-in, yol asılılığı və enerji keçidi haqqında elmi ədəbiyyatın, eləcə də rəsmi statistik məlumatların keyfiyyət yönümlü sənəd təhlilinə əsaslanır. Statistik məlumatlar Eurostat, ABŞ Enerji İnformasiya Administrasiyası və Çin Milli Statistika Bürosunun hesabatlarından əldə edilir. Bu göstəricilər səbəb-nəticə əlaqəsini birbaşa sübut etmək üçün deyil, elmi ədəbiyyatda müəyyən edilən institusional tendensiyaları empirik məlumatlarla dəstəkləmək üçün istifadə olunur.

Mənbələrin seçilməsində onların tədqiqat sualına uyğunluğu, elmi və ya rəsmi xarakter daşması, institusional mexanizmlər haqqında analitik məlumat təqdim etməsi və mümkün qədər aktual olması əsas meyarlar kimi qəbul edilir. Köhnə statistik göstəricilər yalnız uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini və tarixi yol asılılığını göstərmək məqsədilə istifadə olunur. Tədqiqatın nəticə dəyişəni kömürdən çıxış prosesində əldə edilən nisbi irəliləyişdir. Bu irəliləyiş kömür istehlakı, hasilatı və idxalındakı dəyişikliklər, kömürün enerji və sənaye sistemindəki mövqeyi, mövcud kömür infrastrukturunun davamlılığı və kömürdən çıxışı sürətləndirən və ya ləngidən siyasət alətləri əsasında qiymətləndirilir. Aİ və Çin üzrə məlumatların ölçü vahidləri və zaman intervalları fərqli olduğuna görə statistik göstəricilərin mütləq həcmələri birbaşa müqayisə edilmir. Əsas diqqət dəyişikliklərin istiqamətinə və onların institusional mexanizmlərlə əlaqəsinə yönəldilir. Müqayisə aşağıdakı əsas analitik kateqoriyalar üzrə aparılır: dövlət subsidiyaları, məşğulluq maraqları, regional iqtisadi asılılıqlar, veto aktorlarının təsiri, dövlət müəssisələrinin rolu, regional idarəetmə strukturları və fəvqəlmilli iqlim siyasəti alətləri. Enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi artım və beynəlxalq enerji qiymətləri isə kömürdən çıxışın sürətinə təsir göstərə bilən kontekstual amillər kimi nəzərə alınır.

Empirik təhlil üç mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə Avropa İttifaqı və Çin üzrə institusional “lock-in” mexanizmləri ayrı-ayrılıqda təhlil edilir. İkinci mərhələdə iki hal vahid analitik kateqoriyalar əsasında müqayisə olunur. Üçüncü mərhələdə əldə edilən nəticələrin nəzəri hissədə irəli sürülmüş hipotezləri nə dərəcədə dəstəklədiyi qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə statistik hipotez testi deyil, elmi ədəbiyyat və rəsmi məlumatlar əsasında aparılan keyfiyyət yönümlü empirik uyğunluq təhlilidir.

Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti Avropa İttifaqı ilə Çinin eyni tip siyasi vahidlər olmamasıdır. Digər məhdudiyyət isə araşdırmanın əsasən ikinci dərəcəli elmi mənbələrə və rəsmi statistik məlumatlara əsaslanmasıdır. Buna görə nəticələr sərt səbəb-nəticə sübutu kimi deyil, kömür asılılığını qoruyan institusional mexanizmlərin müqayisəli və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış izahı kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticələr

Avropa İttifaqı üzrə təhlil

Avropa İttifaqında kömürdən çıxış yalnız texniki və ya iqtisadi məsələ deyil; bu proses tarixi yol asılılığı, regional maraqlar və institusional strukturlarla sıx bağlıdır. Aİ-nin tarixi mənşəyi də kömür və sənaye siyasətinin Avropa integrasiyasındakı mərkəzi rolunu göstərir. Loewen bu əlaqəni belə ifadə edir: “Aİ-nin Avropa Kömür və Polad Birliyindən qaynaqlanan mənşəyinə görə, kömür regionları institusional yanaşma ilə Avropanın regional enerji keçidini başlamaq üçün münasib məkanlardır. Son dövrdə kömür regionları köhnə sənaye bölgələri və texnoloji yol asılılığı ilə bağlılıqları səbəbindən “ədalətli keçid” diskursunun inkişaf etdiyi bir sahəyə çevrilmişdir” (Loewen, 2022, p. 5). Kömür regionları uzun müddət Avropanın sənaye inkişafının əsas mərkəzləri olmuşdur. Buna görə kömür həmin regionlarda yalnız enerji istehsalı vasitəsi deyil, həm də məşğulluğun, regional iqtisadiyyatın, sosial münasibətlərin və yerli siyasi kimliyin mühüm elementi kimi çıxış edir. Kömürdən çıxış bu baxımdan iki paralel transformasiyanı əhatə edir: enerji sisteminin dəyişdirilməsi və kömürdən asılı regionların sosial-iqtisadi strukturunun yenidən qurulması. Bu vəziyyət “ədalətli keçid” konsepsiyasının Aİ enerji siyasətində xüsusi əhəmiyyət qazanmasına səbəb olmuşdur.

Kömürdən çıxışın sosial və regional təsirlərini azaltmaq məqsədilə Aİ Ədalətli Keçid Mexanizmini – Just Transition Mechanism (JTM) – tətbiq etmişdir. Loewen bu mexanizmin rolunu belə izah edir: “Bu dəyişdirilmiş çərçivə Aİ-nin Just Transition Mechanism (JTM) təklifini, Avropa Yaşıl Razılaşması (EGD) ilə birlikdə, regional enerji keçidi ilə bağlı əsas siyasət cavabı kimi qəbul edir. JTM yalnız kömürlə məhdudlaşmır, lakin ən yüksək karbon intensiv bölgələr üçün məhz kömür üzərində inkişaf etdirilən platformaya əsaslanır” (Loewen, 2022, p. 5). Ədalətli Keçid Mexanizmi kömürdən çıxışdan daha çox təsirlənən regionlarda yeni məşğulluq imkanlarının yaradılmasına, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, investisiyaların cəlb olunmasına və sosial itkilərin azaldılmasına xidmət edir. Həmkarlar ittifaqlarının, regional idarəetmə orqanlarının, yerli şirkətlərin və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin qərar prosesinə cəlb edilməsi mövcud institusional müqavimətin zəiflədilməsini hədəfləyir. Bununla belə, maliyyə dəstəyi özlüyündə institusional lock-in-i aradan qaldırmır. Kömür sənayesindən faydalanan aktorların iqtisadi və siyasi təsir imkanları davam etdiyi müddətdə mövcud güc münasibətləri status-kvonun qorunmasına xidmət edə bilər.

Rentier və həmkarlarının apardığı müqayisəli təhlil də Avropa ölkələrində institusional maneələrin kömürdən çıxışa təsirini təsdiqləyir: “Biz iddia edirik ki, bu ölkələr institusional karbon lock-in proseslərinə meyillidirlər və bu, kömürdən çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir” (Rentier et al., 2019, p. 620). Xüsusilə Almaniya, Polşa və İspaniya kimi ölkələrdə həmkarlar ittifaqları, regional hökumətlər, enerji şirkətləri və digər veto aktorları uzun müddət kömür sənayesinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Kömür sektoruna verilən subsidiyalar, iş yerlərinin itirilməsi ilə bağlı narahatlıqlar və regional iqtisadi asılılıq kömürdən çıxış qərarlarının gecikdirilməsinə və ya əlavə güzəştlərlə müşayiət olunmasına səbəb olmuşdur.

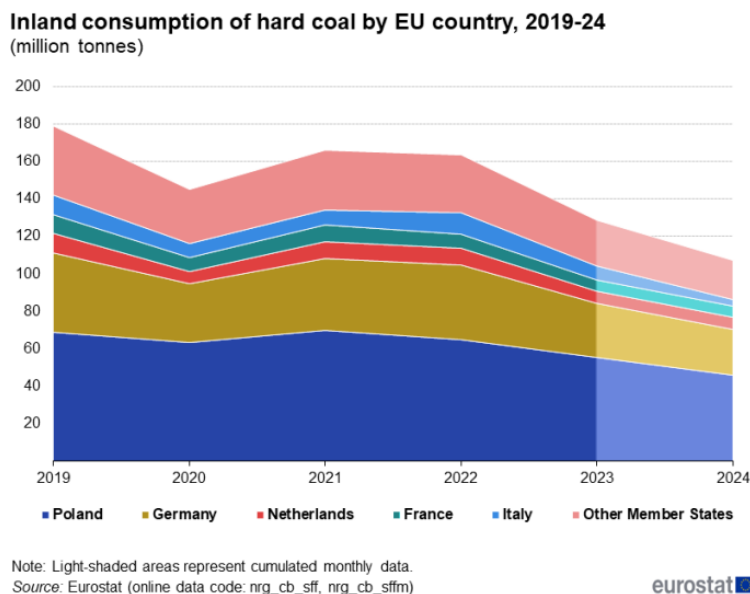
Aİ səviyyəsində kömürdən çıxışa təsir göstərən əsas fəvqəlmilli alətlərdən biri Emissiya Ticarəti Sistemidir – European Union Emissions Trading System (EU ETS). Sistem karbon emissiyalarına

İqtisadi qiymət müəyyən etməklə yüksək emissiyalı enerji mənbələrinin istifadəsini daha az cəlbədicə etməyi nəzərdə tutur. Lakin sistemin ilkin fəaliyyət mərhələlərində “su yatağı effekti” adlandırılan problem meydana çıxmışdır. Jakob və Steckel bunu belə izah edirlər: “Bu səylər yəqin ki, dərhal Aİ üzrə ümumi emissiyaların azalmasına səbəb olmayıb, çünki mövcud emissiya icazələrinin ümumi miqdarı Aİ ETS limiti ilə müəyyən edilir. Nəticədə, bir ölkədə qarşısı alınan emissiyalar karbon qiymətlərini aşağı salır və başqa yerlərdə daha yüksək emissiyalara yol açır (bu, “su yatağı effekti” adlanır)” (Jakob & Steckel, 2022, p. 328). Bu mexanizmə görə, bir üzv dövlətdə emissiyaların azalması istifadə olunmayan emissiya kvotalarının başqa ölkə və ya sektorlar tərəfindən istifadə edilməsinə imkan verə bilər. Beləliklə, milli səviyyədə əldə edilən azalma Aİ üzrə ümumi emissiyaların avtomatik şəkildə eyni həcmdə azalmasına gətirib çıxarmırdı. Sonrakı dövrdə bazar sabitliyi ehtiyatının yaradılması və dövriyyədəki emissiya kvotalarının azaldılması kimi islahatlar bu təsiri zəiflətməyə yönəldilmişdir.

Kömür asılılığını qoruyan digər mühüm institusional mexanizm fosil yanacaqlara verilən subsidiyalardır. Arent və həmkarları subsidiyaların uzunmüddətli təsirini belə ifadə edirlər: “FFS-lər (fossil fuel subsidies) zəruri keçidi geri saxlayan əsas maneələrdən biridir... Enerji layihələrinin uzunmüddətli xarakteri nəzərə alındıqda, subsidiyalarla dəstəklənən fosil investisiyaları dayanıqsız enerji infrastrukturunu onilliklər boyu “kilidləyə” bilər” (Arent et al., 2017, p. 352). Fosil yanacaq subsidiyaları iqtisadi baxımdan rəqabət qabiliyyətini itirmiş kömür mədənlərinin və elektrik stansiyalarının fəaliyyətini davam etdirməsinə imkan verir. Eyni zamanda, bu subsidiyalar yeni fosil infraqstruktura investisiyaları təşviq edir və uzunmüddətli batmış xərclər yaradır. Nəticədə hökumətlər kömür şirkətlərinin, regional idarəetmə orqanlarının və işçilərin maraqları ilə daha sıx əlaqələnilir və kömürdən sürətli çıxış siyasətindən çətinləşir. Eurostatın məlumatları Aİ-də daş kömür istehlakının son illərdə ümumilikdə azaldığını göstərir. Aİ ölkələrində daş kömürün daxili istehlakı 2019-cu ildə təxminən 177 milyon ton olduğu halda, 2024-cü ildə təxminən 106 milyon tona enmişdir. Bu, beş il ərzində təxminən 40 faizlik azalma deməkdir. Bununla belə, 2021 və 2022-ci illərdə enerji tələbatının artması və enerji böhranı fonunda müvəqqəti yüksəliş müşahidə edilmişdir.

Şəkil 1

Avropa İttifaqı ölkələri üzrə daş kömürün daxili istehlakı, 2019–2024-cü illər, milyon ton



Mənbə. Eurostat (2025).

Şəkil 1-də təqdim olunan məlumatlar iki əsas tendensiyanı göstərir. Birincisi, 2019–2024-cü illər ərzində Aİ-də daş kömür istehlakında ümumi və əhəmiyyətli azalma baş vermişdir. İkincisi, üzv dövlətlər arasında ciddi fərqlər qalmaqdadır. Polşa və Almaniya Aİ-də daş kömür istehlakının ən böyük hissəsini təşkil edir, Fransa, İtaliya və Niderland kimi dövlətlərdə isə daş kömürün ümumi istehlakdakı payı daha aşağıdır.

Müşahidə olunan azalma Avropa Yaşıl Razılaşması, Emissiya Ticarəti Sistemi və Ədalətli Keçid Mexanizmi kimi siyasət alətlərinin gücləndirildiyi dövrlə üst-üstə düşür. Lakin yalnız qrafikə əsaslanaraq azalmanın birbaşa olaraq bu siyasətlərin nəticəsi olduğunu sübut etmək mümkün deyil. Enerji qiymətləri, elektrik istehsalının strukturu, iqtisadi fəaliyyət, təbii qazın mövcudluğu və üzv dövlətlərin milli qərarları da istehlak göstəricilərinə təsir edir. Buna baxmayaraq, davamlı azalma tendensiyası Aİ-nin fəvqəlmilli tənzimləmə və maliyyə mexanizmlərinin institusional lock-in-i zəiflətmək imkanına malik olduğunu göstərir.

Polşa nümunəsi isə institusional lock-inin bütün üzv dövlətlərdə eyni səviyyədə olmadığını nümayiş etdirir. Kömürün regional məşğulluq, enerji təhlükəsizliyi, dövlət müəssisələri və siyasi kimliklə sıx bağlı olduğu hallarda kömürdən çıxış daha çətin və ləng həyata keçirilir. Buna görə Aİ səviyyəsində qəbul edilən ümumi siyasətlər üzv dövlətlərdə fərqli nəticələr doğurur.

Nəticə etibarilə, Avropa İttifaqında kömürdən çıxış prosesi tarixi yol asılılığı, veto aktorlarının təsiri, regional iqtisadi maraqlar, fosil yanacaq subsidiyaları və əvvəlki ETS mexanizminin məhdudiyyətləri səbəbindən ləngimişdir. Bununla belə, son illərdə tətbiq edilən fəvqəlmilli tənzimləmə, karbon qiymətləndirilməsi və ədalətli keçid alətləri mövcud institusional blokadaların tədricən zəiflədilməsinə şərait yaradır. Daş kömür istehlakındakı azalma bu transformasiya ilə uyğunluq təşkil etsə də, üzv dövlətlər arasındakı fərqlər institusional lock-inin Aİ-də kömürdən tam çıxış qarşısında əsas maneələrdən biri olaraq qaldığını göstərir.

Çin üzrə təhlil

Çində kömürdən çıxış prosesi Avropa İttifaqından fərqli institusional şəraitdə həyata keçirilir. Ölkə bərpa olunan enerji mənbələrinə böyük həcmdə investisiya qoysa da, kömür elektrik istehsalı, ağır sənaye, enerji təhlükəsizliyi və regional iqtisadi inkişaf baxımından mühüm mövqeyini qoruyur. Bu səbəbdən Çində kömür asılılığı yalnız texnoloji və iqtisadi məsələ deyil, dövlət müəssisələrinin, əyalət hökumətlərinin və mərkəzi hakimiyyətin maraqları ilə əlaqəli institusional lock-in nümunəsidir.

Çinin kömürə əsaslanan enerji modelinin beynəlxalq ölçüsü də mövcuddur. Mori bunu belə ifadə edir: “Çinin kömür enerjisinə yönəlmiş xarici birbaşa investisiyaları (FDI) kömür əsaslı elektrik sistemi istiqamətində keçidləri gücləndirmiş və beləliklə CO₂ emissiyalarını artırmışdır” (Mori, 2021, p. 283). Bu yanaşmaya əsasən, Çin şirkətlərinin və maliyyə institutlarının xarici kömür layihələrində iştirakı kömürə əsaslanan infrastrukturun ölkə sərhədlərindən kənarda da genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü çərçivəsində maliyyələşdirilən enerji layihələri Çin şirkətləri üçün avadanlıq ixracına, tikinti müqavilələrinə və layihə maliyyələşdirilməsinə əsaslanan iqtisadi imkanlar yaratmışdır. Beləliklə, kömürlə əlaqəli institusional maraqlar yalnız daxili enerji sistemində deyil, beynəlxalq investisiya münasibətlərində də özünü göstərmişdir.

Çində kömür asılılığının davamlılığı geniş maddi və sənaye bazasına söykənir. Malz və həmkarları bunu belə təsvir edirlər: “Çində karbon lock-inin mənbəyi hesab oluna biləcək üç əsas material aktiv kateqoriyası mövcuddur. Birincisi, son 5 ildə dövlət üçün investisiya prioriteti olaraq qalmış daxili kömür hasilatına bağlı kömür mədənləri və nəqliyyat infrastrukturunu. İkincisi, elektrik istehsalı və

təchizat infrastrukturunu, məsələn, elektrik stansiyaları və mərkəzləşdirilmiş paylama şəbəkələri. Üçüncüsü, kömürdən istifadə edən kimya və metallurgiya sənayesindəki aktivlər, məsələn, dəmir istehsalı, sement zavodları və neft-kimya müəssisələri” (Malz et al., 2023, p. 8). Bu təsnifat kömürün Çində yalnız elektrik enerjisi istehsalında istifadə edilmədiyini göstərir. Kömür mədənləri, nəqliyyat infrastrukturunu, elektrik stansiyaları və paylama şəbəkələri ilə yanaşı, polad, sement, kimya və metallurgiya sənayeləri də kömürə əsaslanan geniş iqtisadi sistemin tərkib hissələridir. Bu sahələrə qoyulmuş uzunmüddətli investisiyalar batmış xərclər yaradır və mövcud aktivlərin vaxtından əvvəl dayandırılmasını iqtisadi baxımdan çətinləşdirir. Buna görə kömür istifadəsinin sürətli azaldılması ayrı-ayrı elektrik stansiyalarının bağlanması ilə məhdudlaşmır, bütöv sənaye və infrastruktur sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir.

İnstitusional lock-inin güclənməsində Çinin siyasi və inzibati quruluşu da mühüm rol oynayır. Malz və həmkarları bu sistemi belə xarakterizə edirlər: “Çin spesifik siyasi rejimə və institutlara malikdir, burada bu sistem regional desentralizə olunmuş avtoritarizm (RDA) kimi təsvir olunur” (Malz et al., 2023, p. 19). Bu modeldə əyalət hökumətləri mərkəzi hakimiyyətə siyasi baxımdan tabe olsalar da, regional iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində geniş fəaliyyət imkanlarına malikdirlər. Regional rəhbərliyin fəaliyyətinin iqtisadi artım, investisiya, məşğulluq və sənaye istehsalı göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi kömür layihələrinin davam etdirilməsi üçün güclü təşviqlər yaradır.

Kömür əyalət hökumətləri üçün yalnız enerji mənbəyi deyil, həm də vergi gəlirləri, sənaye istehsalı və məşğulluq vasitəsidir. Buna görə milli səviyyədə emissiyaların azaldılması və bərpa olunan enerjinin genişləndirilməsi məqsədləri qəbul edilsə də, regional aktorlar qısamüddətli iqtisadi maraqlara üstünlük verə bilirlər. İnstitusional lock-in bu halda sadəcə iqtisadi asılılıqdan deyil, mərkəzi və regional idarəetmə səviyyələri arasında təşviqlərin fərqli olmasından yaranır.

Empirik göstəricilər kömürün Çin enerji sistemindəki mühüm mövqeyini göstərir. Andreosso-O’Callaghan və həmkarları qeyd edirlər: “Çin hələ də dünyanın ən böyük kömür istehlakçısı olaraq qalır və qlobal istehlakın 48%-ni təşkil edir, elektrik enerjisi qarışığında isə kömürdən yüksək asılılıq mövcuddur – 2017-ci ildə bu göstərici 67% idi” (Andreosso-O’Callaghan et al., 2020, p. 26). Bu göstəricilər kömürün elektrik istehsalı və iqtisadi fəaliyyət üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu nümayiş etdirir. Kömürdən sürətli çıxış bu səbəbdən enerji təhlükəsizliyinə, sənaye istehsalına və regional məşğulluğa risk kimi qəbul edilə bilər.

Daha aktual məlumatlar kömürün bu mövqeyinin son illərdə də davam etdiyini göstərir. ABŞ Enerji İnformasiya Administrasiyasının məlumatına görə, dünyanın ən böyük kömür istehsalçısı və istehlakçısı olan Çin 2023-cü ildə kömür hasilatını əvvəlki illə müqayisədə 5,0 faiz artıraraq rekord səviyyəyə – 4,8 milyard ABŞ qısa tonuna çatdırmışdır (U. S. Energy Information Administration, 2025, p. 7). Çin Milli Statistika Bürosunun məlumatına görə isə 2024-cü ildə ölkədə kömür hasilatı əvvəlki illə müqayisədə 1,3 faiz artaraq 4,76 milyard tona çatmışdır. Eyni dövrdə kömür idxalı 14,4 faiz artaraq 540 milyon ton təşkil etmişdir (National Bureau of Statistics of China, 2025). EIA və Çin Milli Statistika Bürosunun göstəriciləri fərqli ölçü vahidlərində təqdim olunduğuna görə hasilat həcmi birbaşa müqayisə edilmir. Bununla belə, hər iki mənbə kömür istehsalının və kömürə tələbatın aktual dövrdə də yüksək səviyyədə qaldığını göstərir.

Bu məlumatlar bərpa olunan enerji mənbələrinin sürətli inkişafına baxmayaraq, kömürün Çinin enerji təhlükəsizliyində, elektrik təminatında və sənaye istehsalında mühüm əhəmiyyətini qoruduğunu nümayiş etdirir. Xüsusilə hasilatla yanaşı idxalın da əhəmiyyətli dərəcədə artması ölkənin yüksək kömür

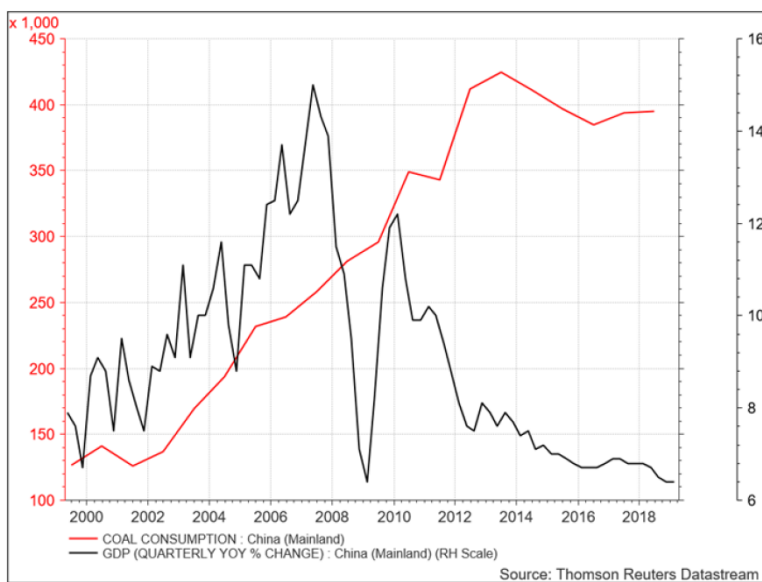
tələbatının yalnız daxili istehsal hesabına ödənilmədiyini göstərir. Beləliklə, bərpa olunan enerjinin genişlənməsi kömürə əsaslanan mövcud enerji və sənaye modelini hələ tam şəkildə əvəz etməmişdir.

Dövlət subsidiyaları da mövcud asılılığın davam etməsinə şərait yaradır. Zhu və Wang bu təsiri belə ifadə edirlər: “Subsidiyalar şübhəsiz ki, fosil enerjinin istifadəsinin dövrünü uzadır” (Zhu & Wang, 2020, p. 288). Subsidiyalar kömür hasilatının və kömürə əsaslanan enerji istehsalının real xərclərinin bir hissəsini dövlət üzərinə keçirməklə fosil enerjinin qiymət üstünlüyünü qoruyur. Bu isə bir tərəfdən bərpa olunan enerji mənbələrinin rəqabət imkanlarını zəiflədir, digər tərəfdən yeni kömür infrastrukturunu layihələrinə investisiyaları təşviq edir. Yeni stansiyaların tikilməsi isə onların uzun müddət istismar olunması gözləntisini yaradaraq institusional və texnoloji lock-in-i daha da dərinləşdirir.

Mərkəzi və regional səviyyələr arasındakı ziddiyyət kömür siyasətində xüsusilə aydın görünür. Jakob və Steckel bunu belə ümumiləşdirirlər: “Çində regional administrasiyalar iqtisadi artım hədəflərinə çatmaq üçün kömürlə işləyən elektrik stansiyalarının tikintisi barədə qərarlar qəbul edirlər və bu, müəyyən dərəcədə milli səviyyədə formalaşdırılmış enerji və iqlim siyasətlərinə ziddir” (Jakob & Steckel, 2022, p. 327). Bu vəziyyətdə mərkəzi hökumətin uzunmüddətli iqlim məqsədləri ilə əyalətlərin qısamüddətli iqtisadi maraqları arasında uyğunsuzluq yaranır. Regional administrasiyalar enerji təminatını, investisiyaları və məşğulluğu qorumaq məqsədilə kömür layihələrini davam etdirdikdə milli iqlim siyasətinin həyata keçirilməsi zəifləyir.

Şəkil 2

Çində kömür istehlakı və ümumi daxili məhsulun illik artım tempi, 2000–2018-ci illər



*Coal consumption: tens of thousands of tons (metric), the data refer to the energy consumption by the production sectors and the households in the country (region) in a given period of time

Mənbə. Andreosso-O'Callaghan et al., 2020, p. 33.

Şəkil 2-də iki fərqli göstərici təqdim olunur: kömür istehlakının ümumi həcmi və ümumi daxili məhsulun illik artım tempi. Qrafik 2000-ci illərin əvvəlindən 2013-cü ilə qədər kömür istehlakının əhəmiyyətli dərəcədə artdığını, sonrakı illərdə isə yüksək səviyyədə sabitləşdiyini göstərir. ÜDM-in illik artım tempi

isə dövr ərzində daha dəyişkən olmuş, xüsusilə 2007-ci ildən sonra ümumi azalma tendensiyası nümayiş etdirmişdir.

Buna görə qrafikdəki iki xəttin bütün dövr ərzində paralel hərəkət etdiyini söyləmək düzgün olmaz. Daha əsaslandırılmış nəticə budur ki, Çinin yüksək iqtisadi artım mərhələsi kömür istehlakının sürətli genişlənməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Sonrakı dövrdə iqtisadi artım tempinin zəifləməsinə baxmayaraq, kömür istehlakının yüksək səviyyədə qalması mövcud sənaye və enerji strukturlarının davamlılığını göstərir. Bu, iqtisadi artım tempi aşağı düşdükdən sonra belə kömür asılılığının avtomatik şəkildə aradan qalxmadığını nümayiş etdirir.

Qrafik institusional lock-in baxımından mühüm nəticəyə işarə edir: kömür uzun müddət ərzində Çinin sənayeləşmə və iqtisadi inkişaf modelinə inteqrasiya edilmişdir. Mədənlərə, elektrik stansiyalarına, nəqliyyat şəbəkələrinə və ağır sənayeyə qoyulmuş investisiyalar kömürün iqtisadi əhəmiyyətinin davam etməsinə şərait yaradır. Regional desentralizə olunmuş avtoritarizm sistemi isə əyalət hökumətlərini iqtisadi artım, investisiya və məşğulluq hədəflərinə yönəltməklə bu asılılığın institusional əsaslarını gücləndirir.

2000–2018-ci illər üzrə qrafikdə müşahidə edilən tarixi yol asılılığı 2023 və 2024-cü illərə aid aktual istehsal və idxal göstəriciləri ilə də uyğunluq təşkil edir. Kömürün ümumi enerji sistemindəki nisbi mövqeyinin müəyyən qədər zəifləməsi mümkün olsa da, hasilatın və idxalın yüksək səviyyədə qalması onun iqtisadi və institusional əhəmiyyətinin davam etdiyini göstərir. Bu nəticə Çində enerji keçidinin kömürün birbaşa aradan qaldırılması formasında deyil, bərpa olunan enerji ilə kömür infrastrukturlarının müəyyən müddət paralel şəkildə genişlənməsi formasında həyata keçirildiyinə işarə edir.

Avropa İttifaqı ilə müqayisədə əsas fərq institusional lock-in-in aradan qaldırılması imkanlarında görünür. Aİ-də fəvqəlmillə tənzimləmə, karbon qiymətləndirilməsi və ədalətli keçid mexanizmləri mövcud blokadaları zəiflətməyə yönəlir. Çində isə milli iqlim siyasəti ilə regional iqtisadi təşviqlər arasındakı ziddiyyət kömür asılılığının davam etməsinə şərait yaradır. Bununla belə, Çinin kömürdən çıxmağa ümumiyyətlə cəhd göstərmədiyini iddia etmək düzgün deyil. Əsas problem bərpa olunan enerji sahəsindəki genişlənmənin kömürə əsaslanan mövcud sənaye və enerji sistemini hələ tam şəkildə əvəz etməməsidir.

Nəticə etibarilə, Çində kömürdən çıxış qarşısındakı əsas maneələr dövlət müəssisələrinin iqtisadi maraqları, geniş kömür infrastrukturu, fosil enerji subsidiyaları, regional iqtisadi artım təşviqləri və mərkəzi–regional idarəetmə ziddiyyətləridir. 2023 və 2024-cü illərin aktual statistik göstəriciləri bu institusional maneələrin yalnız tarixi xarakter daşmadığını, müasir dövrdə də yüksək kömür istehsalı və idxalı vasitəsilə özünü göstərdiyini təsdiqləyir. Bu amillər kömürü yalnız enerji mənbəyi kimi deyil, iqtisadi inkişafın, regional məşğulluğun və siyasi sabitliyin mühüm dayağı kimi qoruyur. Buna görə Çində kömürdən çıxış ilk növbədə texniki deyil, institusional transformasiya problemidir.

Müzakirə

Avropa İttifaqı və Çinin müqayisəsi

Avropa İttifaqı və Çin üzrə aparılan təhlil göstərir ki, institusional lock-in hər iki halda kömürdən çıxış prosesini ləngidən əsas amillərdən biridir. Bununla belə, lock-in mexanizmlərinin formalaşması və davamlılığı iki fərqli siyasi və idarəetmə sistemində müxtəlif institusional məntiqlərə əsaslanır.

İlk oxşarlıq subsidiyaların və uzunmüddətli investisiyaların rolunda müşahidə olunur. Aİ-də dövlət dəstəyi iqtisadi səmərəliliyini itirmiş bəzi kömür mədənlərinin və elektrik stansiyalarının fəaliyyət müddətini uzatmışdır. Bu dəstək mövcud müəssisələrin bağlanması gecikdirməklə yanaşı, kömür infrastrukturuna yatırılmış kapitalın və batmış xərclərin qorunmasına xidmət etmişdir. Çində də subsidiyalar kömür hasilatının və kömürə əsaslanan enerji istehsalının real xərclərini azaltmaqla fosil enerji sektorunun iqtisadi üstünlüyünü qoruyur. Beləliklə, hər iki halda dövlət dəstəyi kömürə əsaslanan infrastrukturunu uzunmüddətli şəkildə möhkəmləndirən yol asılılığı yaradır.

İkinci oxşarlıq məşğulluq, regional iqtisadiyyat və sosial sabitliklə bağlıdır. Aİ-də kömürdən çıxış xüsusilə kömür sənayesinin regional məşğulluq və siyasi kimlik baxımından əhəmiyyətli olduğu Almaniya, Polşa və İspaniya kimi dövlətlərdə müqavimətlə qarşılanmışdır. Həmkarlar ittifaqları, regional hökumətlər və enerji şirkətləri iş yerlərinin və regional gəlirlərin qorunması məqsədilə keçid prosesinin müddətinə və şərtlərinə təsir göstərmişlər. Çində də kömür sənayesi regional məşğulluq, vergi gəlirləri və sənaye istehsalı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə kömürdən çıxış hər iki sistemdə yalnız enerji siyasətinin dəyişməsi deyil, həm də sosial və regional sabitlik məsələsi kimi qəbul olunur. Əsas fərqlər isə siyasi institutların quruluşunda və qərar qəbul etmə mexanizmlərində meydana çıxır. Aİ-də institusional lock-in çoxsəviyyəli idarəetmə, üzv dövlətlərin fərqli maraqları və veto aktorlarının çoxluğu ilə bağlıdır. Konsensus yönümlü qərar qəbul etmə prosesi müxtəlif aktorların maraqlarının nəzərə alınmasını təmin etsə də, eyni zamanda kömürdən çıxış qərarlarının gecikməsinə və əlavə güzəştlərlə müşayiət olunmasına səbəb olur. Bununla belə, Avropa Yaşıl Razılaşması, Emissiya Ticarəti Sistemi və Ədalətli Keçid Mexanizmi kimi fəvqəlmilli alətlər üzv dövlətlər üzərində ümumi tənzimləyici və maliyyə çərçivəsi yaradaraq mövcud lock-in mexanizmlərini tədricən zəiflətmək imkanına malikdir.

Çində institusional lock-in regional desentralizə olunmuş avtoritarizm, dövlət müəssisələrinin maraqları və əyalət hökumətlərinin iqtisadi artım təşviqləri ilə möhkəmlənir. Əyalət administrasiyaları mərkəzi hakimiyyətə siyasi baxımdan tabe olsalar da, regional iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar. İqtisadi artım, investisiya, enerji təminatı və məşğulluq göstəricilərinin siyasi qiymətləndirmədə əhəmiyyət daşması regional aktorları kömür layihələrini davam etdirməyə təşviq edir. Nəticədə milli iqlim məqsədləri ilə regional iqtisadi maraqlar arasında ziddiyyət yaranır.

İki hal arasında başqa bir fərq lock-inin beynəlxalq ölçüsündə görünür. Aİ-nin iqlim siyasəti fosil yanacaq asılılığını azaltmağa və enerji keçidini həm daxili, həm də xarici siyasətdə təşviq etməyə yönəlmişdir. Çinin əvvəlki xarici kömür investisiyaları isə kömürə əsaslanan enerji infrastrukturunun başqa ölkələrdə də genişlənməsinə töhfə vermiş və institusional lock-inin beynəlxalq səviyyədə təkrar istehsalına şərait yaratmışdır. Bu hal kömür asılılığının yalnız milli institutlarla məhdudlaşmadığını, investisiya, maliyyələşdirmə və texnologiya ixracı vasitəsilə transmilliləşə bildiyini göstərir.

Təhlilin nəticələri irəli sürülən hipotezləri əsasən dəstəkləyir. H1-ə uyğun olaraq, Aİ-də çoxsəviyyəli idarəetmə və veto aktorlarının çoxluğu kömürdən çıxışı ləngidir. H2 Çində dövlət müəssisələri və regional iqtisadi artım təşviqlərinin kömür asılılığını möhkəmləndirdiyini göstərən nəticələrlə dəstəklənir. H3-ə əsasən, Aİ-nin fəvqəlmilli siyasət alətləri mövcud blokadaları zəiflətmək imkanına malik olduğu halda, Çində mərkəzi iqlim məqsədləri ilə regional maraqlar arasındakı ziddiyyət lock-in-in davamlılığını artırır. H4 də hər iki sistemdə subsidiyaların, məşğulluq maraqlarının və regional iqtisadi asılılıqların kömürdən çıxışı ləngitdiyini göstərən nəticələrlə dəstəklənir.

Beləliklə, institusional lock-in hər iki halda oxşar nəticə – kömürdən çıxışın ləngiməsi – yaratsa da, bu nəticəyə aparan mexanizmlər fərqlidir. Aİ-də əsas maneə pluralist və çoxsəviyyəli qərar qəbul etmə

sistemində maraqların uzlaşdırılmasıdır. Çində isə əsas maneə iqtisadi artım və enerji təhlükəsizliyi təşviqlərinin dövlət və regional idarəetmə strukturlarına daxil edilməsidir.

Nəticə

Bu məqalədə Avropa İttifaqı və Çində kömürdən çıxış prosesində institusional lock-in nümunələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Təhlil göstərir ki, kömür asılılığı hər iki halda yalnız texnoloji infrastruktur və iqtisadi xərclərlə izah edilə bilməz. Subsidiyalar, məşğulluq maraqları, regional iqtisadi asılılıqlar, dövlət müəssisələri və siyasi qərar qəbulətmə strukturları kömürün enerji sistemindəki mövqeyinin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Əsas oxşarlıq kömürün hər iki sistemdə sosial və iqtisadi maraqlarla legitimləşdirilməsidir. Aİ-də dövlət dəstəyi, həmkarlar ittifaqlarının təsiri və kömür regionlarının struktur asılılığı çıxış prosesini ləngidir. Çində isə subsidiyalar, dövlət müəssisələri, regional büdcə gəlirləri və məşğulluq maraqları kömürə əsaslanan enerji və sənaye modelinin davamlılığını təmin edir. Beləliklə, kömür hər iki halda yalnız enerji mənbəyi deyil, iş yerlərinin, regional gəlirlərin və sosial sabitliyin qorunması vasitəsi kimi çıxış edir.

Əsas fərq siyasi və institusional strukturlardan qaynaqlanır. Aİ-də çoxsəviyyəli və konsensus yönümlü qərar qəbulətmə müxtəlif aktorların prosesə müdaxiləsini mümkün edir və bu səbəbdən keçidi ləngidir. Lakin Emissiya Ticarəti Sistemi, Avropa Yaşıl Razılaşması və Ədalətli Keçid Mexanizmi kimi fəvqəlmillə alətlər institusional blokadaların tədricən zəiflədilməsi üçün imkan yaradır. Çində isə regional desentralizə olunmuş avtoritarizm, dövlət müəssisələrinin maraqları və əyalət hökumətlərinin iqtisadi artım təşviqləri kömür asılılığını daha davamlı edir. Milli iqlim məqsədləri qəbul olunsun da, regional səviyyədə enerji təhlükəsizliyi, investisiya və məşğulluq prioritetləri kömür layihələrinin davam etdirilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqat sualına cavab olaraq belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Avropa İttifaqı və Çində institusional lock-inlərin nəticəsi oxşar, fəaliyyət mexanizmləri isə fərqlidir. Hər iki sistemdə subsidiyalar və sosial-iqtisadi maraqlar kömürdən çıxışı texniki və iqtisadi baxımdan mümkün olduğundan daha ləng həyata keçirir. Aİ-də lock-in əsasən veto aktorları və maraqların uzlaşdırılması prosesindən yaranır, lakin fəvqəlmillə idarəetmə vasitəsilə zəiflədilə bilər. Çində isə kömür iqtisadi artım, enerji təhlükəsizliyi və regional idarəetmə təşviqləri ilə daha sıx əlaqələndirildiyi üçün institusional dəyişiklik daha mürəkkəb xarakter daşıyır.

Tədqiqatın əsas məhdudiyyəti Aİ və Çinin eyni tip siyasi vahidlər olmamasıdır. Aİ fəvqəlmillə birlik, Çin isə suveren dövlətdir. Buna görə nəticələr iki bütöv siyasi sistemin birbaşa bərabərləşdirilməsi kimi deyil, iki fərqli enerji idarəetməsi modelinin müqayisəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Bundan əlavə, araşdırma institusional lock-in aspektinə fokuslandığı üçün texnoloji, infrastruktur və davranışla bağlı lock-in formaları yalnız institusional münasibətlərlə əlaqəli olduqları hallarda nəzərə alınmışdır.

Gələcək tədqiqatlarda beynəlxalq iqlim öhdəliklərinin fərqli siyasi sistemlərdə institusional lock-ini hansı şərtlər daxilində zəiflədə bildiyi araşdırıla bilər. Eyni zamanda, bərpa olunan enerji texnologiyalarının yeni, aşağıkarbonlu institusional yollar formalaşdırmaq potensialı və Aİ-nin iqlim diplomatiyası ilə Çinin xarici enerji investisiyalarının qlobal enerji keçidinə təsiri ayrıca müqayisəli tədqiqat mövzusu təşkil edir.

Ədəbiyyat

- Andreosso-O'Callaghan, B., Dzever, S., Jaussaud, J., & Taylor, R. (2020). *Sustainable development and energy transition in Europe and Asia*. ISTE Ltd and John Wiley & Sons.
- Arent, D., Arndt, C., Miller, M., Tarp, F., & Zinaman, O. (2017). *The political economy of clean energy transitions*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198802242.001.0001>
- Eurostat. (2025). *Coal production and consumption statistics*. Statistics Explained. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Coal_production_and_consumption_statistics
- Jakob, M., & Steckel, J. C. (2022). *The political economy of coal: Obstacles to clean energy transitions*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003044543>
- Loewen, B. (2022). Coal, green growth and crises: Exploring three European Union policy responses to regional energy transitions. *Energy Research & Social Science*, 93, 102849. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2022.102849>
- Malz, N., Corral Montoya, F., Yanguas Parra, P., & Oei, P.-Y. (2023). China's climate and energy policy paradox revisited: Domestic and international implications of a carbon lock-in "with Chinese characteristics". *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 18(1), 2166164. <https://doi.org/10.1080/15567249.2023.2166164>
- Mori, A. (2021). *China's carbon-energy policy and Asia's energy transition: Carbon leakage, relocation and halos*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003190905>
- National Bureau of Statistics of China. (2025). *Energy production in December 2024*. https://www.stats.gov.cn/english/PressRelease/202501/t20250124_1958444.html
- Rentier, G., Lelieveldt, H., & Kramer, G. J. (2019). Varieties of coal-fired power phase-out across Europe. *Energy Policy*, 132, 620–632. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.05.042>
- Seto, K. C., Davis, S. J., Mitchell, R. B., Stokes, E. C., Unruh, G., & Ürge-Vorsatz, D. (2016). Carbon lock-in: Types, causes, and policy implications. *Annual Review of Environment and Resources*, 41, 425–452. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-110615-085934>
- U.S. Energy Information Administration. (2025). *China country analysis brief*. U.S. Department of Energy. https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/China/pdf/China-2025.pdf
- Zhu, T., & Wang, L. (2020). *State energy transition: German and American realities and Chinese choices*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-981-32-9499-8>

Negotiating Cultural Exclusion: Experiences and Coping Strategies of Syrian Refugees in Jordan

Ola Majthoub 

Abstract. *This study investigates cultural exclusion as experienced by Syrian refugees in Jordan, focusing on how exclusion is produced in everyday social interactions and how refugees respond to it. A qualitative research design was used, based on face-to-face, in-depth interviews with 13 Syrian refugees residing in Mafrqa Governorate who were recruited through snowball sampling. The interviews explored participants' relationships with the host community, experiences of acceptance and rejection, and coping strategies. Descriptive qualitative analysis was used to organize and interpret the accounts thematically. The findings show mixed experiences of coexistence. Some participants described hospitality, cooperation, and meaningful exchange with Jordanians, whereas others reported social distancing, discrimination, limited interaction, and exclusion linked to nationality and perceived cultural differences. Participants frequently relied on Syrian social networks, silence, conflict avoidance, selective withdrawal, and emphasis on shared religious identity as coping strategies. The findings suggest that cultural exclusion is not a uniform condition, but a dynamic process shaped by social boundaries, interaction contexts, and unequal power relations. The study contributes context-specific evidence from Mafrqa and highlights the importance of policies and community initiatives that promote sustained, meaningful interaction between refugees and host communities.*

Keywords: *Syrian refugees, cultural exclusion, Jordan, social integration, marginalization, intercultural relations, social identity*

National University of Public Service, Amman, Jordan

E-mail: Ola.majthoub@gmail.com

Received: 10 February 2026; Accepted: 13 May 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Mədəni xaricetmənin razılaşdırılması: İordaniyadakı Suriyalı qaçqınların təcrübələri və mübarizə strategiyaları

Ola Məhcub 

Xülasə. *Bu tədqiqat Suriyalı qaçqınların İordaniyada yaşadığı mədəni xaricetmə (təcridolunma) prosesini araşdırır; xüsusilə də xaricetmənin gündəlik sosial qarşılıqlı əlaqələrdə necə yarandığına və qaçqınların buna necə reaksiya verdiyinə diqqət yetirir. Qaropu üsulu ilə Mafrqa mühafizəsində məskunlaşan 13 suriyalı qaçqınla üz-üzə, dərinləməsinə müsahibələrə əsaslanan keyfiyyətli tədqiqat dizaynından istifadə edilmişdir. Müsahibələrdə iştirakçıların qəbuledici icma ilə münasibətləri, qəbul və*

rəddedilmə təcrübələri, eləcə də mübarizə strategiyaları araşdırılmışdır. Hesabatları tematik olaraq təşkil etmək və şərh etmək üçün təsviri keyfiyyət təhlilindən istifadə olunmuşdur. Nəticələr birgəyaşayışla bağlı qarışıq təcrübələri üzə çıxarır. Bəzi iştirakçılar iordaniyalılarla qonaqpərvərlik, əməkdaşlıq və mənalı mübadilədən danışdıqları halda, digərləri milli mənsubiyyət və qavranılan mədəni fərqlərlə əlaqəli sosial məsafələşmə, ayrı-seçkillik, məhdud qarşılıqlı əlaqə və təcrid olunduqlarını bildirdilər. İştirakçılar mübarizə strategiyaları kimi tez-tez suriyalı sosial şəbəkələrə, səssizliyə, münaqişədən qaçmağa, seçici şəkildə uzaqlaşmağa və ortaq dini kimliyin vurğulanmasına güvənmişlər. Nəticələr göstərir ki, mədəni xaricətmə yeknəsəq bir vəziyyət deyil, əksinə, sosial sərhədlər, qarşılıqlı əlaqə kontekstləri və qeyri-bərabər güc münasibətləri ilə formalaşan dinamik bir prosesdir. Tədqiqat Mafraqdan kontekstə xas sübutlar təqdim edir və qaçqınlar ilə qəbuledici icmalar arasında davamlı, mənalı qarşılıqlı əlaqəni təşviq edən siyasətlərin və icma təşəbbüslərinin vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: Suriyalı qaçqınlar, mədəni xaricətmə, İordaniya, sosial integrasiya, marjinallaşma, mədəniyyətlərarası əlaqələr, sosial kimlik

Milli İdarəetmə Universiteti, Amman, İordaniya

E-poçt: Ola.majthoub@gmail.com

Daxil oldu: 1 Mart 2026; Qəbul edildi: 6 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

Forced displacement remains a major global challenge. At the end of 2025, an estimated 117.8 million people worldwide were forcibly displaced as a result of conflict, persecution, violence, human rights violations, or events seriously disturbing public order (United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), 2026). For refugees, displacement involves more than physical relocation. Entry into a host society requires navigating unfamiliar institutional arrangements, social expectations, and cultural practices while rebuilding everyday relationships and a sense of belonging.

Refugee integration is therefore best understood as multidimensional. The framework developed by Ager and Strang (2008) identifies employment, housing, education, health, social connections, language and cultural knowledge, safety, and rights as interrelated domains of integration. Later work has emphasized that integration is not simply a one-directional process of refugee adaptation; it also depends on the opportunities, institutions, and relationships created within the host society (Strang & Ager, 2010). Cultural inclusion is central to this process because participation and belonging can be constrained even when refugees share language, ethnicity, or religion with members of the host population.

Jordan provides an important setting for examining these dynamics. Research has documented policy efforts to incorporate Syrian refugees into the labour market while also identifying continuing institutional and socioeconomic constraints (AlShwawra, 2021). More recent research in Al-Mafraq shows that coexistence between Syrian refugees and Jordanians is shaped simultaneously by cooperation, shared interests, economic pressures, security concerns, and tensions in community relations (Kamruzzaman et al., 2025). These patterns suggest that integration cannot be assessed only through employment or access to services. Everyday perceptions of acceptance, social distance, cultural difference, and group boundaries also shape whether refugees experience themselves as participants in the host society.

This article examines cultural exclusion among Syrian refugees living in Mafraq Governorate. It focuses on refugees' own accounts of everyday interaction, the cultural and social boundaries they perceive, and the strategies they use to cope with exclusion. By foregrounding lived experience, the study seeks to clarify how inclusion and exclusion can coexist within the same local environment and how refugees exercise agency within unequal social relations.

Literature Review

Cultural Inclusion, Integration, and Belonging

Contemporary refugee research increasingly treats inclusion as a relational process rather than an expectation that displaced people abandon their cultural practices and assimilate into a host society. Inclusive approaches stress mutual adaptation, participation, recognition, and institutional access (Dobson et al., 2021). Belonging is particularly important because it captures the subjective dimension of membership: whether individuals feel accepted, recognized, and able to participate in the social worlds around them. Yuval-Davis (2011) conceptualizes belonging as socially situated and shaped by boundaries of membership, identity, and power.

Social connections can strengthen integration by providing emotional support, information, and access to wider community life. Strang and Quinn (2021) found that social connections are strongly connected to refugee well-being, while recent evidence shows that neighbourly interaction and community participation can improve health and subjective well-being during resettlement (Song et al., 2025). At the same time, strong ties within an ethnic community do not automatically translate into a sense of belonging to the wider host society. Khoury and Kohlenberger (2025), studying Syrian refugees in Austria, describe an “excluded belonging” in which refugees may have strong family and co-ethnic ties while remaining weakly connected to the broader society.

Structural and Social Barriers to Inclusion

Cultural exclusion is often reinforced by structural disadvantage. Restrictions on mobility, employment, documentation, services, and public space can deepen social distance and limit opportunities for meaningful interaction. Özkazanç (2021), for example, shows how poverty, spatial segregation, and transportation constraints can reproduce social exclusion among Syrian refugees. In Jordan, Hartmann et al. (2023) found an important relationship between perceived discrimination and poverty among Syrian refugee women, demonstrating how economic vulnerability and social exclusion can overlap.

Recent work also shows that marginalization is shaped by age, gender, nationality, and legal position. Pincock et al. (2025), drawing on research with displaced youth in Jordan and Lebanon, show that both formal and informal exclusion influence civic identities and relationships with host states. These findings are important because they demonstrate that exclusion is not generated only through formal policy. It is also produced through everyday interpersonal encounters, unequal status, and expectations about who legitimately belongs.

Education and Institutional Belonging

Educational institutions are significant sites of inclusion because they bring refugees and host-community members into repeated contact. In Jordan, Morrice and Salem (2023) show that refugee inclusion in national education systems raises questions of quality, recognition, representation, and social justice, not only physical access to schooling. Research in Türkiye similarly finds that school belonging among Syrian refugee students is associated with school acceptance, teacher-student relationships, social alienation, and educational aspirations (Mammadova & Aypay, 2023). At the university level, Çelik and Ozenc-Ira (2024) document experiences of marginalization and social isolation among Syrian refugee

students, while also emphasizing the role of supportive academic relationships in strengthening participation and belonging.

Community Participation and Cultural Engagement

Community participation can create opportunities for contact, social-network expansion, and psychological integration. A scoping review by Zhang et al. (2023) shows that community participation can help migrants address marginalization and cross-cultural challenges, although participation does not necessarily produce integration when encounters occur in biased or exclusionary environments. Cultural participation can also create alternative spaces for identity negotiation. Karaköse (2025), in research on Syrian refugees in Istanbul, demonstrates how art-based practices can support expression, challenge stereotypes, and facilitate engagement with host communities.

Policy Approaches to Refugee Inclusion

Policy responses increasingly recognize that refugee integration requires more than short-term assistance. A recent scoping review of integration interventions found that programmes in education, health and social care, employment, and housing can produce positive outcomes when they are sustained and embedded in local systems (Namata et al., 2025). For cultural inclusion, this implies a need for policies that create repeated opportunities for meaningful social contact, reduce discrimination, and support participation rather than relying solely on refugees' individual capacity to adapt.

Research

Existing research in Jordan has examined labour-market integration (AlShwawra, 2021), discrimination and poverty (Hartmann et al., 2023), education (Morrice & Salem, 2023), youth civic identities (Pincock et al., 2025), and host-refugee coexistence in Mafraq (Kamruzzaman et al., 2025). However, less attention has been given to how adult Syrian refugees themselves interpret everyday cultural exclusion in Mafraq and the strategies they use to manage these experiences in routine social life. This study addresses that gap by focusing specifically on lived experiences of acceptance, distancing, discrimination, cultural difference, and coping. The aim of the study is to explore how Syrian refugees in Mafraq experience cultural exclusion and how they respond to it. The analysis is guided by the following research questions:

RQ1. How do Syrian refugees in Mafraq experience acceptance and cultural exclusion in everyday interactions with the host community?

RQ2. What social and cultural factors do participants identify as contributing to exclusion or social distance?

RQ3. What coping and resistance strategies do Syrian refugees use in response to experiences of cultural exclusion?

Methods

Research Design and Setting

A qualitative research design was employed to allow in-depth exploration of participants' lived experiences and subjective interpretations. Fieldwork was conducted in Mafraq Governorate in February 2025. Mafraq was selected because of its substantial Syrian refugee population and the importance of

everyday interaction between refugees and members of the host community. Data collection took place in different locations within the governorate in order to capture a range of social experiences.

Participants and Sampling

The study sample consisted of 13 Syrian refugees residing in Mafraq Governorate. Participants were recruited through snowball sampling, which facilitated access to individuals willing to discuss potentially sensitive experiences of exclusion and discrimination. The sample included 10 men and three women. Participants ranged in age from 26 to 55 years: five were aged 26–35, five were aged 36–45, and three were aged 46–55. Most participants were married and had children, while two male participants were widowed.

Educational backgrounds varied. One participant had completed primary education or its equivalent, two had completed secondary education, and the majority held university degrees or equivalent qualifications. Employment patterns were strongly gendered within this small sample. All male participants reported self-employment in sectors including agriculture, trade, construction, tailoring, and small-scale services, whereas the three female participants reported that they were not engaged in paid employment and described themselves as housewives. Participants also differed in length of residence in Mafraq: eight had lived there for two to five years and five for six to eight years. Most participants reported holding documentation related to their legal or residency status in Jordan, while one participant reported an exception.

Data Collection and Ethical Procedures

Data were collected through face-to-face, in-depth interviews lasting approximately 15–25 minutes. Interview questions focused on participants' relationships with the host community, experiences of acceptance and rejection, perceived cultural differences, discrimination, social participation, and coping strategies. Interviews were video-recorded to support accurate documentation of the interview context and non-verbal communication. A second individual was present to record observational notes on non-verbal cues. These observations were treated as contextual material rather than as an independent measure of participants' responses.

Before participation, individuals were informed about the academic purpose of the study, the voluntary nature of participation, confidentiality, and anonymity. No names or other direct personal identifiers were used in the analysis. Participants were informed that the data would be used for research purposes, and informed consent was obtained before interviews were conducted. In the presentation of findings, participants were assigned numerical identifiers (K1–K13).

Data Analysis

The interview material was analyzed using descriptive qualitative analysis. Responses were organized around recurrent patterns in participants' accounts and compared across interviews to identify common and contrasting experiences. The analysis focused on four broad themes: (a) mixed experiences of acceptance and exclusion, (b) limited interaction and reliance on Syrian networks, (c) discrimination and perceived cultural boundaries, and (d) coping and everyday resistance. The aim was not to generate statistically generalizable estimates but to provide a systematic account of how participants understood and navigated cultural exclusion in their daily lives.

Results

Mixed Experiences of Acceptance and Exclusion

Participants did not describe the host community in uniformly positive or negative terms. Several reported hospitality, cooperation, and a willingness among Jordanians to help them adapt. These accounts indicate that meaningful interaction and acceptance were possible and, for some participants, became important elements of their experience in Mafraq.

Participant 1, male, K1: "Honestly, my experience was very good. People welcomed me with warmth and hospitality".

Participant 2, male, K2: "There was a clear willingness to help me adapt to the environment".

Participant 5, male, K5: "There was an exchange of knowledge and experience, and I benefited a lot from that interaction".

Participant 8, male, K8: "I learned how to build friendships and gradually felt like part of the community".

Other participants, however, described a slower and more uncertain process of acceptance. Differences in customs, traditions, dialect, and everyday social practices sometimes created hesitation or distance between refugees and local residents.

Participant 13, female, K13: "Some people were cautious around foreigners, so it took time for me to adapt before I felt accepted".

Limited Interaction and Reliance on Syrian Networks

Many participants described limited day-to-day engagement with Jordanians outside workplaces, public spaces, or situations of practical necessity. In areas with a high concentration of Syrian residents, social interaction often remained largely within Syrian networks. Participants viewed these networks as important sources of psychological support, practical information, and mutual assistance.

Participant 4, male, K4: "Among Syrians, we find psychological and social support. We exchange resources and experiences and form a strong support network".

Participant 6, male, K6: "It is easier to communicate with Syrian youth because they understand the challenges we face".

These accounts show that intracommunity ties can reduce isolation and help refugees manage everyday difficulties. At the same time, participants' reliance on co-national networks sometimes coincided with limited opportunities to build broader relationships with members of the host community.

Discrimination and Perceived Cultural Boundaries

Several participants reported experiences they interpreted as discrimination across social, economic, and cultural settings. Nationality was one of the clearest markers participants associated with differential treatment. Some described direct reluctance by others to interact with them, while others reported that their abilities or requests were evaluated differently because they were Syrian or because of documentation-related barriers.

Participant 3, male, K3: “I experienced discrimination when some people refused to interact with me because of my nationality.”

Participant 5, male, K5: “At work, my abilities were sometimes underestimated because I am Syrian.”

Participant 6, male, K6: “I faced economic discrimination when my scholarship application was rejected.”

Participant 10, male, K10: “My request for a housing loan was rejected due to documentation issues.”

Participants also referred to negative stereotypes circulating through public discourse and social media. Their accounts suggest that exclusion was not understood primarily as a consequence of visible racial difference. Instead, they emphasized perceived differences in customs, practices, nationality, and social expectations. At the same time, participants frequently stressed similarities between Syrians and Jordanians, particularly shared religious values, as a way of reducing social distance.

Coping and Everyday Resistance

Participants described several practical strategies for managing exclusion. These included remaining silent about personal background, avoiding situations likely to produce conflict, withdrawing selectively from negative interactions, relying on Syrian social networks, and emphasizing shared religious identity. These strategies were generally low-profile and oriented toward minimizing confrontation while preserving dignity and social support.

Participant 1, male, K1: “Sometimes I remain silent and avoid talking about my background to prevent negative reactions.”

Participant 6, male, K6: “I try to build a strong social network that helps me cope and feel supported.”

Overall, the results show that cultural exclusion was experienced as variable and context-dependent. Participants could encounter hospitality and discrimination within the same local environment. Their responses demonstrate both adaptation to local expectations and active attempts to manage social boundaries in ways that reduced conflict and maintained access to supportive relationships.

Discussion

The findings demonstrate that cultural exclusion among Syrian refugees in Mafraq is neither total nor uniform. Participants described a continuum ranging from hospitality and cooperation to distancing, discrimination, and restricted interaction. This pattern is consistent with recent research in Al-Mafraq showing that coexistence is shaped by both positive community relations and continuing economic and social pressures (Kamruzzaman et al., 2025). It also reinforces the broader argument that social connection is a central dimension of refugee integration rather than a secondary outcome of economic participation (Ager & Strang, 2008; Strang & Quinn, 2021).

A second finding concerns the role of symbolic and social boundaries. Participants often described themselves as culturally close to Jordanians because of shared religion, language, or regional background, yet still experienced differentiation based on nationality, customs, and perceived social status. Elias and Scotson’s (1994) established-outsider framework helps interpret this pattern: boundaries between established residents and newcomers can persist even where groups share substantial cultural similarities. Recent evidence from Jordan also shows that informal exclusion and unequal recognition

can shape refugee identities alongside formal legal and institutional conditions (Hartmann et al., 2023; Pincock et al., 2025). Similar patterns of marginalization and weakened belonging have been observed among Syrian refugees in educational settings (Çelik & Ozenc-Ira, 2024; Morrice & Salem, 2023).

The strong role of Syrian social networks is also important. Participants relied on co-national networks for understanding, support, information, and emotional security. Such ties can be protective, particularly where refugees face discrimination or uncertainty. However, the findings also suggest a potential tension between bonding ties within the refugee community and bridging ties with the host community. Recent evidence indicates that community participation and neighbourly interaction can strengthen well-being and social integration, but only when interaction is meaningful and not structured by bias or exclusion (Song et al., 2025; Zhang et al., 2023). The present findings therefore support a relational view of integration: refugee networks are not inherently barriers to integration, but broader inclusion requires opportunities for sustained and relatively equal interaction across group boundaries.

Participants' coping strategies further show that refugees should not be understood as passive recipients of exclusion. Silence, avoidance, selective withdrawal, and reliance on trusted networks can be interpreted as forms of everyday resistance that reduce exposure to confrontation while preserving agency. Scott's (1985) account of everyday resistance is useful here because it draws attention to low-visibility practices used by people in unequal power relations. In the present study, participants also emphasized shared religious identity as a strategy for claiming commonality with the host community. This finding resonates with research showing that refugees actively negotiate identity, belonging, and visibility rather than simply accepting externally imposed categories (Karaköse, 2025; Khoury & Kohlenberger, 2025).

The findings have practical implications. Policies aimed at refugee inclusion should not assume that legal access or labour-market participation automatically produces social integration. Programmes should also address discrimination, create repeated opportunities for host-refugee interaction, and support community spaces in which refugees can participate without being positioned as permanent outsiders. Evidence from integration interventions suggests that sustained, locally embedded programmes can improve outcomes in several domains, including education, employment, housing, and social and health services (Namata et al., 2025). In Jordan, this approach should complement existing efforts to improve labour-market inclusion and reduce structural barriers (AlShwawra, 2021; Özkazanç, 2021).

Limitations

The study has several limitations. First, the sample is small and was recruited through snowball sampling, so the findings cannot be generalized to all Syrian refugees in Jordan. Second, data collection was confined to Mafraq Governorate; experiences may differ substantially in Amman, Irbid, refugee camps, or other localities. Third, the sample included 10 men and only three women, which limits the study's ability to examine gender differences. Fourth, the interviews were relatively brief, which may have restricted the depth of some accounts. Finally, the analysis relies on participants' self-reported experiences and interpretations; it therefore captures perceived exclusion rather than independently verified incidents. These limitations are consistent with the exploratory purpose of the study but should guide interpretation of the findings and the design of future research.

Conclusion

This study examined how Syrian refugees in Mafraq experience and respond to cultural exclusion in everyday life. The findings show that refugee-host relations are characterized by simultaneous processes

of inclusion and exclusion. Participants reported hospitality, cooperation, and friendship, but also social distancing, discrimination, restricted interaction, and cultural boundary-making. Exclusion was often associated with nationality, perceived differences in customs and practices, and unequal social position rather than with religious or ethnic difference alone.

Refugees responded through pragmatic strategies including silence, conflict avoidance, selective withdrawal, reliance on Syrian networks, and emphasis on shared religious identity. These practices demonstrate agency, but they also reveal the burden placed on refugees to manage exclusion at the individual level. Sustainable integration therefore requires more than adaptation by refugees. It requires host-community and institutional efforts to reduce discrimination, expand meaningful contact, and create settings in which refugees can participate as legitimate members of local social life. Future research should use larger and more gender-balanced samples, include multiple Jordanian locations, and examine how cultural exclusion changes over time and across different forms of employment, education, and community participation.

References

- Ager, A., & Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166–191. <https://doi.org/10.1093/jrs/fen016>
- AlShwawra, A. (2021). Syrian refugees' integration policies in Jordanian labor market. *Sustainability*, 13(13), 7234. <https://doi.org/10.3390/su13137234>
- Çelik, S., & Ozenc-Ira, G. (2024). Being outside the circle vs. squaring the circle: Perceptions of Syrian refugee students and academics on inclusive campus climate. *International Journal of Intercultural Relations*, 102, 102021. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2024.102021>
- Dobson, S., Agrusti, G., & Pinto, M. (2021). Supporting the inclusion of refugees: Policies, theories and actions. *International Journal of Inclusive Education*, 25(1), 1–6. <https://doi.org/10.1080/13603116.2019.1678804>
- Elias, N., & Scotson, J. L. (1994). *The established and the outsiders: A sociological enquiry into community problems* (2nd ed.). Sage.
- Hartmann, J. M. K., Mukherjee, T. I., Khadra, M., Kaushal, N., El-Bassel, N., & Dasgupta, A. (2023). Perceived discrimination and poverty among Syrian refugee women in Jordan. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 39(2), 1–14. <https://doi.org/10.25071/1920-7336.41107>
- Kamruzzaman, P., Al-Shanableh, N., & Albanna, H. (2025). Navigating coexistence: Perspectives of host community and Syrian refugees in Al-Mafraq, Jordan. *Cogent Social Sciences*, 11(1), 2469595. <https://doi.org/10.1080/23311886.2025.2469595>
- Karaköse, G. (2025). Art as a path to social inclusion: Perspectives of Syrian refugees in Istanbul. *Journal of Refugee Studies*, 38(4), 874–893. <https://doi.org/10.1093/jrs/feaf048>
- Khoury, C., & Kohlenberger, J. (2025). Navigating a paradox: Well-being and dimensions of non-belonging of Syrian refugees in Austria. *Refugee Survey Quarterly*, 44(2), 318–336. <https://doi.org/10.1093/rsq/hdae030>
- Mammadova, N., & Aypay, A. (2023). Syrian refugee students' sense of school belonging and educational aspirations. *International Journal of Educational Development*, 102, 102876. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2023.102876>
- Morrice, L., & Salem, H. (2023). Quality and social justice in refugee education: Syrian refugee students' experiences of integration into national education systems in Jordan. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(15), 3856–3876. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2171972>

- Namata, C., Hatzidimitriadou, E., & McCallum, E. (2025). Integration of refugees and asylum seekers in Europe: A scoping review of interventions. *Journal of International Migration and Integration*, 26, 513–541. <https://doi.org/10.1007/s12134-025-01244-2>
- Özkazanç, S. (2021). Transportation experiences of Syrian refugees under the clampdown of poverty, social exclusion and spatial segregation. *Cities*, 112, 103117. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103117>
- Pincock, K., Jones, N., Youssef, S., & Al Heiwidi, S. (2025). Formal and informal integration in contexts of displacement: Exploring implications for youth civic identities. *Journal of Refugee Studies*, 38(4), 825–840. <https://doi.org/10.1093/jrs/feaf004>
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press.
- Song, J., Corcoran, J., & Zahnow, R. (2025). Understanding the impact of social connectedness on health and well-being among refugees in Australia. *Journal of Refugee Studies*, 38(4), 933–952. <https://doi.org/10.1093/jrs/feaf036>
- Strang, A., & Ager, A. (2010). Refugee integration: Emerging trends and remaining agendas. *Journal of Refugee Studies*, 23(4), 589–607. <https://doi.org/10.1093/jrs/feq046>
- Strang, A. B., & Quinn, N. (2021). Integration or isolation? Refugees' social connections and wellbeing. *Journal of Refugee Studies*, 34(1), 328–353. <https://doi.org/10.1093/jrs/fez040>
- United Nations High Commissioner for Refugees. (2026). *Global trends 2025*. <https://www.unhcr.org/global-trends>
- Yuval-Davis, N. (2011). *The politics of belonging: Intersectional contestations*. Sage.

Building a Communication Strategy in Light of the Entrepreneurial Mindset of Algerian Scale-Up Startups: Yassir Digital Services Company as a Model

Ziad Chaibeddra 

Abstract. *This field study explores the methodological and practical elements of building an effective communication strategy based on the entrepreneurial vision of Algerian startup founders and managers. This falls under the concept of entrepreneurial communication, defined as the entrepreneur's ability to compellingly formulate and execute a strategic vision for their startup. To achieve this, we adopted a qualitative case study approach, conducting in depth interviews with the communications responsible; and the CEO of the digital services company Yassir as a purposive sample. The findings reveal a high awareness of the need to institutionalize communication planning, as a crucial factor for ensuring sustainable growth and leadership. Furthermore, there is a strong integration between flexible, innovation driven entrepreneurial thought and the formulation of regional, and international communication localization strategies. This approach focuses on adapting messages and branding to the local cultures of new markets, prioritizing digital communicative interaction over traditional promotional tactics for services and competitive offers.*

Keywords: *communication strategy, strategic communication planning, communication plan, entrepreneurial eommunication, entrepreneurial eindset, entrepreneurship*

University of Algiers 3 Dely Ibrahim, Algeria

E-mail: ziadchaibdraa@gmail.com

Received: 12 April 2025; Accepted: 22 January 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Əlcəzairdə miqyaslı startapların sahibkarlıq düşüncəsi işığında kommunikasiya strategiyasının qurulması: Yassir rəqəmsal xidmətlər şirkəti model kimi

Ziad Chaibeddra 

Xülasə. *Bu sahə tədqiqatı Əlcəzair startap təsisçiləri və menecerlərinin sahibkarlıq vizyonuna əsaslanan effektiv ünsiyyət strategiyasının qurulmasının metodoloji və praktik elementlərini araşdırır. Bu, sahibkarın startapları üçün strateji vizyonu inandırıcı şəkildə formalaşdırmaq və həyata keçirmək bacarığı kimi müəyyən edilən sahibkarlıq ünsiyyəti anlayışına aiddir. Buna nail olmaq üçün biz keyfiyyətli bir iş araşdırması yanaşmasını tətbiq etdik, kommunikasiya məsulları ilə dərin müsahibələr apardığımız; və rəqəmsal xidmətlər şirkətinin baş direktoru Yassir məqsədyönlü nümunə kimi.*

Nəticələr, davamlı böyümə və liderliyin təmin edilməsi üçün vacib amil kimi kommunikasiya planlaşdırmasının institusionallaşdırılması zərurətinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Bundan əlavə, çevik, innovasiya yönümlü sahibkarlıq düşüncəsi ilə regional və beynəlxalq kommunikasiya lokalizasiya strategiyalarının formalaşdırılması arasında güclü integrasiya mövcuddur. Bu yanaşma mesajları və brendinqi yeni bazarların yerli mədəniyyətlərinə uyğunlaşdırmağa, xidmətlər və rəqəbatli təkliflər üçün ənənəvi təşviqat taktikalarından daha çox rəqəmsal kommunikativ qarşılıqlı əlaqəyə üstünlük verməyə yönəlmişdir.

Açar sözlər: *kommunikasiya strategiyası, strateji kommunikasiya planlaması, kommunikasiya planı, sahibkarlıq kommunikasiyası, sahibkarlıq düşüncəsi, sahibkarlıq*

Əlcəzair Universiteti 3 Dely İbrahim, Əlcəzair

E-poçt: ziadchaibdraa@gmail.com

Daxil oldu: 12 Aprel 2025; Qəbul edildi: 22 Yanvar 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Introduction

The global and local business landscape is undergoing radical transformations, establishing a new reality where startups dominate the economic scene as key drivers of growth, innovation and wealth creation. In Algeria, the economic environment is experiencing unprecedented dynamism supporting this trend, with numerous startups successfully transitioning from the seed stage to the scale-up phase. This critical stage demands the adoption of innovative managerial and organizational approaches that transcend traditional frameworks. These approaches must be deeply rooted in entrepreneurial thought - characterized by proactive agility, opportunity recognition and calculated risk taking-to ensure sustainable expansion in a competitive market.

Amidst this rapid growth, communication strategy emerges as a vital element in the trajectory of scaling companies. Transitioning from a small startup to an enterprise expanding into new markets presents complex communication challenges. Internally, it requires maintaining a culture of innovation and team cohesion; externally, it involves building a strong corporate image and reputation to attract a broader customer base and strategic investors. Consequently, a successful communication strategy goes beyond mere information transmission. By embodying the core traits of entrepreneurial thought, it becomes a dynamic, innovative tool that directly helps overcome growth barriers, and achieve the startup's expansion goals in both the Algerian and international markets.

1. Problematic Statement:

Despite the critical importance of the scale-up phase for Algerian startups, field practice reveals a clear paradox. While these companies possess entrepreneurial ideas, innovative technologies and growth ambitions, their communication practices are often haphazard and non strategic. Alternatively, they replicate rigid, classical communication templates borrowed from traditional corporations that do not align with their agile nature. This discrepancy between the dynamic entrepreneurial thought driving operational processes, and a rigid or random communication performance creates a significant gap. It hinders their ability to manage growth crises, persuade strategic partners, and expand market share, ultimately threatening their sustainability.

Academically and practically, there is a notable scarcity of studies systematically linking "communication strategy building" with "entrepreneurial thought" in scaling startups, particularly within the Algerian context, and its unique socio-cultural and economic challenges. Therefore, the core problem lies in the urgent need to understand how these companies can bridge this gap, and transcend conventional communication methods. This requires leveraging entrepreneurial traits (such as innovation, proactiveness and calculated risk taking) to design and implement flexible, adaptive communication strategies that keep pace with their rapid expansion.

Based on the foregoing, the research problem of this study is crystallized in the following core question: *What are the requirements for building a communication strategy in light of entrepreneurial thought within scaling Algerian startups?*

This leads to the following sub-questions:

- What are the dimensions and characteristics of entrepreneurial thought adopted by the management of the startup under study?
- What are the methodological and practical steps taken by the startup under study to design an effective communication strategy?
- How are entrepreneurial traits integrated into the planning, and execution of the communication strategy within the startup under study?

2. Study Objectives:

- Identify the dimensions and characteristics of entrepreneurial thought (proactiveness, agility, innovation and risk taking), adopted by the leadership of scaling Algerian startups.
- Highlight how entrepreneurial traits are integrated throughout the development of internal and external communication strategies, and how this integration liberates these companies from rigid, conventional communication templates.
- Identify the barriers preventing scaling Algerian startups from building an effective communication strategy, providing practical recommendations to foster communication practices that support their sustainability and market competitiveness.

3. The Theoretical Aspect of the Study:

3.1. Communication Strategy: While the concept is relatively complex due to differing strategic, and intellectual perspectives among communication theorists, there is a broad consensus that a communication strategy comprises predefined principles guiding internal, and external communication practices. Furthermore, it provides the rationale for selecting the appropriate messages, and channels in any given situation (circumstance, dispute, problem or crisis) to achieve the desired objective (Koskela, 2013, p. 392).

The American communication and linguistics experts "*Nora Simmons Mackie*" and "*Jack Damico*", refer to communication strategy as a "compensatory strategy"; which is defined as an extended and directed communicative behavior, often acquired spontaneously (by the receiver) yet applied systematically (by the sender), to overcome certain barriers (persuasive, psychological, linguistic and non linguistic), in an effort to achieve communicative and transactional goals (Beckley et al., 2017, pp. 98-99).

Among the key characteristics and principles of a communication strategy include:

- *Realism*: "*Dennis Jönsson*", CEO of the Swedish sustainable food and beverage packaging company "Tetra Pak", argues that unless a manager makes a strategy tangible, translates it into actionable goals

- and secures audience acceptance, a good communication strategy remains merely a good idea.
- *Persuasion and Influence*: A communication strategy's success is measured not merely by message delivery, but by its capacity to shape attitudes and behaviors across various situations. (Garcia, 2012, p. 09)
 - *Credibility*: If an organization is not recognized for the credibility of its messaging internally and externally, achieving its communication goals becomes highly difficult, resulting in lower credibility compared to reputable competitors.
 - *Relationship Building*: Modern communication strategies extend beyond mere information transmission, to foster long term relationships with the audience.
 - *Communication Sustainability*: Maintaining the organization's presence and corporate image over the long term, rather than on a temporary or circumstantial basis.
 - *Adaptability*: Incorporating economic, socio-cultural, and technological shifts when formulating the strategy.
 - *Proactivity*: The organization's capacity to anticipate and initiate action rather than merely react, particularly during crisis management or market shifts (Argenti, 2023, p. 26).
 - *Cohesion*: Ensuring structural alignment across the phases, and steps of the communication strategy and plan.
 - *Speed and Responsiveness*: Particularly in the digital environment, where rapid interaction has become an essential strategic element (Souabou, 2021, p. 83).

3.2. Strategic Communication Planning: A component of overall strategic planning, it clearly contributes to achieving communication objectives. It serves as a vital tool for executing a cohesive, prioritizing communication policy while fostering cohesion among employees and stakeholders. Furthermore, it shifts focus away from daily operational routines, enabling the evaluation and adaptation of the communication strategy as circumstances dictate (Lero, 2010, p. 05).

The American scholars "*Robert Heath*" and "*Owen Nelson*" highlighted the role of internal, and external inputs in communication operations and planning. These generate strategic outputs aligned with the company's goals and priorities, comprising:

- *Internal Inputs*: Monitoring operational and production processes to ensure their compliance with management's precise and objective standards.
- *External Inputs*: Monitoring partners, stakeholders, the communication activities and strategies of competitors.
- *Planning Process*: Aligning corporate efforts and positioning with stakeholder trends, planning policies, and strategic decisions.
- *Strategic Communication Outputs*: Short term programs and long term communication strategies designed to secure the company's positioning, competitiveness, and corporate image.

Notably, strategic communication planning overlaps with the concept of strategic communication, as both aim to solidify brand awareness through products and services. Additionally, both operate within a clearly defined environment encompassing the company itself, and the stakeholders who affect and are affected by it (Smith & Silverman, 2024, p. 31).

3.3. Communication Plan: Defined as a roadmap that sets the clear direction for the communicator and their team. It outlines how to formulate, execute operational and strategic tactics through a balanced mix of communication planning, preparation and the management of internal and external communications to achieve a specific goal (Jandevi, 2019, p. 68).

However, the question arises: Is this sufficient for the company? According to The American scholar "*Erica Olsen*". The answer requires finding clearer frameworks, and models to help the company build qualitative elements for its communication plan.

The plan must look further ahead by addressing three fundamental questions:

- *Where are we now?* Target positioning statements, values and guiding principles, external environment analysis using SWOT, PESTEL, and other frameworks.
- *Where are we going?* Creating sustainable competitive advantages, articulating and reinforcing corporate aspirations.
- *How will we get there?* Material resources, team, performance, priorities, initiatives and strategic goals (ranging from short to medium, and long term) (Cornut et al., 2012, p. 23).

3.4. *Entrepreneurial Communication*: "*Jean Clarke, Joep Cornelissen*" and "*Mark Healey*" provide a comprehensive modern conceptualization of entrepreneurial communication, defining it as a dynamic, multimodal process. In this process, the entrepreneur employs a blend of verbal and non verbal communication to convey the meaning of their idea, and reduce uncertainty among external stakeholders.

This strategic endeavor aims to overcome the liability of newness by establishing the startup's legitimacy and credibility, thereby persuading investors, customers and partners to provide the essential resources and support for its growth and expansion (Clarke et al., 2019, p. 337).

According to scholars "*Andi Haris, Mokhamad Syaom Barliana, Didin Saripudin*" and "*Ade Gaffar Abdullah*", the foundational elements of entrepreneurial communication in startups include:

- *Understanding*: The entrepreneur's ability to transparently convey their vision. Since workplace ambiguity leads to errors, effective communication ensures the founder's intended message is accurately grasped by employees, investors or customers, unifying the vision and preventing task conflicts.
- *Pleasure/Satisfaction*: Entrepreneurial communication is a tool for fostering a positive, motivating work environment, not merely a dry exchange of instructions. Respectful leadership communication builds "psychological safety", mitigating startup stress, boosting team morale and encouraging fearless innovation.
- *Influence Attitudes*: Entrepreneurs constantly negotiate and persuade. This entails using communication as soft power to shape convictions, and attitudes whether convincing an investor of a project's viability, encouraging a customer to try a new product, or guiding a team to willingly adopt a new business strategy.
- *Improve Relationships*: Entrepreneurial communication is a long term investment in people. It leverages interpersonal skills (such as active listening and empathy) to resolve internal conflicts, build robust networks and establish mutual trust with partners and suppliers, which is critical for corporate success.
- *Same Actions*: The ultimate goal of entrepreneurial communication is execution. Beyond mere understanding or enthusiasm, communication must translate into coordinated, harmonious actions aligned with a shared goal. This ensures that departments do not operate in silos, but rather move as a unified entity to achieve corporate objectives (Haris et al, 2019, p. 180).

In the same context, scholars "*Jeong-Hyun Park*" and "*Seon-Joo Kim*" introduce the concept of "innovation engineering" for startups via digital communication. This concept suggests that in the era of digital transformation, innovation no longer relies on chance or isolated individual initiatives; rather, it

has evolved into a fully engineered corporate process.

Here, digital communication tools act as the infrastructure ensuring the continuous flow, and development of ideas, based on the following elements:

- In traditional structures, innovation was confined to top management. Today, digital communication democratizes innovation within the company; interactive intranets provide a safe, open space for all employees to pitch ideas. This decentralization dismantles bureaucratic barriers, allowing creative concepts to ascend directly from the operational base to decision makers, thereby accelerating the generation of new solutions.
- Innovative ideas often perish when corporate departments operate as isolated silos. Here, digital communication intervenes as a horizontal knowledge transfer bridge via unified virtual workspaces (e.g., Slack). This communication architecture enables the integration of cross functional efforts.
- Successful innovation requires an environment conducive to trial and error and rapid iteration (A/B Testing). Digital communication channels have shortened the product, or service development lifecycle by gathering instant user feedback via smart surveys, user testing tools, and live interaction analytics. This rapid feedback loop enables the company to test and refine its prototypes in record time, and at minimal cost prior to the official market launch.
- By leveraging big data, artificial intelligence and digital communication footprints, daily customer conversations, platform behaviors and frequent inquiries are analyzed. This data is transformed into dashboards that reveal behavioral patterns and hidden issues. Consequently, corporate innovation becomes a scientific, data driven process, rather than relying on management's guesswork or personal intuition (Park & Kim, 2025, pp. 13-14).

3.5. Entrepreneurial Mindset: According to scholars "*Duane Ireland, Michael Hitt*" and "*David Sirmon*", the entrepreneurial mindset constitutes the cognitive, and psychological dimension of the entrepreneur. It is a way of thinking about business focused on sensing and capturing benefits arising from ambiguity and uncertainty.

It reflects the ability of entrepreneurs and their management to rapidly sense changes, make decisions and mobilize resources in highly volatile environments, enabling them to identify profitable opportunities that competitors might overlook due to the surrounding risks (Ireland et al., 2003, p. 968).

Scholars "*George Thomas Lumpkin*" and "*Gregory George Dess*" assert that the entrepreneurial mindset is a set of acquired skills, and behaviors that can be developed over time, comprising the following core pillars:

- *Autonomy:* The team or founders' ability and free will to proactively develop, and fully execute a new idea or vision free from bureaucratic constraints. In startups, it signifies decision making flexibility devoid of complex organizational structures.
- *Innovativeness:* The continuous propensity to support and experiment with novel, and unconventional ideas. This pillar manifests in inventing new products or services, or developing advanced administrative and technical processes that outpace current market offerings.
- *Proactiveness:* Adopting a forward looking perspective that goes beyond merely reacting to competitors. It involves anticipating shifts in market demands, customer needs and acting to fulfill them before rivals do, thereby creating a "first mover advantage".
- *Risk Taking:* The practical and academic readiness to commit resources (financial, time or effort) to projects or strategies with uncertain outcomes. Such calculated risk taking includes entering

uncharted markets, or adopting untested technologies.

- *Competitive Aggressiveness*: The propensity to directly and intensely challenge competitors to outperform them and improve market share. This entails adopting aggressive marketing strategies, or delivering radical solutions that disrupt traditional industry competition patterns (Lumpkin & Dess, 1996, p. 136).

3.6. Entrepreneurship: Moving beyond the traditional concept associating entrepreneurship merely with new venture creation, scholars "Scott Shane" and "Sankaran Venkataraman" offer one of the most comprehensive definitions. They define entrepreneurship as a scholarly field that examines the sources and emergence of opportunities, alongside the processes of their discovery, evaluation and exploitation to create future goods and services. It focuses on individuals who possess the ability to discover, and exploit these opportunities ahead of others.

Ultimately, entrepreneurship is an integrated process starting with the discovery, and conceptualization of an opportunity in the market (driven by an entrepreneurial mindset), and culminating in its actual exploitation (Shane & Venkataraman, 2000, p. 218).

Scholar "Steve Blank" defined a startup as a temporary organization designed to search for a "scalable and repeatable business model". This implies that a startup's objective is not to execute a pre-established business plan like large corporations do; rather, its primary mission is "search and exploration", to discover what the customer truly desires and how to monetize that need. Once it discovers this stable model, it ceases to be a startup and transitions into an established company (Blank, 2013, p. 66).

Among the key motives driving entrepreneurs to establish startups that reflect the contemporary business environment are the following:

- An individual's voluntary initiative to leave a traditional career path to exploit a market gap or unmet need. This motive is often driven by a desire for professional autonomy and liberation from corporate bureaucracy, alongside the ambition to generate financial returns and accumulate wealth beyond fixed salary ceilings.
- Pressing social or professional conditions that compel individuals to resort to entrepreneurship as a survival alternative. Examples include economic recessions, lack of job opportunities, marginalization, frustration or job dissatisfaction within traditional work environments.
- From a value driven perspective, founding a startup to create a tangible positive social impact, or solve complex environmental issues. This is characteristic of green and social startups, reflecting a corporate value orientation.
- When researchers or technologists possess patents or advanced technological knowledge, they establish startups as a commercial vehicle to introduce these technologies to the market, fundamentally transforming traditional business methods (disruptive innovation) (Silva & Oliveira, 2023, p. 06).

Methods

4. Study Methodology and Procedures:

4.1. Study Methodology: A case study approach was adopted to deeply explore the phenomenon within its real world context, enabling a precise understanding and deconstruction of the prevailing corporate communication culture and strategies.

4.2. Study Tools: In depth interviews were utilized to collect qualitative data from the Communication

and Branding Responsible, and the CEO. As key actors, they provided nuanced intellectual, and strategic insights unattainable through quantitative methods.

4.3. *Study Sample*: "Yassir" a digital services company (specializing in ride hailing, food and parcel delivery, E-payment), was selected as a purposive sample aligned with the study's objectives.

5. *Empirical Framework of Study*:

5.1. *Overview of the Startup "Yassir"*:

In a (2021) report, the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) highlighted Yassir as a successful startup model in the Middle East and North Africa (MENA) region, within the context of analyzing the venture capital and digital growth landscape.

Founded in (2017) by researcher and entrepreneur "Noureddine Tayebi", Yassir stands today as a premier Algerian startup that has successfully transitioned into a leading regional scale-up. Operating as a multi-sided platform based on a Super-App model, it provides an integrated digital ecosystem connecting millions of users with thousands of partners (drivers, merchants and restaurants) through a unified technological interface (OECD, 2021, p. 61).

5.2. *Roles and Functions of the Communication Departments at Yassir*:

- Supervising communication activities, including promotional and advertising campaigns.
- Formulating communication strategies and plans, alongside trust, loyalty and corporate social responsibility programs.
- Creating advertising designs (static, motion and digital) for the company across various media channels.
- Analyzing traditional and digital media content to monitor current trends.
- Enhancing and fostering sustainable relationships with external stakeholders.
- Organizing and executing corporate events, such as exhibitions, open days, ceremonies and trade fairs.
- Building and monitoring the company's brand reputation and image in both physical, and digital environments.
- Implementing and developing communication and marketing strategies and plans (Merouane, 2025).

5.3. *Interviews Responses and Analysis*:

5.3.1. *Question 1: How do you define the "entrepreneurial mindset" within Yassir today, following your transition from a small startup to a scale-up? Furthermore, what are the key attributes of this mindset that you strive to embed within the management?*

In the early days of Yassir, the entrepreneurial mindset was centered around survival and demonstrating the proof of concept. Today, as we navigate the rapid expansion phase (Scale-up), this mindset has evolved to become synonymous with "calculated risk taking and speed of execution". We do not view the entrepreneurial mindset as merely a slogan, but rather as a daily operational mechanism that we refer to as the "test and learn" culture.

Among the most prominent attributes we are embedding today are "agility and proactiveness" namely, the ability to instantly pivot our strategic course based on market data:

"We do not wait for the customer to request a specific service;

instead, we analyze their behavior to innovate the service they will need tomorrow"

For us, making mistakes is permitted and even welcomed if it results from a rapid experiment, but slowing down out of a fear of failure is entirely unacceptable (Tayebi, 2025).

5.3.2. *Question 2): Planned and effective communication acts as a strategic lever through which companies enhance their interests, and relationships with their audiences. As a manager at Yassir, to what extent are you aware of the importance of a communication strategy?*

A communication strategy is considered an essential asset for Yassir, contributing significantly to its success and sustainability. Its core importance is manifested in:

- Aligning and motivating employees toward achieving the shared vision and objectives.
- Ensuring the sustainability of a strong corporate image in the minds of stakeholders, which aids in reinforcing long term trust and loyalty programs.
- Managing the company's reputation within the digital environment, particularly during crises, thereby enabling rapid response mechanisms.
- Highlighting and differentiating our services, brand and their added value amidst market homogeneity and intense competition.
- Selecting the appropriate communication style and channels tailored to the levels, interests and needs of each stakeholder segment across local, and international markets, ensuring the accurate delivery and comprehension of messages (Tayebi, 2025).

5.3.3. *Question 3: Prior to formulating the communication strategy, it is imperative to first define the elements of the strategic orientation. What constitute the vision, mission, values, goals and objectives of Yassir?*

Naturally, it is impossible to build any communication strategy without defining and understanding where the company is heading; the strategy strategically supports this direction by adopting targeted messaging and activating deliberate, supportive communication practices.

Vision: Yassir's vision is to lead digital transformation through its "Super-App" boasting over (6) million users, making it the premier and most widely used app in Africa, as well as in Algeria across (45) provinces. This is achieved by delivering essential daily services directly to users' doorsteps, leveraging technology and a vast network of over (130) partners.

Values: The company's values are built upon fundamental elements, which include:

- The boundless pursuit of innovation.
- Growth and the penetration of new markets and horizons.
- Adopting open and transparent communication as the cornerstone of relationship building.
- Enhancing collaboration and mutual trust.
- An absolute commitment to delivering services with unprecedented quality standards, and setting a benchmark for excellence in a competitive market.
- Ensuring optimal performance across all operational facets while pushing the boundaries of what is possible.

Purpose (Mission): The company's purpose extends beyond merely providing a commercial service; it aims to facilitate people's daily lives (hence the selection of the name Yassir, which translates to ease and simplicity). This includes:

- Creating economic opportunities for thousands of partners (drivers, delivery workers and merchants), and integrating them into the sharing economy.
- Empowering and developing local technical talent, competencies to curb brain drain, and create a successful, (100%) local tech company model to inspire novice entrepreneurs.
- Instilling positive social values, such as trust and mutual cooperation, through technology and the services provided.

Operational & Strategic Objectives: To achieve the aforementioned vision and goals, the company pursues clear operational and strategic objectives, namely:

- Expanding the provision of financial services (Yassir Pay) to assist users with digital payments, savings and borrowing, particularly in communities underserved by traditional banking services despite high mobile internet penetration rates.
- Increasing expansion beyond North Africa into other African countries, European markets in France and Canada.
- Building a comprehensive platform that covers all customer needs from the moment they commute to work, to buying groceries, ordering food and paying bills all within a single app (Tayebi, 2025).

5.3.4. Question 4: Internally, with the rapid expansion and the increasing number of employees across various disciplines and regions, how do you employ the flexibility of the entrepreneurial mindset in your internal communication to ensure the company does not fall into the trap of bureaucracy and maintains a culture of innovation?

This challenge is arguably the most difficult for any scaling company, when we were just two people, communication happened organically in a single room. Today, however, with hundreds of employees and tech professionals spread across multiple countries, it became imperative to build internal communication networks that reject complex, rigid structures in favor of a flat hierarchy.

We have leveraged the entrepreneurial mindset in this context through absolute transparency, and omnidirectional communication (an interactive star network). We rely on regular "Town Hall" meetings, where the most junior employee or entry level engineer can pose a direct question to the CEO. Additionally, we utilize agile communication tools like "slack" to create open brainstorming channels.

Our persistent internal message is:

"You are not merely an employee executing orders; you are a partner and an intrapreneur within Yassir".

It is precisely this open communication framework that shields us from bureaucracy, and ensures the rapid and flexible flow of ideas (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.5. Question 5: Externally, Yassir is no longer just a ride hailing app; it has become a Super-App. How was your communication message designed to convince the Algerian user of this transformation, while maintaining the trust factor that was built initially?

The transition toward a "Super-App" was fundamentally a communication challenge. The Algerian consumer knew and trusted us as a "ride hailing" service. To convince them to adopt our new services (food delivery, groceries or E-payment), we did not rely on a classic marketing communication strategy based on massive advertising, but rather on data driven and value added communication.

Our simple message is:

"We are here to make your entire life easier, not just your commute".

We utilized targeted digital communication within the app (In-App Messaging). For instance, a customer ordering a car to head home in the evening receives a smart notification suggesting they order dinner via "Yassir Express", to arrive simultaneously with their return. We also employed the local dialect (darija) in our campaigns to stay close to the everyday lives of Algerians, and we focused on the real success stories of our partners (drivers and merchants), to build reliability and credibility.

Consequently, our communication planning is not built for three or five years as large corporations do; instead, we rely on quarterly plans that are subject to continuous, real time adjustments. In designing our message, we adopt the principle of localizing expansion (glocalization). Even though we are expanding continentally, our messaging in Algiers differs in its dialect, and phrasing from our messaging in eastern or western Algeria.

The entrepreneurial goal here is to maintain authenticity, as the customer must always feel that Yassir is a product of their own environment, and understands their immediate, daily needs. Furthermore, at Yassir; the "Multi Sided Platform" does not cater to a single audience, but rather to a "network of stakeholders". These stakeholders are identified based on their digital needs and behaviors, rather than merely relying on demographic data.

Once the audience network is identified, we tailor the message to be digital, personalized and structured around the following segmentation:

- *End Users (B2C)*: We rely on contextual messaging delivered via "push notifications" to the user's phone. For example, if real time data indicates it is raining in Algiers, we automatically adapt and trigger a digital message saying:
 - "Raining outside? Stay in;
we will handle delivering your hot meal right to your door with Yassir Express".
- *Partners (B2B)*: We tailor the message to incentivize behavior, often utilizing Gamification within the driver app. Instead of sending a traditional email, a digital progress bar appears in the app with the message:
"Complete 3 more trips today to unlock an instant reward".
- *Tech Professionals and Investors*: We employ an Inbound Marketing strategy. We publish in depth technical reports, and case studies detailing how our engineers solve complex problems within the App's infrastructure, effectively targeting this demographic through "LinkedIn" algorithms (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.6. Question 6: In the initial phase of analyzing the competitive environment, how does your methodology as a scaling entrepreneurial company differ from classical market studies?

Classical corporate environment analysis can take months, but in the startup world, the market changes in weeks, or even days. Therefore, our analytical approach does not rely on paper based questionnaires or lengthy observation periods, but rather on an "A/B Testing" strategy and real time monitoring. We roll out a specific feature or message to a very small segment of users in a particular province, and measure their direct engagement.

The proactive mindset here enables us to analyze a problem before the customer even complains about it. For instance, if we detect through our algorithms that there are frequent order cancellations in a specific area, we immediately launch a precise communication campaign (micro targeting), directed at that region to address the underlying issue (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.7. Question 7: Given that the stakeholders associated with the company both influence and are influenced by it, the company relies on their opinions, reviews, usage and adoption of services to ensure its sustainability. How is the target audience identified?

Recognizing the socio-cultural specificities of Algerian society, the company invests heavily in local call centers for customer and partner service. This helps break down the barrier of fear associated with adopting new technology and builds trust.

The target audience is identified across the following categories:

- *End Users (B2C)*: They are identified through big data analysis of the customer journey, and this audience is then segmented based on their specific needs:
 - Citizens seeking safe, daily mobility (Yassir Go).
 - Citizens seeking speed, and convenience in food delivery (Yassir Express).
 - Citizens who lack access to banking services, or are seeking rapid financial inclusion (Yassir Pay).
- *Partners and Value Creators (B2B & Gig Workers)*: This includes drivers, delivery personnel and restaurant or store owners. They are identified as strategic partners looking for financial independence, increased income and an expanded customer base.
- *Institutional Audience*: This includes technical talent and strategic investors, as well as government entities (particularly crucial when expanding into the Fintech sector).
- As for tailoring communication messages, and guided by an entrepreneurial mindset that embraces persuasive communication, Yassir crafts targeted messages that address the core motivations of each segment:
 - *End Users*: "We make your daily life easier". The message here emphasizes "trust, speed and convenience".
 - *Partners (Drivers and Merchants)*: "Be your own boss" or "Grow your business with us". The messaging treats them not as employees, but as micro-entrepreneurs, which instills a sense of belonging to the Yassir ecosystem.
 - *Tech Talent and Investors*: "We are building the future of the digital economy in Africa". This message is designed to attract diaspora talent, and investors looking for local tech success stories that meet global standards (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.8. Question 8: What are your criteria for selecting communication channels to execute your strategic plan and how is innovation utilized in this step?

Our primary criterion is to be present wherever the customer is, whenever they need us. We do not buy random advertising spaces. Instead, innovation in execution lies in transforming the app itself into our most powerful communication channel (owned media).

Furthermore, we introduced the innovative concept of integrating "our partners" into the execution phase: a Yassir driver acts as a mobile media and communication channel, while a partner restaurant serves as a platform to showcase our services. Consequently, we execute our strategy by building an integrated Ecosystem that seamlessly, and unobtrusively surrounds the user with the company's message. Additionally, within an entrepreneurial mindset, the best communication channel is the one you own and whose data you control.

Therefore, we focus on:

- *The App as the Primary Channel*: The user interface within the Yassir app is our strongest communication channel. The design, colors and ease of navigation act as silent communicative messages telling the customer: "We are a seamless and reliable service".
- *Search Engine and App Store Optimization*: We ensure that Yassir ranks as the top digital result whenever an Algerian searches for terms like "delivery, transportation or digital payment".
- *Social Media*: We do not use social media platforms (particularly Instagram and TikTok), as billboards for static advertisements. Instead, we utilize them as two way communication channels by creating short form content (Reels), that reflects the daily lives of Algerians, all while managing our digital reputation (E-reputation) through instant replies to comments (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.9. *Question 9: Building any communication strategy relies on essential resources (material, human and informational). As a scaling company, what are the core resources you rely on? And how does the entrepreneurial mindset factor into managing and utilizing these resources?*

In traditional companies, the primary resource for communication might be a massive budget. However, at our company, we do not allocate fixed financial amounts in advance for long term campaigns. Instead, our budget allocation is determined daily -and even momentarily- based on two crucial metrics:

- *Customer Acquisition Cost (CAC)*: How much does an ad cost us to bring in a new user who downloads the app and orders their first ride or meal?
- *Customer Lifetime Value (CLV)*: What is the total financial revenue this user will generate throughout their entire time using the app?

That said, our company's core resources actually consist of two main elements: The big data and agile human capital specifically, a communication team driven by a growth hacking mindset. They utilize advanced technological tools at calculated costs to achieve the maximum possible impact. This reflects the essence of the entrepreneurial mindset, which intervenes by transforming raw, silent data into actionable communication Insights, alongside the core entrepreneurial goal of maximizing output using smart and innovative resources.

For example, if digital data proves that a specific communication channel (such as Instagram ads in the city of Oran) brings us high value customers at a low cost, we immediately inject our budget into that channel (Scaling).

Conversely, if the channel fails, we halt funding within hours. This perfectly embodies the concept of "entrepreneurial agility".

Table 1

The communication budget of Yassir

Cost	Objective
%70	Funding digital channels that have consistently proven effective in acquiring customers and partners (e.g., social media ads, search engine optimization SEO and in app communication).
%20	Dedicated to testing new markets or promising strategies, such as contracting with local content creators, and influencers who speak the specific dialect of the target audience.
%10	Dedicated to the trial and error strategy (A/B Testing) to test bold communication ideas, completely new channels, or promotional techniques that are unfamiliar in the Algerian market.

Source. (Merouane, 2025).

The percentages displayed in the table indicate a full alignment with the agile mindset and the growth hacking approach, typically represented by the (70/20/10) budget allocation model. Furthermore, one of the core secrets of the entrepreneurial mindset in communication is shifting the advertising budget from "traditional ad agencies to the users themselves". A portion of our promotional budget is allocated to fund programs that financially reward the user (for example, offering free credit after three rides or deliveries, or providing incentives for referring friends to download the app).

This approach transforms millions of users into brand ambassadors, creating a form of communication that is highly credible, widely scalable and much more cost effective than traditional advertising. Consequently, budget allocation at Yassir does not happen in closed door meetings with fixed figures at the start of the year. Instead, it is driven by algorithms and real time performance data. The entrepreneurial mindset teaches us that a smart budget isn't about buying the largest advertising space, but rather about achieving the highest conversion rate at the lowest possible cost (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.10. Question 10: How do you evaluate the success of your communication strategy? And what are the entrepreneurial metrics you rely on to ensure it supports the expansion trajectory?

For us, evaluation is not a final step but a continuous, real time process (real time feedback loop). We do not settle for traditional "vanity metrics" like app downloads, likes or views, because they do not reflect genuine growth.

The entrepreneurial mindset drives us to measure deeper indicators, such as:

- Did the communication campaign reduce the cost of acquiring a new user?
- Did our messaging convince the user to stay with us, and adopt our other services (like Yassir Pay or Yassir Express)?
- How many people read the message, and took a concrete action within the app?

If the metrics are negative, the entrepreneurial mindset compels us to pivot immediately meaning we adjust the message, the channel or even the service itself the very next day, without waiting for the campaign to conclude (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.11. Question 11: The varying trends and behaviors of stakeholders, combined with shifting market and competitive conditions, compel companies to select an appropriate communication strategy. What is the core communication strategy that Yassir relies on?

Since we are a tech driven scale-up at our core, answering this question requires a different framework. Our overarching strategy is not merely a traditional communication plan, but rather an integrated, data driven digital communication strategy.

This strategy relies on the entrepreneurial mindset, transforming technology from a mere tool into a "strategic driver" that identifies the audience, tailors the message and selects the channel in real time. In the digital space, we do not rely on traditional demographic segmentation (such as age, gender or location), but rather on digital behavior, by tracking the user journey both inside and outside the app. Based on this digital data, we segment our audiences dynamically. For example, we identify the late night user who orders food, the morning commuter who relies on rides, and the driver who prefers working on weekends. Rooted in the essence of the entrepreneurial mindset, this digital strategy grants us the advantage of continuous "A/B Testing". If we launch a promotional message via a push notification, and it does not achieve a high click through rate within a single hour, our team instantly alters the text, the image or the channel. This level of proactivity and agility is simply impossible in traditional communication (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.12. Question 12: Given the fierce competition Yassir faces in the digital and mobility services sector, how do you project your visual identity (brand) through the corporate logo? And what are its communicative semiotic connotations?

In a market saturated with global and local applications and companies, our brand prominence is no accident; it is built upon a profound philosophy rooted in the company's name and logo.



Figure 1
Yassir brand visual identity

The communicative semiotic connotations of the logo are:

- *The name "Yassir"*: Denotes ease and simplicity. Our core mission is to simplify citizens' daily lives in our region whether in mobility, food delivery or financial services. We essentially sell "convenience" before the service itself, aiming to eliminate everyday complexities. Furthermore, the word "Yassir" derives from the Arabic root (Sara/Sayr), reflecting continuous movement and dynamism.

Visual Identity: Based on:

- *Purple (Background)*: In modern design, purple is associated with tech companies and high ambition. It also breaks the traditional color conventions for mobility and delivery apps (which typically rely on green or black), rendering the brand highly memorable.
- *Gradient Pink-Red (in the letter Y)*: This vibrant color conveys dynamism, motion, speed essential attributes in mobility and delivery. It also serves as a visual focal point, instantly drawing the eye to the word's beginning.
- *White (Text Color)*: Symbolizes simplicity and reliability. It creates a high contrast with the purple background, ensuring the brand name is quickly and easily readable, even from a distance or on small mobile screens.
- *"Y" Design*: The pink segment resembles a forward or right pointing arrow, symbolizing momentum, progress and delivering the client or order to its destination. Furthermore, the twisting or intertwined ribbon effect in the "Y" signifies bringing different parties together (driver and passenger, or merchant and consumer), reflecting the app's core function as a connecting platform. This distinct initial letter design allows it to be extracted and used as a standalone app icon.
- *Typography*: Using a bold, rounded font eliminates harsh corporate formality, offering an approachable and user friendly vibe. The typography's fluid shape intrinsically mirrors the word "Yassir", and its connotations of everyday ease and usability.

Consequently, our brand does not attempt to shout louder than the competition; instead, it resonates closer to the user's heart and mind. We position "Yassir" not merely as a tech company, but as an everyday companion that simplifies citizens' lives, underpinned by the core message: *"Our customers, your mobility and financial transactions are in safe hands"* (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.13. Question 13: In a sector reliant on the gig economy and direct, daily public interaction, crises (such as traffic accidents, sudden app outages or driver dissatisfaction) are inevitable. What is your proactive crisis communication strategy? And how do you ensure media containment and maintain user trust during stressful times?

In the gig economy, crises are not mere possibilities but inherent operational realities. Therefore, our strategy relies on "proactive readiness and absolute transparency" rather than reactivity.

We manage this complex ecosystem to contain crises through:

- During sudden app outages, we do not wait for social media complaints. We immediately issue in app and official social media notifications acknowledging the technical issue, and ongoing repairs. Users forgive technical failures but not negligence; thus, we commit to regular updates until full service restoration.
- We immediately contact relevant authorities, providing comprehensive support to both driver and passenger, while instantly activating insurance protocols.
- We issue precise, concise statements respecting affected individuals' privacy, and affirming the company's legal and ethical commitments, strictly avoiding speculation pending official investigations.
- Yassir drivers are core partners in our success. To preempt crises rooted in driver dissatisfaction (e.g., pricing adjustments or field challenges), we maintain direct, continuous internal communication channels.
- During high tension periods, we centralize information release through a single official source (the corporate spokesperson or senior management statements), to prevent rumors and conflicting narratives.
- We craft our communication to be empathetic and fact based. We acknowledge any shortcomings and instantly outline the actionable corrective steps being taken.
- After crisis, we conduct a comprehensive internal evaluation to identify root causes. Crucially, we share the implemented corrective measures with our users and partners to prevent recurrence, reinforcing our credibility and demonstrating our continuous organizational learning and evolution (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.14. Question 14: Following its massive funding rounds, Yassir has captured the attention of global investors and the media. How do you craft your strategic messaging to meet investor expectations (which focus on metrics, growth and profitability) while simultaneously preserving your local image as a community centric company dedicated to simplifying daily life?

We view financial growth and social utility as two sides of the same coin; our core message to both stakeholders rests on a single premise:

"Our multi millions investment success directly stems from resolving real, complex regional service infrastructure challenges".

This understanding ensures our discourse remains authentic and unified. Rather than manufacturing separate corporate identities for investors and users, we project the same value proposition through two distinct lenses.

To prevent narrative divergence and establish credibility, we never limit ourselves to high profile funding announcements; we immediately pair them with new in app technical features or enhanced driver incentives. Consequently, investors witness our high operational efficiency, while local users experience global expansion as a direct boost to their quality of life.

Locally, we recognize that everyday users and driver partners prioritize tangible impact over funding rounds. Thus, we craft our messaging using an approachable, empathetic tone that focuses on economic empowerment, flexible youth employment and streamlining daily family routines. We consistently reinforce that Yassir is a homegrown enterprise, positioning global investments as the fuel driving a platform that serves Algerian society.

Conversely, our communication with global investors and financial media leverages metrics, scalability and sustainable profitability. We demonstrate how everyday mobility and delivery services serve as our strategic gateway to financial inclusion, and Fintech development across the Middle East and Africa,

proving a robust business model and a massive, untapped investment opportunity (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.15. Question 15: Today, leading tech companies are viewed not merely as profit driven entities, but as active drivers of societal development. How do you deploy strategic communication to highlight Yassir's role in economic empowerment and job creation, thereby shifting the corporate narrative from a utility app to a strategic partner in digitalizing and growing the local economy?

Across our corporate communications, we have shifted away from terminology restricted to transport and delivery to anchor the concept of a "comprehensive digital ecosystem". Our public discourse highlights that Yassir builds the infrastructure enabling small businesses, restaurants, and individuals to seamlessly transition into the digital economy. We operate not merely as an intermediary, but as a catalyst accelerating digital transformation and unlocking previously untapped markets.

Rather than publishing dry institutional metrics, we emphasize human impact. Our campaigns center on real narratives of our driver partners evolving into micro entrepreneurs, who autonomously manage their time and income, alongside local merchants and restaurants doubling sales by joining our platform. This narrative repositions the company in the public eye as a genuine economic enabler and a driver of employment.

Crucially, in our discourse directed at decision makers and economic elites, we intentionally align our corporate objectives with national digitalization and financial inclusion agendas. We consistently demonstrate how widespread user adoption of our services fosters an electronic payment culture and reduces cash dependency, positioning us as an active partner to governments and institutions in addressing structural economic challenges.

To ensure our strategic messaging transcends mere marketing slogans, we ground our communication in data and empirical evidence. We regularly disclose metrics illustrating the volume of capital circulating within the local economy via our partners, alongside our expanding recruitment of local engineering and administrative talent. This transparent communication solidifies our corporate image as a socially responsible economic actor, that measures success by the growth and prosperity of its surrounding community (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.16. Question 16: As part of your digital communication strategy, how do you evaluate the role of content creators and influencers? Do you consider them effective channels for disseminating and anchoring an entrepreneurial culture within society, or does their predominantly consumerist and entertainment driven content distance them from serving profound corporate and entrepreneurial messaging?

We do not view content creators and influencers through a rigid dichotomy, forcing them to be either entertainment driven and consumerist, or dryly academic and entrepreneurial. Instead, an influencer's true strength lies in simplifying complex messages, and delivering them to broad audiences in a relatable, accessible manner.

Therefore, we consider them highly effective channels, provided they are integrated into a smart communication strategy, that transcends direct advertising to build a shared narrative serving our developmental goals. To navigate the dominant consumerist and entertainment nature of social platforms, we leverage a strategy of subtle corporate message integration. Recognizing that audiences seek human interest stories, and entertainment rather than complex lectures on entrepreneurship, we collaborate with influencers to transform abstract concepts like "financial independence and gig work" into inspiring daily

narratives.

For example, when a creator showcases a young individual launching a business through our flexible work options, or highlights a local restaurant doubling its sales by digitalizing via our app, they anchor an entrepreneurial culture far more effectively than any traditional corporate statement. Conversely, our approach meticulously diversifies our influencer network to ensure a comprehensive narrative. While we engage mass reach entertainment creators to drive daily service awareness, we simultaneously build strategic partnerships with tech and entrepreneurship specialists. These niche creators act as the actual bridge to convey profound corporate messages and unpack our economic impact.

Ultimately, we aim to elevate the influencer from a mere "advertising utility" to a "value partner" who experiences our services, understands our vision and helps craft authentic, compelling content (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.17. Question 17: As a "Super-App" accompanying users across their daily mobility, purchases and financial transactions, you manage a massive and complex database. How do you structure your communication discourse to reassure the public regarding cybersecurity and data privacy? Furthermore, how do you position security as a core competitive advantage heavily featured within your strategic messaging?

We recognize that complex technical terms such as "advanced encryption, and security protocols" may not mean much to the average user, and may even increase their apprehension. Therefore, we construct our communication discourse around simplifying the concept of security, and linking it to tangible daily benefits.

Instead of displaying server infrastructure, we direct our messaging to state clearly:

*"Your bank card information is secure,
and your transit data is used exclusively to guarantee your safe arrival".*

This simplification breaks the barrier of apprehension, and reinforces the principle that user privacy is an inviolable red line. However, we do not content ourselves with providing unilateral promises of protection; rather, we view the user as an essential partner in this process.

Furthermore, through our digital channels and in app notifications, we launch awareness campaigns on how to protect accounts, recognize phishing attempts and secure passwords. This proactive communication shifts the narrative from:

"We protect you" to "Together we build a secure digital environment"

Thereby enhancing public trust and positioning us as thought leaders in cybersecurity awareness. Conversely, in the emerging markets where we operate, hesitation toward digital payments and integrated services remains present. Therefore, we leverage this challenge to transform cybersecurity from a mere "preventative technical measure" into a "primary competitive advantage". In our marketing and strategic messaging, we clearly highlight our compliance with the most stringent global standards in payment protection (such as the PCI/DSS data security standards).

Consequently, we convey the message that integrating services within a single application ensures that data remains within a single, closed and protected ecosystem, rendering Yassir not only the most convenient application, but the most secure and reliable digital vault compared to other competing applications (Tayebi, 2025; Merouane, 2025).

5.3.18. Question 18: What are the major cultural, organizational, or technological challenges your

communication strategy encountered while expanding in the Algerian market? And how did proactivity, as an entrepreneurial element, help you overcome them?

The biggest challenge the company faced in the Algerian market was resistance to change, and a lack of trust in digital transactions, especially when launching the Yassir Pay service. The public was naturally accustomed to cash payments and direct interactions, resulting in a clear trust gap regarding purely technological solutions.

As for how we overcame this through entrepreneurial proactivity, we realized that "digitalization needs a human face". Therefore, we made an unprecedented investment in local call centers featuring highly responsive customer service.

Our communication message was clear:

*"Behind this technology,
there are Algerians ready to answer you immediately and solve your problem".*

Instead of imposing technology and expecting the audience to simply adapt, we gradually educated the market. We transformed our drivers into brand ambassadors; it was the driver who explained to the customer how to use the app effectively.

This fusion of cutting edge technology with direct human communication is what largely enabled us, to penetrate the market and break through the barrier of mistrust (Tayebi & Merouane, 2025).

Results and Discussion

- Yassir's responsible and executive have a high level of awareness regarding the concept of communication strategies, recognizing it as a lever that sustainably maintains the brand's leadership and positioning.
- Yassir's communication strategy is not built in a predetermined linear manner, but is rather built using an "A/B Testing" approach (trial, error and continuous improvement).
- The company tests a specific message or channel, analyzes audience interaction with it in real time, and then adapts it quickly to ensure the highest engagement and usage rates, which represents the essence of "entrepreneurial thinking in communication".
- Yassir does not rely solely on innovation in its founding idea, but actively practices "expansionary innovation", it transitioned from providing a single service (ride sharing) to the comprehensive application model (Super-App), which includes "delivery, electronic payment and logistics", reflecting a proactive entrepreneurial mindset that reads evolving market needs.
- It was shown that the company's mindset relies on continuous experimentation (test and learn), in new markets while accepting calculated risks for rapid growth, which explains its ability to expand beyond Algerian borders into Maghreb, African and European markets.
- Yassir's external communication strategy transcends the concept of traditional media towards community building. It utilizes digital platforms to open an ongoing dialogue with two different audiences simultaneously: service beneficiaries (customers) and service providers (drivers and merchants).
- The company possesses the skill to think regionally and globally while communicating locally. It adapts its communication messages, as well as its visual and linguistic identity, to fit the socio-cultural specificities of each region or country it expands into, without compromising the brand's core visual and moral identity.
- There is a mutually influential relationship between entrepreneurial thinking and communication. The entrepreneurial vision, built on speed and adaptability, dictated the necessity of abandoning rigid,

long term traditional communication plans and replacing them with short, intensive communication plans capable of immediate modification based on real time market data analysis.

- Yassir's entrepreneurial thinking reflects a pragmatic view of communication; it is used as a strategic tool to absorb resistance to change (whether from traditional competitors like taxis or legislative gaps related to the absence of a specific law regulating this type of service), and to transform these challenges into successful public relations campaigns that earn public trust, and emphasize the company's developmental dimension.
- The secret to the success of the expanding startup (scale-up) lies in the complete alignment between "entrepreneurial thinking" and "communicative performance". A successful communication strategy is not one that merely promotes the product and service, but rather one that succeeds through its methods, and intelligence in marketing the entrepreneurial vision, creating sustainable trust that allows the company to extend, and expand in economic environments with varying challenges.
- Yassir faces difficulties and obstacles related to building its communication strategy, including internal ones, primarily a relative lack of a culture of communication and creativity among a number of its external workers (drivers), and the difficulty of measuring the strategy's performance level and its actual impacts. External obstacles, meanwhile, include the potential for communication messages to lack clarity or lose their appeal due to the clutter of strong competitive brand offers, which weakens visibility and attention grabbing opportunities; the density of communicative and advertising content in the digital environment, leading to audience distraction, the resistance of a segment of the public to messages and advertisements due to selectivity, unstable consumer behavior and deep rooted habits influenced by certain traditional socio-cultural beliefs and values.
- Yassir believes that a smart and agile enterprise should not resist difficulties, and obstacles despite them being a source of threat, but should instead handle them with exceptional strategic flexibility, transforming them into potential opportunities that prove the company's capability.

Conclusion

Based on the foregoing, this study concludes that building an integrated communication strategy within the framework of entrepreneurial thinking goes beyond being merely an administrative or directive procedure; rather, it represents a strategic investment in the "intangible capital" of expanding startups (scale-ups). Field investigation has proven that the effectiveness of this endeavor hinges on dissolving traditional communication barriers, and adopting innovative communication models characterized by the dynamism, and speed that define entrepreneurial work. Transforming communication from mere administrative coordination into an established organizational communication culture (built on proactivity, creative thinking and the acceptance of calculated risk), is what unifies the team's vision, creates added value and establishes the core competitive differentiator both within, and outside the market.

Ultimately, a company's mere possession of material resources, human competencies and even innovative entrepreneurial ideas is not sufficient on its own to guarantee success and sustainable growth, unless these resources are framed within a systematic and institutionalized communication process that is measurable, evaluable and keeps pace with the demands of continuous expansion.

Accordingly, the true future challenge for Algerian startups aspiring to leadership (such as Yassir), lies in their genuine ability to translate the entrepreneurial mindset into a tangible entrepreneurial communicative reality, thereby establishing a flexible, interactive and sustainable communication identity for themselves. It is an identity that ensures not only their capacity to absorb the shocks of the business environment, navigate the complexities of the growth and expansion phase, but also to excel,

seize new opportunities, lead in a constantly transforming local and international market.

7. Study Recommendations:

- Greater utilization of innovative augmented and mixed reality technologies, as a pillar for digital communication strategies to attract attention and stand out, improve user experience and increase the volume of engagement with the provided services.
- Experimenting with brand storytelling to enhance the audience's emotional engagement levels. To ensure the discipline of the methodological process, it is necessary for the organization to abandon impression based evaluation and adopt a dashboard containing precise key performance indicators (KPIs). This tool allows top management to measure the return on investment (ROI), from communication and marketing activities while monitoring feedback in real time, facilitating the evaluation and correction of strategic deviations in a timely manner.
- In light of the volatility of the business environment, it is proposed to prepare a proactive manual that precisely defines potential crisis scenarios, and the immediate allocation of roles. This manual ensures a rapid response, protects the company's brand image and prevents disruptions in the flow of information, thereby enhancing the robustness of the communication strategy and its ability to adapt to external shocks.
- The necessity of adopting an "agile communication" model, guiding other expanding companies to transition from traditional, long term communication plans to flexible, phased communication strategies (sprints). This allows for the rapid adjustment of messages and channels in response to sudden changes in consumer behavior, and competitor movements in new markets.
- Regarding the internal institutionalization of the entrepreneurial culture during expansion (as the company grows in size and geographical reach), it is recommended to intensify internal communication to ensure the "startup spirit" is not lost. The focus should be on encouraging new employees across different branches to innovate, accept mistakes as part of the learning process and foster a sense of ownership, and belonging toward the organization's vision.
- Activating "communication vigilance" by leveraging the vast amount of data the company possesses (as a tech Platform and Super-App). This data should be utilized not only for service development, but also for predicting audience reactions and tailoring communication messages, to suit the cultural and consumer specificities of each city or country the company expands into.
- Directing the communication strategy toward creating sustainable engagement with users and partners (drivers and merchants), transforming them into brand ambassadors. This enhances loyalty and reduces new customer acquisition costs.
- Integrating strategic communication into support and mentorship programs by urging Algerian business incubators, and accelerators not to limit themselves to the technical, financial and marketing training of startups. Instead, they should incorporate specialized programs in corporate identity building, communication management and crisis management from the earliest stages of a project's foundation.
- Conducting cross cultural comparative studies by investigating the communication challenges that Algerian startups face when expanding into African and European markets, and exploring how visual identity and communication messages are adapted to diverse cultures.

References

- Argenti, P. A. (2023). *Corporate communication (8th ed.)*. McGraw-Hill.
- Beckley, F., Best, W., & Beeke, S. (2017). Delivering communication strategy training for people with aphasia: What is current clinical practice? *International Journal of Language & Communication Disorders*, 52(2), 197–213.

- Blank, S. (2013). Why the lean start-up changes everything. *Harvard Business Review*, 91(5), 63-72.
- Clarke, J., Cornelissen, J. P., & Healey, M. P. (2019). Actions speak louder than words: How figurative language and gesturing in entrepreneurial pitches influences investment judgments. *Academy of Management Journal*, 62(2), 335-360.
- Cornut, F., Giroux, H., & Langley, A. (2012). The strategic plan as a genre. *Discourse & Communication Journal*, 6(1), 21-54.
- Garcia, V. (2012). *Dynamiser sa communication interne*. Dunod.
- Haris, A., Barliana, M. S., Saripudin, D., & Abdullah, A. G. (2019). Effectiveness of Entrepreneurship Communication Skills in Business Group: Ethno-Andragogy Approach to Technical Vocational Education and Training. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 299, 179-182.
- Ireland, R. D., Hitt, M. A., & Sirmon, D. G. (2003). A model of strategic entrepreneurship: The construct and its dimensions. *Journal of Management*, 29(6), 963-989.
- Jacky, L. (2010). *Élaborer un plan de communication stratégique pour une organisation publique: Guide pour les communicateurs fédéraux (COMM Collection No. 19)*. Direction générale Communication interne, externe et Gestion des Connaissances.
- Lumpkin, G. T., & Dess, G. G. (1996). Clarifying the entrepreneurial orientation construct and linking it to performance. *Academy of Management Review*, 21(1), 135-172.
- Merja, K. (2013). Same, same, but different: Intertextual and interdiscursive features of communication strategy texts. *Discourse & Communication Journal*, 7(4), 389-407.
- Merouane, N. (2025, January 11). *Personal interview with the Communication and Branding Responsible of Yassir*.
- OECD. (2021). *The venture capital ecosystem in the MENA region: Opportunities for growth and policy support*. OECD Publishing.
- Park, J. H., & Kim, S. J. (2025). Competencies in the era of digital transformation: A systematic literature review. *Digital Journal*, 5(4), 1-27.
- Shane, S., & Venkataraman, S. (2000). The promise of entrepreneurship as a field of research. *Academy of Management Review*, 25(1), 217-226.
- Silva, M., & Oliveira, J. (2023). Motivations behind start-up creation: A systematic literature review of push and pull factors. *Administrative Sciences Journal*. 13(2), 1-20.
- Smith, R. Silverman, D. (2024), *Strategic planning for public relations (7th ed.)*. Routledge.
- Souabou, T. (2021). Le plan de communication en organisation: Enjeux et perspectives. *Revue Recherches Africaines*, 29(6), 83-93.
- Tayebi, N. (2025, January 11). *Personal interview with the CEO of Yassir*.
- Uspal, J. (2019). Communication strategy to improve women's political participation in Indonesia. *International Journal of Communication and Society*, 1(2), 68-81.

Elektron ticarətdə istehlakçı etimadının onlayn satınalma qərarına təsiri: sistematik ədəbiyyat icmalı

Suad Babayev 

Xülasə. Bu tədqiqat İstanbul Gedik Universitetinin Lisansüstü Təhsil İnstitutunun Beynəlxalq ticarət ixtisası üzrə “Elektronik ticarətdə istehlakçı güvəninin daxili satınalma qərarı üzərindəki təsiri: sistemli ədəbiyyat təhlili” adlı magistr dissertasiyasından irəli gələrək hazırlanmışdır. Tədqiqatın məqsədi elektron ticarətdə istehlakçı etimadının onlayn satınalma qərarına təsirini sistematik ədəbiyyat icmalı metodu vasitəsilə hərtərəfli qiymətləndirməkdir. Tədqiqat PRISMA 2020 təlimatına uyğun olaraq aparılmış; Scopus, Web of Science və Google Scholar məlumat bazalarında dərc edilmiş tədqiqatlar əvvəlcədən müəyyən edilmiş daxil edilmə və xaric edilmə meyarları çərçivəsində sistematik şəkildə araşdırılmışdır. Uyğunluq meyarlarına cavab verən ümumilikdə 42 akademik tədqiqat araşdırmaya daxil edilmiş və əldə edilən nəticələr tematik sintez yanaşması ilə təhlil edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri istehlakçı etimadı ilə onlayn satınalma qərarı arasında güclü və müsbət istiqamətli əlaqənin olduğunu göstərir. Araşdırılan işlər veb-sayt keyfiyyəti, məlumat keyfiyyəti, təhlükəsizlik tədbirləri, şəxsi məlumatların qorunması, satıcının reputasiyası və elektron ağızdan-ağıza kommunikasiya (e-WOM) amillərinin istehlakçı etimadının formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Bundan əlavə, son illərdə süni intellekt əsaslı tətbiqlər, mobil ticarət sistemləri və rəqəmsal ödəniş texnologiyaları da etimad qavrayışına təsir edən mühüm amillər sırasında yer almağa başlamışdır. Bu tədqiqat elektron ticarətdə istehlakçı etimadı və onlayn satınalma qərarı arasındakı əlaqəyə dair aktual ədəbiyyatı sistematik yanaşma ilə sintez edərək ümumi tendensiyaları, tədqiqat boşluqlarını və gələcəkdə araşdırılması zəruri olan istiqamətləri ortaya qoyur. Bu baxımdan tədqiqatın həm elmi ədəbiyyata töhfə verməsi, həm də elektron ticarət müəssisələrinin etimad yönümlü strategiyalar hazırlamasına istiqamət verməsi gözlənilir.

Açar sözlər: elektron ticarət, istehlakçı etimadı, onlayn satınalma qərarı, onlayn alış-veriş, sistematik ədəbiyyat icmalı

İstanbul Gedik Universiteti, bakalavr, İstanbul, Türkiyə
E-poçt: babayev.s.@gmail.com

Daxil oldu: 28 Fevral 2026; Qəbul edildi: 11 May 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Avqust 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

The Impact of Consumer Trust on Online Purchase Decisions in E-Commerce: A Systematic Literature Review

Suad Babayev 

Abstract. *This study was prepared based on the master's thesis titled "The Effect of Consumer Trust in Electronic Commerce on Domestic Purchase Decisions: A Systematic Literature Review" at the Graduate School of Istanbul Gedik University, Department of International Trade. The purpose of study is to comprehensively evaluate the effect of consumer trust on online purchase decisions in electronic commerce through a Systematic Literature Review (SLR). The review was conducted in accordance with the PRISMA 2020 guidelines. Studies indexed in the Scopus, Web of Science, and Google Scholar databases were systematically identified and evaluated based on predefined inclusion and exclusion criteria. A total of 42 eligible academic studies were included in the review, and the findings were analyzed using a thematic synthesis approach. The findings indicate a strong positive relationship between consumer trust and online purchase decisions. The reviewed studies consistently demonstrate that website quality, information quality, security practices, privacy protection, seller reputation, and electronic word-of-mouth (e-WOM) are among the most influential determinants of consumer trust. In addition, recent studies emphasize that artificial intelligence-based applications, mobile commerce technologies, and digital payment systems have become increasingly important factors influencing trust in online shopping environments. This study contributes to the existing literature by systematically synthesizing current evidence, identifying common research trends, highlighting existing research gaps, and providing recommendations for future studies. The findings are expected to contribute both to academic research and to e-commerce businesses seeking to develop effective trust-oriented strategies in increasingly competitive digital markets.*

Keywords: *electronic commerce, consumer trust, online purchase decision, onlineshopping, systematic literature review*

Istanbul Gedik University, bachelor, Istanbul, Türkiye

E-mail: babayev.s.@gmail.com

Received: 28 February 2026; Accepted: 11 May 2026; Published online: 28 August 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Rəqəmsal texnologiyalarda baş verən sürətli inkişaf və internetdən istifadənin geniş yayılması istehlakçıların alış-veriş davranışlarında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elektron ticarət (e-ticarət) istehlakçılara zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan məhsul və xidmətlərə çıxış imkanı təqdim edərək, onlayn platformaların və mobil ödəniş sistemlərinin inkişafı bu alış-veriş formasının yayılmasını sürətləndirmişdir. Bununla yanaşı, istehlakçıların onlayn mühitdə satıcı və məhsulla fiziki olaraq birbaşa qarşılıqlı əlaqə qura bilməməsi etimad anlayışını satınalma qərarlarının əsas müəyyənədicilərindən birinə çevirmişdir (Eurostat, 2023; Deloitte, 2023; McKinsey & Company, 2023).

Ədəbiyyatda etimad istehlakçının satıcının dürüst, səriştəli və etibarlı davranacağına dair gözləntisi kimi müəyyən edilir. Onlayn alış-veriş mühitində isə etimad satıcıya, veb-sayta, ödəniş infrastrukturuna və

texnoloji sistemlərə yönəlmiş etimadın birləşməsindən ibarət çoxölçülü struktur kimi qiymətləndirilir. Məlumat təhlükəsizliyi, şəxsi məlumatların qorunması, veb-saytın keyfiyyəti, məlumatların şəffaflığı, istifadəçi rəyləri və satıcının reputasiyası etimad qavrayışının formalaşmasında mühüm rol oynayarkən, qəbul edilən riskin artması satınalma niyyətini azalda bilər (McKnight et al., 2002; Pavlou, 2003; Chen, 2009; Featherman & Pavlou, 2003).

Son illərdə aparılan sisteməlik ədəbiyyat icmalları onlayn etimad ilə satınalma niyyəti arasında güclü və müsbət istiqamətli əlaqənin olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, süni intellekt əsaslı alış-veriş sistemləri, mobil ticarət və rəqəmsal ödəniş texnologiyalarındakı inkişaf etimada təsir edən amillərin aktual ədəbiyyat əsasında yenidən qiymətləndirilməsini zəruri edir (Maha & Rahardja, 2025; Phamthi et al., 2024).

Bu tədqiqatın məqsədi istehlakçıların onlayn alış-verişdə etimad qavrayışı ilə satınalma qərarı arasındakı əlaqəni sisteməlik ədəbiyyat icmalı metodu vasitəsilə araşdırmaqdır. Tədqiqat PRISMA 2020 təlimatına uyğun olaraq müəyyən edilmiş daxiləldilmə və xaricəldilmə meyarları çərçivəsində aparılmış, beynəlxalq məlumat bazalarında dərc edilmiş tədqiqatlar sisteməlik şəkildə qiymətləndirilmişdir. Əldə edilən nəticələr əsasında etimad qavrayışına təsir edən əsas amillər, bu amillərin satınalma qərarına təsiri və ədəbiyyatda önə çıxan ümumi tendensiyaalar müəyyən edilmişdir (Page et al., 2021).

Ədəbiyyat icmalı

Son illərdə dərc edilmiş sisteməlik ədəbiyyat icmalları da bu yanaşmanı dəstəkləyir və onlayn etimadın formalaşmasında texnoloji xüsusiyyətlərin, müəssisə tətbiqlərinin və istehlakçı xüsusiyyətlərinin birlikdə qiymətləndirilməsinin zəruri olduğunu göstərir (Phamthi et al., 2024; Maha & Rahardja, 2025).

Veb-saytın keyfiyyəti elektron ticarətdə etimadın formalaşmasının əsas müəyyənədicilərindən biri hesab edilir. İstifadəçi dostu interfeys, asan naviqasiya imkanı, sürətli yüklənmə müddəti, aydın məhsul kateqoriyaaları və aktual məzmunun təqdim edilməsi istehlakçıların platforma ilə bağlı ilk təəssüratlarına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, məhsul təsvirlərinin ətraflı olması, vizualların reallığı əks etdirməsi və qiymət məlumatlarının aydın şəkildə təqdim edilməsi məlumat keyfiyyətini artıraraq istehlakçıların qərarvermə prosesindəki qeyri-müəyyənliyi azaldır. Məlumatların natamam, yanıltıcı və ya uyğunsuz olması isə etimad qavrayışını zəiflədərkə satınalma niyyətinin azalmasına səbəb ola bilər (Chen, 2009; Kim et al., 2008).

Onlayn alış-verişdə etimadın formalaşmasında ən çox araşdırılan dəyişənlərdən biri təhlükəsizlik və məxfilik tətbiqləridir. İstehlakçılar şəxsi məlumatlarının qorunacağına, ödəniş məlumatlarının üçüncü şəxslər tərəfindən ələ keçirilməyəcəyinə və həyata keçirilən əməliyyatların təhlükəsiz infrastruktur üzərindən aparılacağına inanmaq istəyirlər (Featherman & Pavlou, 2003).

Qəbul edilən risk etimad anlayışı ilə sıx əlaqəli olan və onlayn satınalma davranışını izah etmək üçün tez-tez istifadə edilən dəyişənlərdən biridir. Məhsulun gözlənilməli kimi olmaması, çatdırılma prosesində yarana biləcək problemlər, maliyyə itkiləri, şəxsi məlumatların sui-istifadə olunma ehtimalı və qaytarma prosesinə dair qeyri-müəyyənliklər istehlakçıların risk qavrayışını artırma bilər. Ədəbiyyatda etimad ilə qəbul edilən risk arasında, ümumiyyətlə, tərs istiqamətli əlaqənin olduğu qeyd edilir. Başqa sözlə, istehlakçıların etimad səviyyəsi artdıqca qəbul edilən risk azalır; qəbul edilən riskin azalması isə satınalma niyyətinin güclənməsinə töhfə verir. Bu səbəbdən elektron ticarət müəssisələri baxımından etimad yaratmaqla yanaşı, risk qavrayışını azaltmağa yönəlmiş tətbiqlərin hazırlanması da əhəmiyyətlidir (Bauer, 1960; Featherman & Pavlou, 2003).

Satıcının reputasiyası və korporativ etibarlılığı onlayn alış-veriş qərarlarına təsir edən mühüm amillərdir. İstehlakçılar etibarlı kimi tanınan və ya güclü brend imicinə malik müəssisələrə üstünlük verməyə meyllidirlər (Jarvenpaa & Tractinsky, 1999).

Elektron ağızdan-ağıza kommunikasiya (electronic word-of-mouth – e-WOM) onlayn alış-veriş mühitlərində istehlakçı etimadının formalaşmasına təsir edən ən mühüm sosial amillərdən biri hesab edilir. Ənənəvi tövsiyə mexanizmlərinin rəqəmsal mühitə keçməsi ilə istehlakçılar satınalma qərarı verməzdən əvvəl digər istifadəçilərin təcrübələrini, məhsul qiymətləndirmələrini və reytinglərini nəzərdən keçirirlər (Chevalier & Mayzlin, 2006).

Metodlar

Tədqiqat dizaynı - Bu tədqiqat istehlakçıların internet üzərindən alış-veriş zamanı etimad qavrayışı ilə satınalma qərarı arasındakı əlaqəni araşdırmaq məqsədilə sistematik ədəbiyyat icmal (Systematic Literature Review – SLR) metodundan istifadə edilməklə həyata keçirilmişdir. Tədqiqat prosesi PRISMA 2020 (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) təlimatı əsasında aparılmışdır. PRISMA yanaşması tədqiqatların müəyyənləşdirilməsi, seçilməsi, uyğunluq baxımından qiymətləndirilməsi və yekun tədqiqatların müəyyən edilməsi mərhələlərini standartlaşdırır (Page et al., 2021).

Ədəbiyyatın axtarış strategiyası - Müvafiq ədəbiyyata çıxış əldə etmək məqsədilə Scopus, Web of Science və Google Scholar məlumat bazalarında sistematik axtarış aparılmışdır. Ədəbiyyatın araşdırılması zamanı "online trust", "consumer trust", "e-commerce", "online shopping", "purchase intention", "buying behavior", "electronic commerce" və "systematic literature review" açar sözlərindən və onların müxtəlif kombinasiyalarından istifadə edilmişdir. Axtarış prosesində Boolean operatorlarından (AND, OR) istifadə edilmiş, tədqiqatın məqsədi ilə birbaşa əlaqəli işlər müəyyənləşdirilərək təkrarlanan qeydlər qiymətləndirmədən kənarlaşdırılmışdır.

Daxilədmə və xaricədmə meyarları – Tədqiqata yalnız elektron ticarət, onlayn etimad və satınalma qərarı arasındakı əlaqəni birbaşa araşdıran, resenziyalı akademik jurnallarda dərc edilmiş, tam mətninə çıxış mümkün olan və ingilis dilində yayımlanmış tədqiqatlar daxil edilmişdir. Tədqiqat mövzusu ilə birbaşa əlaqəli olmayan işlər, konfrans məruzələri, kitab fəsilləri, dissertasiyalar, təkrarlanan qeydlər və tam mətninə çıxış mümkün olmayan nəşrlər araşdırmanın əhatə dairəsindən kənarda saxlanılmışdır.

Tədqiqatların seçim prosesi – Tədqiqatların seçim prosesi PRISMA 2020 təlimatında tövsiyə edilən mərhələlərə uyğun şəkildə həyata keçirilmişdir. Məlumat bazalarında aparılan axtarışlar nəticəsində əldə edilən qeydlər birləşdirilmiş, təkrarlanan tədqiqatlar çıxarılmış, daha sonra başlıq və xülasələr nəzərdən keçirilmişdir. Uyğunluq meyarlarına cavab verən tədqiqatların tam mətnləri qiymətləndirilərək araşdırmanın əhatə dairəsinə uyğun nəşrlər yekun təhlilə daxil edilmişdir (Page et al., 2021).

Məlumatların çıxarılması və nəticələrin sintezi – Tədqiqata daxil edilən işlərdən nəşr ili, ölkə, tədqiqat metodu, nümunə xüsusiyyətləri, araşdırılan dəyişənlər və əsas nəticələr sistematik şəkildə çıxarılmışdır. Əldə edilən məlumatlar ümumi mövzular əsasında müqayisə edilərək sintez edilmişdir. Xüsusilə onlayn etimada təsir edən amillər, etimad qavrayışının satınalma qərarına təsiri və ədəbiyyatda önə çıxan tendensiya tematik olaraq qiymətləndirilmişdir.

Nəticələr

Araşdırmaya daxil edilən tədqiqatların ümumi xüsusiyyətləri

Cədvəl 1

Sistematik ədəbiyyat icmalında müəyyən edilmiş ümumi nəticələr

Amil	Ədəbiyyatda ümumi nəticələr
Veb-saytın keyfiyyəti	Onlayn etimada müsbət təsir göstərir
Məlumat keyfiyyəti	Etimadın formalaşmasını və satınalma niyyətini artırır
Təhlükəsizlik	Qəbul edilən riski azaldır
Məxfilik	İstehlakçıların platformaya olan etimadını gücləndirir
Satıcının reputasiyası	Etimadın formalaşmasında müəyyənəddici rol oynayır
e-WOM	Etimada və satınalma qərarına müsbət təsir göstərir

Mənbə. Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Onlayn etimada təsir edən əsas amillər

Təhlil edilən tədqiqatlar veb-saytın keyfiyyətini onlayn etimadın əsas müəyyənəddicilərindən biri kimi qiymətləndirir. İstifadəçi dostu interfeys, asan naviqasiya, sürətli yüklənmə və aydın dizayn etimad qavrayışına müsbət təsir göstərir. Tədqiqatların böyük hissəsi təhlükəsizlik və məxfilik tətbiqlərinin onlayn etimada təsirini də aydın şəkildə ortaya qoyur. Təhlükəsiz ödəniş sistemləri, şəxsi məlumatların qorunmasına yönəlmiş tətbiqlər, şəffaf məxfilik siyasətləri və beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarından istifadə istehlakçıların maliyyə və şəxsi risk qavrayışını azaldır. Buna görə məlumat təhlükəsizliyi və şəffaf məxfilik tətbiqləri etimadın formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyatda önə çıxan digər amillər satıcının reputasiyası və elektron ağızdan-ağıza kommunikasiya (e-WOM) olmuşdur. Təhlil edilən tədqiqatlar istehlakçıların satınalma qərarından əvvəl digər istifadəçilərin təcrübələrini, qiymətləndirmələrini və reytinglərini nəzərə aldığını göstərir. Xüsusilə müsbət istifadəçi rəyləri və yüksək satıcı reputasiyası istehlakçıların platformaya olan etimadını artırarkən, mənfi qiymətləndirmələr və aşağı məmnunluq səviyyəsi etimad qavrayışını zəiflədə bilər.

Bununla yanaşı, sistematik ədəbiyyat icmalında təhlil edilən tədqiqatlar qəbul edilən risk ilə etimad arasında güclü və tərs istiqamətli əlaqənin olduğunu göstərir. İstehlakçıların maliyyə itkisi yaşamaq, şəxsi məlumatlarının sui-istifadə edilməsi və ya məhsulun gözləntiləri qarşılamaması ilə bağlı narahatlıqları artdıqca etimad səviyyəsi azalır və buna bağlı olaraq satınalma niyyəti də mənfi istiqamətdə təsirlənir. Buna qarşılıq, etimad səviyyəsinin artırılmasına yönəlmiş tətbiqlər qəbul edilən riski azaltmaqla istehlakçıların onlayn satınalma davranışını dəstəkləyir.

Etimad qavrayışı ilə satınalma qərarı arasındakı əlaqə

Sistematik ədəbiyyat icmalı çərçivəsində təhlil edilən tədqiqatların ümumi nəticələri istehlakçı etimadı ilə onlayn satınalma qərarı arasında güclü və müsbət istiqamətli əlaqənin olduğunu göstərir. Tədqiqatların böyük əksəriyyəti istehlakçıların elektron ticarət platformalarına olan etimadı artdıqca satınalma niyyətlərinin və faktiki satınalma davranışlarının da artdığını ortaya qoyur. Bunun əksinə, etimad səviyyəsinin aşağı olduğu hallarda istehlakçıların satınalma qərarını təxirə saldığı, alternativ platformalara yönəldiyi və ya onlayn alış-verişdən tamamilə imtina edə bildiyi müəyyən edilmişdir. Təhlil edilən tədqiqatlar etimadın satınalma qərarına birbaşa təsir göstərməklə yanaşı, qəbul edilən risk

vasitəsilə dolayı təsirlər də yaratdığını göstərir. Etimad səviyyəsi yüksək olan platformalarda risk qavrayışı azalır və təkrar satılma niyyəti dəstəklənir. Bununla yanaşı, təhlil edilən tədqiqatlar arasında etimadın satılma qərarına təsirinin gücü baxımından müəyyən fərqlər də mövcuddur. Bu fərqlərin ölkələrin mədəni xüsusiyyətləri, istehlakçı profilləri, elektron ticarət infrastrukturu və tədqiqatlarda istifadə edilən metodlarla əlaqəli olduğu görülür. Lakin müxtəlif nümunələr və tədqiqat dizaynlarından istifadə edilməsinə baxmayaraq, tədqiqatların böyük əksəriyyəti etimadın onlayn satılma qərarının ən güclü müəyyənedicilərindən biri olduğu qənaətinə birləşir.

Ədəbiyyatda müəyyən edilmiş tədqiqat boşluqları

Sistematik ədəbiyyat icmalı çərçivəsində təhlil edilən tədqiqatlar elektron ticarətdə etimad mövzusunun geniş tədqiqat sahəsinə malik olduğunu göstərməklə yanaşı, ədəbiyyatda hələ də mühüm tədqiqat boşluqlarının mövcud olduğunu ortaya qoyur. İlk növbədə, mövcud tədqiqatların böyük hissəsinin müəyyən ölkə və regionlarda cəmləşdiyi, xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda aparılan tədqiqatların məhdud olduğu görülür. Bu vəziyyət müxtəlif mədəni və iqtisadi strukturlara malik ölkələrdə istehlakçı etimadına təsir edən amillərin müqayisəli şəkildə araşdırılmasını zəruri edir. Bundan əlavə, tədqiqatların əhəmiyyətli hissəsinin kəmiyyət metodlarına əsaslanması səbəbindən istehlakçıların etimad qavrayışının formalaşma prosesini dərinlən izah edən keyfiyyət tədqiqatlarının sayının kifayət qədər məhdud olduğu müəyyən edilmişdir. Həmçinin süni intellekt, sosial ticarət və fərdiləşdirilmiş rəqəmsal xidmətlərin istehlakçı etimadına təsirinə dair tədqiqatların məhdud olduğu görülür.

Müzakirə

Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr əvvəlki sistematik ədəbiyyat icmallarında əldə edilən nəticələrlə böyük ölçüdə uyğunluq təşkil edir. Xüsusilə əvvəlki sistematik ədəbiyyat icmallarında veb-sayt keyfiyyəti, məlumat keyfiyyəti, təhlükəsizlik tətbiqləri və satıcının reputasiyasının onlayn etimadın əsas müəyyənediciləri olduğu vurğulanır. Bu tədqiqatda isə daha aktual araşdırmaların da qiymətləndirilməsi ilə süni intellekt əsaslı tövsiyə sistemləri, mobil ticarət tətbiqləri və rəqəmsal ödəniş texnologiyalarının etimadın formalaşmasında getdikcə daha mühüm rol oynadığı müəyyən edilmişdir. Bu tədqiqatda e-WOM və istifadəçi təcrübələrinin istehlakçı etimadına təsirinin artdığı müəyyən edilmişdir. Aktual tədqiqatlar istehlakçıların müəssisələr tərəfindən təqdim edilən məlumatlarla yanaşı, digər istifadəçilərin təcrübələrini də qərarvermə prosesində nəzərə aldıklarını göstərir.

Bu tədqiqatın digər töhfəsi mövcud ədəbiyyatdakı tədqiqat tendensiyaalarını sistematik şəkildə ortaya qoymasıdır. Tədqiqatların böyük hissəsinin müəyyən ölkələrdə və kəmiyyət metodları əsasında həyata keçirildiyi görülür. Bu səbəbdən müxtəlif mədəni strukturlarda müqayisəli və keyfiyyət yönümlü tədqiqatların artırılması əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, süni intellekt, sosial ticarət, canlı alış-veriş və yeni rəqəmsal ödəniş texnologiyaları gələcək tədqiqatlar üçün mühüm istiqamətlər kimi önə çıxır.

Nəticə və təkliflər

Bu sistematik ədəbiyyat icmalı elektron ticarətdə istehlakçı etimadının onlayn satılma qərarına təsir edən əsas amillərdən biri olduğunu ortaya qoymuşdur. Etimad səviyyəsinin artması satılma niyyətini, təkrar satılma davranışını və müştəri sədaqətini dəstəkləyərkən, etimad çatışmazlığı qəbul edilən riski artıraraq onlayn alış-verişdən imtinaya səbəb ola bilər. Tədqiqat çərçivəsində veb-sayt və məlumat keyfiyyəti, təhlükəsizlik, məxfilik, satıcının reputasiyası və e-WOM istehlakçı etimadının əsas müəyyənediciləri kimi önə çıxmışdır. Aktual tədqiqatlar həmçinin süni intellekt əsaslı tətbiqlərin, mobil ticarətin və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin etimad qavrayışına təsirinə diqqət çəkir. Bu tədqiqat elektron ticarətdə etimad və satılma qərarı arasındakı əlaqəni sistematik şəkildə sintez etməklə ədəbiyyata bütöv

bir baxış təqdim edir. Əldə edilən nəticələrin müəssisələrin istehlakçı etimadını və davamlı müştəri münasibətlərini inkişaf etdirməyə yönəlmiş strategiyalarına töhfə verəcəyi qiymətləndirilir.

Tədqiqatın bəzi məhdudiyyətləri mövcuddur. Tədqiqatın müəyyən edilmiş məlumat bazaları və əldə edilə bilən akademik nəşrlərlə məhdudlaşdırılması müxtəlif mənbələrdə yer alan araşdırmaların əhatə dairəsindən kənarda qalmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, empirik məlumat toplanmadığından gələcək tədqiqatlarda müxtəlif məlumat bazalarından istifadə edilməsi, daha aktual araşdırmaların nəzərdən keçirilməsi və sistematik nəticələrin empirik tədqiqatlarla dəstəklənməsi tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

- Bauer, R. A. (1960). *Consumer behavior as risk taking*. In R. S. Hancock (Ed.), *Dynamic marketing for a changing world* (pp. 389–398). American Marketing Association.
- Chen, S. C. (2009). Consumer trust in online shopping. *Journal of Internet Commerce*, 8(3–4), 188–223.
- Deloitte. (2023). *Digital consumer trends 2023*. <https://www2.deloitte.com>
- Eurostat. (2023). *E-commerce statistics*. <https://ec.europa.eu/eurostat>
- Featherman, M. S., & Pavlou, P. A. (2003). Predicting e-services adoption: A perceived risk facets perspective. *International Journal of Human–Computer Studies*, 59(4), 451–474. [https://doi.org/10.1016/S1071-5819\(03\)00111-3](https://doi.org/10.1016/S1071-5819(03)00111-3)
- Jarvenpaa, S. L., & Tractinsky, N. (1999). Consumer trust in an internet store. *Information Technology and Management*, 1(1–2), 45–71.
- Kim, D. J., Ferrin, D. L., & Rao, H. R. (2008). A trust-based consumer decision-making model in electronic commerce. *Decision Support Systems*, 44(2), 544–564.
- Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of Management Review*, 20(3), 709–734. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9508080335>
- McKinsey & Company. (2023). *State of consumer behavior after COVID-19*. <https://www.mckinsey.com>
- McKnight, D. H., Choudhury, V., & Kacmar, C. (2002). Developing and validating trust measures for e-commerce: An integrative typology. *Information Systems Research*, 13(3), 334–359.
- McKnight, D. H., Choudhury, V., & Kacmar, C. (2002). The impact of initial consumer trust on intentions to transact with a web site. *Journal of Strategic Information Systems*, 11(3–4), 297–323. [https://doi.org/10.1016/S0963-8687\(02\)00020-3](https://doi.org/10.1016/S0963-8687(02)00020-3)
- Maha, V. A., & Rahardja, B. V. (2025). The impact of online consumer purchase intention on Shopee Food application: A systematic literature review. *International Journal of Economics and Business Studies*, 2(1), 1–13.
- Page, M. J., McKenzie, J. E., Bossuyt, P. M., Boutron, I., Hoffmann, T. C., Mulrow, C. D., Shamseer, L., Tetzlaff, J. M., Akl, E. A., Brennan, S. E., Chou, R., Glanville, J., Grimshaw, J. M., Hróbjartsson, A., Lalu, M. M., Li, T., Loder, E. W., Mayo-Wilson, E., McDonald, S., ... Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. *British Medical Journal*, 372, n71. <https://doi.org/10.1136/bmj.n71>
- Phamthi, V. A., Nagy, Á., & Ngo, T. M. (2024). The influence of perceived risk on purchase intention in e-commerce: Systematic review and research agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 48(4), e13067. <https://doi.org/10.1111/ijcs.13067>
- Soleimani, M. (2021). Buyers' trust and mistrust in e-commerce platforms: A synthesizing literature review. *Information Systems and e-Business Management*, 20, 57–86. <https://doi.org/10.1007/s10257-021-00545>

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Mansur Musayev

Religious Freedom, Interethnic Harmony, and the Prevention of Coercive Proselytism:
The Experience of New Uzbekistan 7

Sezer Yılmaz

Hallucination in Turkish–Arabic LLM Translation Outputs: A Text-Type Based Translation
Studies Analysis 16

Elshan Aslanov

Characteristics of the Development of the Religious Education System in Karabakh
(The Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries)..... 34

Elnarə Məmmədova, Təranə İsmayılova

Türk xalqlarının ortaq əməkdaşlıq tarixi: I Türkoloji Qurultay 42

Təranə Nağıyeva

Çıxışlıq halda olan sözlə işlənən qoşmalarda interpozisiya hadisəsi: Struktur-semantik təhlil 48

Oucif Mohamed Saleh, Saad Kouider, Abbas Zahra

Modeling the Cumulative Impact of Information Asymmetry on Algerian Insurers' Turnover:
A Panel ARDL Approach (2010-2024)..... 54

Adil Bekmuratov

The Value–practice Gap in Police personnel Management: Empirical Evidence from
Karakalpakstan 72

Samir Arab

Ecstasy as a Path to Freedom in Nikos Kazantzakis' Zorba the Greek: A Nietzschean
Interpretation 82

Riad Səfərli

Qafqaz Albaniyası xristian abidələrinin turizm məkanına çevrilməsi: mədəni identiklik,
memarlıq kodları və inkişaf perspektivləri..... 93

Səbinə Namazova

Təbriz və Moğol miniatürlərində İslam ikonoqrafiyasının semantik paralellərinin
müqayisəli təhlili 99

Sevil Mirzəliyeva

Yaşayış məskənlərinin və evlərinin keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolu
(Şəki-Zaqatala zonasının yaşayış evləri) 109

Kasra Mohebbi Moghadam Somesaraee

Two Voices of Diplomacy: A Comparative Analysis of Ottoman and French Correspondence
during the Franco–Ottoman Alliance (1553–1560)..... 121

Günay Mehrəliyeva

Rəqəmsal texnologiyalar və süni intellekt əsasında xarici dilin müasir və innovativ tədris
modelləri 130

Moualek Fatima Zahra

The Ethics of Dialogue in Paul Ricœur: A Philosophical Analysis in Light of Hermeneutic
Thought and Identity 141

Haji Beytullah Mutlu

Second World War: Causes, Development and Consequences 150

O'ktam Aliqulov	
Strengthening Social Stability and Information Security Through International Cooperation: A Social-philosophical Analysis of Uzbekistan's Experience	157
Khiri Asma	
The Dynamics of Trends in Identity Building and Achieving Social Cohesion	165
Takhir Dauletmuratov	
Literary Language Norms in Karakalpakstan Online Media: An Exploratory Medialinguistic Case Study	174
Orxan Məmmədov	
Avropa İttifaqı və Çində kömürdən çıxış: institusional lock-in mexanizmlərinin müqayisəli təhlili	184
Ola Majthoub	
Negotiating Cultural Exclusion: Experiences and Coping Strategies of Syrian Refugees in Jordan	198
Ziad Chaibeddra	
Building a Communication Strategy in Light of the Entrepreneurial Mindset of Algerian Scale-Up Startups: Yassir Digital Services Company as a Model	208
Suad Babayev	
Elektron ticarətdə istehlakçı etimadının onlayn satınalma qərarına təsiri: sistemətik ədəbiyyat icmalı	230

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073

A.M.Şərifzadə 19,
Yasamal r-nu, Bakı,
Azərbaycan

Tel.: +994 99 806 67 68

+994 99 808 67 68

e-poçt: qedim.2012@aem.az

Editorial address

AZ1073

19 A.M.Sharifzade St.,
Yasamal Dist., Baku,
Azerbaijan

Phone: +994 99 806 67 68

+994 99 808 67 68

e-mail: qedim.2012@aem.az

İmzalandı: 24.08.2026
Onlayn çap: 28.08.2026
Kağız çapı: 10.09.2026
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 17, 5 ç.v.
Sifariş: 207

Signed: 24.08.2026
Online publication: 28.08.2026
Paperprinting: 10.09.2026
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 17, 5 p.s.
Order: 207

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: A.M.Şərifzadə 19, Yasamal
r-nu, Bakı, Azərbaycan
Tel.: +994 50 209 59 68
e-poçt: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house
“ZANGAZURDA”
Address: 19 A.M.Sharifzade St., Yasamal
Dist., Baku, Azerbaijan
Phone: +994 50 209 59 68
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

